

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA

Kırgızistan Dış Politikasındaki Öncelikler ve Politik Kültür
Prof. Dr. Rakhat ACHYLOVA

Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı
Dr. David NISSMAN

Tükenmiş Bir Çevresel Miras
Orta Asya'da sınırötesi çevre sorunları ve doğal kaynakların tahribi
Prof. Dr. Türker ALTAN

Avrupa-Orta Asya İlişkileri
Mutahir AHMET

Türki Dillerin Hindustani Dillerin Evrimi ve Gelişmesine Katkısı
K. Gajendra SINGH

İpek Yolu Üzerinde Ekonomik İşbirliği
Ali A. DEMİRHAN

Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri
Dr. Abdullah SAYDAM

• Çevirmenler

Türkçe-İngilizce : Bülbün KANTEMİR

İngilizce -Türkçe : Yrd. Doç. Dr. Can ABANAZIR
Serdar DEMİRTAŞ

Türk Lehçeleri

Kazakça : Doç.Dr. Zeyneş İSMAİL
Özbekçe : Töre ULAŞEV

Kırgızca : Ruslan KIŞTOBAYTEĞİN
Türkmençe : Doç. Dr. Berdi SARIYEV
Doç. Dr. Seyitnazar ARNAZAROV
Meretgeldi MIRATDURDIYEV

- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir; Bunlar dergiyi destekleyen Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) nın düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi" Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın desteğiyle üç ayda bir yayımlanır.
- İsteme ve Yazışma adresi:
TİKA Yayın Birimi
Kızılırmak Sokak No: 31
06640 Kocatepe - Ankara / TÜRKİYE
Tel : (312) 417 27 90 Faks: (312) 417 27 99
- Yayına Hazırlık - Dizgi - Baskı
Yeni Forum A.Ş.
Tel : 467 12 80 Faks: 467 85 40
- ISSN 1300-1604

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi
Umut ARIK
Büyükelçi
Başkan

Yayın Kurulu

Prof. Aydın YALÇIN
"Kurucu Başkan"

Prof. Ali L. KARAOSMANOĞLU
Yayın Kurulu Başkanı

Mustafa AKŞİN
Emekli Büyükelçi

Ecmel BARUTÇU
Emekli Büyükelçi

Ayhan ÇİLİNGİROĞLU
Sanayi ve Teknoloji Eski Bakanı

Kamuran GÜRÜN
Emekli Büyükelçi

Kâmrân İNAN
Milletvekili, Emekli Büyükelçi

Osman OLCAY
Emekli Büyükelçi

Seyfi TAŞHAN
Dış Politika Enstitüsü Başkanı

TİKA Yayınları Yönetmeni
Birten GÖKYAY

Yazı İşleri Müdürü
Olğan BEKAR

Yazı İşleri
Refik ÇETİNKAYA
Ebru ERKAN

Teknik Yönetmen
Ömer KANBUROĞLU

İçindekiler

Kırgızistan Dış Politikasındaki
Öncelikler ve Politik Kültür
Prof. Dr. Rakhat ACHYLOVA

• 2 •

Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı
Dr. David NISSMAN

• 30 •

Tükenmiş Bir Çevresel Miras
Orta Asya'da sınır ötesi çevre sorunları
ve doğal kaynakların tahribi

Prof. Dr. Türker ALTAN

• 36 •

Avrupa-Orta Asya İlişkileri
Mutahir AHMET

• 52 •

Türki Dillerin Hindustani Dillerin
Evrimi ve Gelişmesine Katkısı

K. Gajendra SINGH

• 59 •

İpek Yolu Üzerinde
Ekonomik İşbirliği
Ali A. DEMİRHAN

• 75 •

Kuzey Kafkasya'daki
Bağımsızlık Hareketleri
Dr. Abdullah SAYDAM

• 88 •

Kitap İncelemesi

• 123 •

İndeks

• 126 •

Kırgızistan Dış Politikasındaki Öncelikler ve Politik Kültür

Prof. Dr. Rakhat ACHYLOVA

Günümüz Kırgızistan dış politikası gerçekten eşsiz bir oluşumdur. Sovyet dönemi boyunca Kırgızistan, kendisini neredeyse tamamen uluslararası faaliyetlerden soyutlamış olan Moskova merkezine bağımlıydı. Kendi Dışişleri Bakanlığının bir anlamı yoktu ve aslında bakanlık görevlerini düzenleyen Kabinenin Başbakan Yardımcısıyla birlikte üç ya da dört bakanlık memurundan ibaretti.

Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla doğrudan bağlantılı pek çok neden yüzünden diplomasinin bu yeni dünyasına zayıf bir durumda girdi. Birincisi, tam bağımsızlık vaktinden önce gerçekleşti (bağımsızlık öncesi son halk oylaması esnasında Sovyetler Birliği'nin korumasından geniş çapta destek gördü). İkincisi, Kırgızistan yukarıda sözü edilen Moskova bağımlılığı nedeniyle uluslararası ilişkilerde hiçbir pratik deneyime sahip değildi. Ve üçüncü olarak, bağımsız bir devlet kurma sürecine, vahim ekonomik krizler, bütün halkta artan yoksulluk, tüm ekonomik bağların yattığı sıkıntı ve eski sosyal güvence sistemindeki çöküş eşlik ediyordu.

Günümüz Kırgız Cumhuriyeti yeni bir devlettir ve diğer devletlerle diplomatik ilişkiler oluşturmaya henüz yeni başlamıştır. (Birleşmiş Milletler de dahil olmak üzere pek çok uluslararası örgüte hali hazırda katılmış bulunmaktadır). Ancak Kırgızistanı ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerini, yabancı basının da yapma eğiliminde olduğu gibi tamamen yeni farz etmek tam anlamıyla doğru bir tutum değildir. Aslında bu ülkelerin uzun bir süreden beri kaybedilmiş bağımsızlıklarını yeniden düzenlemekte olduklarını kabul etmek, daha doğru bir tutum olacaktır. Bu şekilde bir onaylama, ayrıca Kırgızistan'ın kendisi de dahil olduğu eski Sovyetler Birliği'ni oluşturan pek çok milletin, eski devlet düzenlerinin boş inkarlarını da yansıtır. "Yüzyıllarca süren tarihi boyunca ilk defa Kırgız Halkı bir milli devlet düzeni elde etti" (1). Bu, Kırgızistan'ın 50. yıl dönümünü kutlayan Kırgız Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin

* Prof. Dr. Rakhat ACHYLOVA, Kırgız Devlet Tarım Enstitüsü

** Bu makale Eski Sovyetler Birliğinde Siyasal Kültür ve Sivil Toplum konulu konferansta sunulmuştur; 1994 Ekim-Kasım; Maryland ve John Hopkins Üniversiteleri

resmi kararlarında gururla okundu.

Kırgız Cumhuriyetinin çağdaş dış politikası nesnel ve öznel olmak üzere pekçok önceliği olan gereksinimlere dayalıdır. Bunlar coğrafi, tarihi, kültürel ve ekonomik alanlar dahil, pek çok başka gereksinimlere ilişkindir. Gereksinimler; koşullar, ana nedenler, olayların etkenleri ile süreçten oluşmaktadır. Başka bir deyişle, zaman ve mekan içerisinde doğal çatılarını göz önünde tutarak tüm olayları ve süreçleri saptamak ve bunları ölçmektir.

Coğrafi Önceliği Olan Konular

Coğrafi olarak önceliği olan konuların devletin dış politikasındaki etkisi herşeyden önce, diplomatik ilişki kurdukları komşu ülkelerle bölgesel sınırları belirleme koşuludur. Bu bağlamda, Orta Asya hem Moğol, Çin ve İran hem de Türk halklarının ortak bir kader paylaştıkları dünyadaki yegane bölgedir. Bu bölgede köklü, tarihi ve doğal bağları bulunan Orta Asya'nın eski Birlik Cumhuriyetleri ile Kazakistan ve Çin'i belirtebiliriz. (Bu konu daha sonra tartışılacaktır.)

Orta Asya'nın doğa ve iklim şartları, buradaki halkların belirgin bir iş bölümü yapmasını sağlamıştır; Pamirlerin dağlık bölgeleri ve Tien-Shan Tacik ve Kırgızlar, geniş bozkırlar Kazaklar tarafından, çölsü bölgeler Türkmenler tarafından işgal edilmiştir. Yerleşimlerdeki farklılıklar, ekonomik olarak da farklı yaşam şekillerine neden olur; Kırgız ve Kazak halkları göçebe sığır yetiştiricileridir, Pamirlerdeki Tacikler göçebedir. Özbekler köylü ve çiftçidirler ve Türkmenler sığır yetiştirirler. Böyle "doğal" bir iş bölümü farklı halklar arasında sağlam bir ticarete neden olmuş ve Andijan, Kokhand, Osh, Khodjent, Taşkent ve Çimkent gibi uluslararası ticaret merkezlerinin yaratılmasını da sağlamıştır.

Çok eski bir komşu olarak Çin, Kırgızistan'ın coğrafi diplomasisinde özel bir yer işgal eder. Ancak bu iki devlet arasındaki ilişkiler biraz karışıktır. Milattan önce birinci yüzyılda Han imparatorluğunun generali Li Lin Hunlar tarafından esir alınmış ve Kırgızlarla savaşıma gönderilmişti. Fakat General çiftçilere ihanet etti ve Kırgızların tarafına geçti (2). Çok uzun zaman önce olan bu hısmılık ilişkisi Han imparatorluğu tarafından millattan önce 840'da Li Lin'in soyundan biri komşu Uygur imparatorluğunu bozguna uğratıncaya kadar Kırgızlarla olan diplomatik ilişkilerinde göz önünde tutuldu (3). Uygur Hanlığını bozguna uğratan ve Uygurların şimdilerde de geçerli olan yerleşim bölgelerine geri gönderen Kırgızlardır. Tan İmparatorluğu, aşağıda bahsedilen diplomatik karşılaştırmanın da gösterdiği gibi, Uygurların Kırgızlar karşısındaki

bozgunlarıyla yakından ilgileniyorlardı: "Kırgızlar, General Tabu-Hatsu ve diğerlerini Tian-De iline ait yerlere gönderdiler... Bundan başka, eski Uygur bölgesinde yaşamak için Nalo Nehrine yerleştiler ve beş oymağı ele geçirdiler" (4). Milattan önce 842 tarihli bu mektuba cevaben Tan imparatorluk Mahiyeti Kırgız Kağanına bir mesaj gönderdi: "Ayrıca, bildiğimiz kadarıyla, Nalo Nehri üzerinde bulunan Uygur karargahları henüz tamamen bozguna uğratılmamıştır. Onların anavatanlarını ne şekilde kaybetmekte olduklarını biliyor ve onların geri dönmek istediklerini tahmin ediyoruz. Mümkün olduğu kadar çabuk onları susturmak gereklidir ve onları tamamen bozguna uğratmak için Ayls bölgesi uygundur (5). Aşağı yukarı aynı zamanda, Tan Saray Mahiyeti Kırgız Kağanına bir mektup yazarak, Kırgızların Uygurlara kin beslediklerini ve Kırgız saldırıları tekrarlandığı taktirde Muhteşem Tan'ın Uygurlara yardım edeceğini bildirdi. Her iki mektubun bir karşılaştırılması Nalocin Uygurlarına yapılan Kırgız saldırıları da dahil olmak üzere, Tan yöneticilerinin ikili bir oyun oynadıklarını gösteriyor.

Çin, diğer Türk Halklarına (Doğu Türkleri ve Uygurlar) karşı kullanacağı bir güç elde etmek için Kırgızistan'da güçlü ve zengin bir komşu istiyordu ve bu yolla da Orta Asya'da dengeli güçler inşa etmek niyetindeydi. Uygur Hanlığının yıkımından sonra, Çin imparatoru U-Tsun Kırgız Kağanına imparatorluk mahiyetiyle eşit haklar sözü verdi. U-Tsun M.Ö. 846'da öldüğü zaman, Siuan-Tsun hâfinin verdiği sözü devam ettirecekti fakat mahiyetindeki bazı kimseler, Haghkasların (Kırgız) küçük bir kabile olup Tan hânedanlığıyla eşit olamayacaklarını, Naghkasların (Kırgız) gelecekte olacak sorunları engellemek için bu şekilde yüceltilmesinin anlamsız olduğunu söyleyip onu kandırdılar (6).

Çin'le olan diplomatik ilişkiler, karışık sorunların çözümü ile ilgili olumlu örnekler de bulunduğu halde, daha sonraki yıllar ve yüzyıllarda her zaman ters gelişmişti. Bugün Kırgızistan Çin ile bağımsızlığın yitirildiği dönemde sekteye uğrayan bağları yeniden inşa ediyor ve her iki ülkenin diplomatik temsilcileri faaliyetlerini sürdürürken ayrıca yüksek kademedeki şahısların ziyaretleri de bu ilişkide yer alıyor. Tarihin derinliklerinde kök salan sıkı ticari ilişkiler geleneğinin yeniden düzeltiliyor olması, en önemli olgudur. (Büyük İpek Yolu tüm Kırgız bölgesinden ve diğer Orta Asya Cumhuriyetleri'nden geçiyordu.)

Bugün Kırgızistan'ın dış politikasında Orta Asya'da yeni bağımsız olmuş Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Tacikistan gibi diğer cumhuriyetlerle olan ilişkileri, Çin'le olan ilişkilerinden daha az önemli değildir. Hepsinin ortak coğrafi alanları, onların ben-

zer dillerinin, geleneklerinin ve ortak İslâm (sünni) dinlerinin de açıkça gösterdiği genetik ve kültürel akrabalıklarını şekillendirmiştir. Bağımsızlığın ilk gününden beri, bu kardeş Cumhuriyetler birbirleriyle ve diğer yabancı ülkelerle yakın diplomatik bağlar kurmuşlardır. Geçmişte bu cumhuriyetlerin dış politikalarını Merkez zorla dikte ettirerek, kendi aralarında ve SSCB dışında bağımsız uluslararası ilişkiler kurma ümidini felce uğratmıştır. Bugün Kırgızistan'ın en sağlam diplomatik ilişkileri Kazakistan ve Özbekistan'la olan ilişkileridir. Türkmenistan'la olan ilişkiler Kırgızistan'ın orada elçiliği olmaması nedeniyle biraz daha zayıftır. Tacikistan'daki savaş, halkı için maddi ve manevi yardımda bulunup ancak orada hizmet edecek hiçbir askeri personel göndermemek koşulunu içeren özel bir tavrın bu cumhuriyete karşı takınılmasını gerektirmiştir.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından ortaya atılan Avrupa-Asya Birliği'nin (AAB) oluşturulması önerisi, bölgedeki başlıca politik canlanmadır. AAB'nin oluşturulması önerisi, Kazakistan'ın içinde bulunduğu krizden çıkmasını sağlayan önemli bir etken olarak, bir ileri görüşlülüktür. Belki bu Kazakistan için aynı zamanda bir tarihi gerekliliktir çünkü öncelikle Kazakistan'ın Rusya sınırındaki kuzey bölgelerinde Kosaklar ve diğer halk hareketlerinin temsil ettiği artan merkezden uzaklaşma güçlerine karşı bölgesel bütünlüğü sağlamak amacındadır. İkinci olarak yerli halkın hâlâ azınlık olduğu cumhuriyetin içinde dahili barışı temin etmektir. Üçüncüsü ekonomik bağların ve karşılıklı gereksinimlerin Kırgızistan'la olduğu gibi özellikle Rusya ile komşu ülkelerle bozulmadığı görünen barışçı ilişkiler sağlamaktır. Nitekim, özellikle Rusya olmak üzere bazı Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleriyle yeni bir birlik oluşturmak, Kazakistan için büyük bir ihtiyaçtır. Nazarbayev geleceğe bakarak, "Bu fikir eğer BDT içinde genel olarak desteklenmezse böyle bir birlik Rusya ve Kazakistan arasında yapılabılır" demiştir (7).

AAB'yi oluşturmak krizden kurtulmak için uygun bir yol olabilir eğer; 1) SSCB'nin yavaş yavaş dağılmasının mantıklı bir sonucu olsaydı, ya da 2) BDT deneyimi başarısız olmasaydı. Ne yazık ki, eski Sovyet devletinin milyonlarca yurttaşının ölmesi de dahil olmak üzere çok büyük ölçülerde yapılan fedakarlıklarla yaratılan politik, ekonomik ve kültürel bağlar yıkıldı. Bütün halklar acı çektiler-sadece Ruslar değil Kırgızlar, Kazaklar ve hatta Baltık halkları da aynı zamanda acı çektiler. Bu nedenle, böyle bir yıkıntının üzerine kurulan yeni bir birlik çok zor başarılı olacak gibi görünmüyor.

Kırgızistan'ın AAB için tavrı, diğer Orta Asya Devletleri'nin du-

rumunu ve aynı zamanda yeni bir imparatorluk tehlikesini hesap etmelidir. Medyanın çoğunluğunun görüşüne göre, Tacikistan Yüksek Sovyetinin Başkanı AAB'den çekingen bir tavırla bahsetmiştir ve hem Özbekistan hem de Türkmenistan Devlet başkanları açıkça karşı olduklarını belirtmişlerdir. AAB 3 ana fikir üzerine kurulabilir: ekonomi, savunma ve dış politikanın yönetimiyle ilgili ortak devletlerüstü koornidasyon organları; ortak bir ekonomik alan ve ortak bir savunma oluşumu (8). Bu gibi amaçların olması, transnasyonel bir topluluk olması yerine, bu birliğin yeni bir imparatorluğa dönüşmesi tehlikesini getirdi. Batıda bu tip birlikler, asırlardan beri devam eden ve bağımsız devletlerin gelişen bağları üzerine kurulmuştur. Eski Sovyet Cumhuriyetleri bu deneyime sahip değildir. Buna ilaveten, ileri gelen kimseler henüz imparatorluk anlayışından kurtulamamışlardır. Sergey Shakhrai gibi Rus liderleri bile bunu inkar edemiyorlar ve Rusya'nın büyük bir Şovenist güç tarafından idare edildiğini kabulleniyorlar. Bazı kimseler Rusların bilinç altında 1875-1913 ya da herhangi başka bir döneme ait bölünemez sınırlarını yeniden kurmaya çalıştıklarını iddia edebilirler (9).

Her ne kadar yeni bağımsız olmuş devletlerin bugün geçerli olan politikaları buna izin vermiyorsa da ve her ne kadar çok kolay elde edilmiş devlet özgürlüğünü uygulamaya koyarken çok büyük sıkıntılar çekildiği için bu özgürlüğün kaybı çok ağır olsa da, yeni bir imparatorluğun canlandırılma tehlikesi bu nedenden dolayı hâlâ mevcuttur. Sırasıyla Leonid Kravchuk ve Leonid Kuchma gibi eski ve bugünkü başkanlarının da sık sık onayladığı gibi Ukrayna büyük bir ülkede bile aynı korku paylaşıyor.

Öyleyse bundan şu aşağıdaki sonuçlar çıkarılabilir. İlk önce, BDT ülkeleri arasındaki işbirliğinin devamı BDT'yi gücünden ve yaşama yeteneğinden düşürecek yeni nitelikteki bir düzeye getirecektir. İkinci olarak, eğer AAB Kazakistan ve Rusya'yı iki eşit güçte devlet olarak ortaya çıkarırsa, Kırgızistan ve diğer Orta Asya Cumhuriyetleri bu birliğin faaliyetlerinde aktif olarak yer alacaklardır. Üçüncüsü, BDT işbirliğinin anahatları daha açıkça belirlendiği zaman AAB daha yaşayabilir bir olguya dönüşecektir.

İki bin yıldan fazla bir zamandan beri süren tarihinin de gösterdiği gibi Kırgızistan'daki politik mentalite daima değişmez bir bağımsızlık çabasını ve otonomi anlayışını içerir ve bu Kırgız yöneticilerce tüm vahim dönemlerde de gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Eski tarihteki Kırgız Devletleri ile Hunlar, Türkler, Uygurlar, Moğollar, **Jungarlar** ve Ruslar gibi komşu güçler arasındaki diplomatik ilişkiler kendi özgürlüklerini korumak için diğer ülkelerle sık sık inanılmaz ilişkileri ihtiva eder. Açıkça görünüyor ki

bu tavır, çetin geçen tarihleri boyunca, Kırgızları pek çok tehlikeden korumuştur. Bu bağlamda Kırgız Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Kırgız diplomasisinin özgün politika geleneğinin değerli bir uygulayıcısıdır. Aristo'nun sözünü tekrarlırsak "pek çok insan mutlu bir devletin büyük boyutlarda olması gerektiğine inanır. Bu doğru olsa bile, onlar "büyük" ve "büyük olmayan" ne demek anlamazlar. Onlar bir devletin büyüklüğünü nüfusa göre ölçerler ancak, sayının değil olanakların çokluğunun dikkate alınması gerekir" (11). Ayrıca tüm devletlerin kendi amaçları vardır ve biz kabul etmeliyiz ki "En büyük devlet bu amaçlarını daha iyi bir yolla gerçekleştiren devlettir."

Yukarıdaki etkenlere ek olarak coğrafi açıdan önceliği olan zorunluluklar "Asyalı" diye adlandırılan ve bağımsız sulama ile ekin yetiştirme temeline dayalı özel bir üretim şeklini de belirler. Bu bir takım kavramları kapsar: Kırgız halkına eski çağlardan kalıtımla geçen ve 20. yüzyılda da yaşayan göçebe yaşam şekilleri; Doğal felaketler, depremler, toprak kaymaları, seller, kuraklık, salgınlar, ekolojik krizlere neden olan doğal dengesizlikler (suyun havanın toprağın kirlenmesi vb.) gibi Kırgız toplumunun gelişmesini sekteye uğratan nedenler. En son bahsedilen etkenin güncelliği Orta Asya'da da aşıkardır. Aral Denizi sorunu, devlet tekelinde yapılan üretim politikası sonucu meydana gelen genel toprak erozyonu, otlakların solumsuzca kullanılması, Semipalatinsk ve Çin Sınırı dolaylarında yapılan nükleer denemeler ve bunun gibi.

Nitekim coğrafi etkenler sadece komşu ülkelerin bölgesel yerleşimlerini etkilemekle kalmıyor ayrıca toplumsal yaşam biçimleri, ekonomik hayat şartları, uygarlık düzeyi ve ekolojik dengeler gibi herhangi bir ülkenin diplomatik çalışmalarının yapılmasını doğrudan etkileyecek konuları da kapsıyor.

Tarihi Önceliği Olan Konular

Günümüz Kırgızistan dış politikasının derin tarihi kökleri vardır. Bunlar Kırgız devletinin özel gelişimini, politik düzen ile sivil toplum arasındaki ilişkileri ve bu iki etkenin iç ve dış politika üzerindeki etkilerini içerir.

Kırgız devleti Sovyet döneminde her ne kadar politik ve bilimsel literatürde çarpıtılarak anlatıldıysa da zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. Bürokratik sistemin Kırgız devletinin var oluşunu kabul etmeyi (Çin ve Orta Doğu kaynaklarına ve arkeolojik bulgulara dayandırılarak) açıkça reddetmesine rağmen, öte yandan Devrim öncesi Rus ve sonrası Sovyet bilimi Kırgız devletinin varlığının tarihi gerçeğini onaylar. Kırgız devlet sisteminin tarihi biyografisi (13), ba-

ğımsızlığın kaybı ve yeniden kazanılması söz konusu olduğu zaman, Kırgızistanın gelişme sürecinin ve oluşumunun sıkıntılı olduğunu gösterir.

Kırgızlar ve onların devletlerine ait ilk kaynaklar Milattan önce 3. yüzyıla ait Çin kaynaklarından bulunabilir. Bu eski dönemde Kırgızlar, eski Çin devletine ve daha sonra milattan önce birinci yüzyılda ise Hunlara bağlıydılar. Yeni dönemin (miladın) başlarında bağımsızlıklarını elde ettiler ve güçlü bir devlet kurdular. Ancak bu devlet daha çok askeri ve yöneticisi olan ve kabilelerin bir araya gelmesinden oluşan bir görünümdeydi. Milattan sonra beşinci yüzyılın sonunda ve 6. yüzyılın başında aşağı yukarı tüm Türk kabilelerini biraraya getiren tanınmış tek birlik olan **Teles** kabileleri **Yenisey** Kırgızlarının ilk hanlığını (devletini) meydana getirdi. Bu hanlık 652 yılında Kök-Türk hanlığı ve 583'den 609'ya kadar Batı Türk Hanlığı bağımlılığı altına girdi (14). Daha sonra Kırgızlar 630'dan yedinci yüzyılın ortalarına kadar **Sary-Tardush** hanlığına bağımlı oldular. Bu dönemden sonra yaklaşık yüzyıl süren bir zaman zarfında bağımsız olarak devleti yönetebilen aynı zamanda politik birlik içinde yeralan bir biçimde Tan imparatorluğunun bir parçası oldular (15). 745'de **Karluklar**la birlikte Uygurlar, Uygur Hanlığını oluşturdular ve 758'de Kırgız topraklarını işgal ettiler (16). Yalnızca 836'da efsanevi Manasın prototipi olduğu söylenen Japlar-Han'ın başlarında bulunduğu Kırgızlar kendilerini bağımlılıktan kurtardılar. Bundan sonra 840'da sakat bir tutum olmasına rağmen, Uygur Hanlığını çöktürdüler (tabi ki Tan imparatorluğunun yardımlarıyla) (17) L. Gumüliev gibi bazı tarihçiler, bu olayın Moğol istilasından daha önemli olduğunu ifade ederler (18). İlk Kırgız devletinin oluşumunun zamanı üzerine bilim literatüründe farklı görüşler vardır.

Kırgızlar tarafından yıkıma uğramadan önce Uygur Hanlığının yer aldığı bölgede, Kırgız Büyük Gücü diye adlandırılan çok büyük bir imparatorluğun olduğu gerçeğinden hiç şüphe yoktur (19). 70 yıl boyunca varlığını sürdürmüş ve Orta Asya'da **İrtis'den**, Tien-Shan'a hatta Volga nehrine kadar uzanan geniş bir bölgeyi kaplamıştır. Daha sonra bu imparatorluk Doğu ve Batı olmak üzere iki parçaya bölünmüştür (20). İkinci Asır Kırgızlar için Moğollar, **Chyngizidler**, **Hokand** Hanlığına bağımlılık dönemi ve 19. yüzyıl sonunda da Rusya'ya bağlandı. Öte yandan Kırgızlar başka ülkelere asla tamamen bağımlı olmadılar. Nitekim 1910'a kadar Kurmanjan-Datka adlı ünlü bir lider (kraliçe) tarafından yönetilen Alay Hanlığı varlığını sürdürdü.

Kırgız devletlerinin tarihten gelen bir diğer özelliği de bağımsızlıklarını kaybettikleri dönemler boyunca Kırgız halkının ba-

ğımsızlıkları için daimi bir mücadele vermeleridir.

Kırgız bölgesi, çeşitli Türk ve başka kabileleri de birleştiren, Orta Asya'nın geniş alanlarını kapsar. (Not: Bu çokulusluluk oluşumu Kırgızların daimi özelliği olmuştur.) Bunlar askeri ve demokratik tiplerde göçebe devletler olup, kendi anamallarına, ordularına, ulusal bayraklarına vb. sahiptiler. Devlet başkanı, bakanlar ve **Akimleri** (hükümetteki idari yöneticiler) vb. de içeren devlet yapısı, bu yetkilileri hem yakın hem de uzak komşularla diplomatik ilişkileri yönlendirmesine olanak sağlar.

Kültürel Önceliği Olan Konular

Kırgızistan'ın dış politikasında önceliği olan kültürel zorunluluklar, herşeyden önce, Kırgız halkının destanları, özellikle **Manas-Semeky-Seitek** üçlüsüdür. (Bunlar Homer'in "İlyada" ve "Odesası" Hinduların "Mahabharata" ve "Romayana"sı ve Firdavsi'nin Şeyhnamesi ile kıyaslanabilir niteliktedir.) Manas, Kırgız mitlerinin, masallarının ve efsanelerinin ansiklopedik bir toplamıdır (21). Bozkırların İlyada'sı olarak adlandırılır. 19. yüzyılın büyük Kazak eğitimcisi Chukan Valikhanov tarafından yazılan bu olağanüstü destan, Kırgızların yaşam tarzlarını, adetlerini, geleneklerini, coğrafi bilgilerini dinlerini ve tıbbî bilgilerini açıklar (22).

Bu destanla ilgili çeşitli nüshaların içinde en önemlileri, Kırgız demokratik ilkelerini yansıtanlardır. Aşağı yukarı tarihin tüm dönemlerinde Kırgız toplumu demokratik olmuştur. Ortak yaşam tarzı ve bilinci gereğince, toplumsal yaşamla ilgili bütün sonuçların asıl yapılanmasında olduğu gibi el birliğiyle çözümlenmesini talep eder.

Ayrıca, dahili ilişkilerin sağlam ve değişmez olmasını, sivil toplumun aslını oluşturan toplum üyelerinin akrabalık anlayışlarına borçludur. Bu, prensler ve sıradan halk arasındaki ilişkilerde sadelik ve samimiyeti sağlamıştır. (Aralarındaki farklılıkların pek büyük olmaması da hiçbirşeyi değiştirmez) (23).

Kırgız demokratik ilkelerinin kökleri Kırgızların eski dönemlerinde aranmalıdır (24). Kırgız demokrasisinin ana ilkeleri şöyledir: Bunlar birbirinin tam tersi bile olsa tüm fikirleri ve bakış açılarını açıkça söyleme yeterliliğine sahip, küçük ya da önemli meselelerin ülke çapında tartışılması; toplumun hem yaşlı ve hem de genç üyelerine saygı göstermek (son söylenen genellikle aşağıdaki durumlara dayandırılır); Han'ın demokratik seçimi; kıdemli ve güçlü üyelerin öz eleştiri yapabilmesi olanakları; konukseverlik geleneksel ve cömert hediyeler kullanarak politik belirsizliklerin düzenlenmesi; ve çok uluslu idari sistem.

Manas'ın askeri tarafsızlığını oluşturan çokulusluluk, (40 Choro ya da muhafız) aynı zamanda ülkenin ahalisi-toplumunu oluşturan Kazak, Kıpçak, Kalmuk, Mancur ve Çinliler eski Kırgız demokrasisinin bir başka önemli özelliğini oluşturur.

Orta Asya halklarının dini tarihi de ayrıca özel bir inceleme için ilgi çekici bir konudur, çünkü hem çok yönlü hem de çok gelişmiştir. Kırgızistan da dahil olmak üzere Orta Asya halklarının yaşamlarında yer alan dinler Şamanizm, Manichaeism, Nestorianism ve İslamiyettir. Milattan sonra 12. asırda aşağı yukarı tüm halklar İslamiyeti benimsedi ve İslamiyet Doğudaki diğer Müslüman ülkelerle diplomatik ilişkilerin gelişmesi açısından önemli bir kültürel basamak oldu.

Sovyet yönetimi altında İslamiyet, laik eğitim ve özellikle de Marksist ideolojinin tüm dini törenleri ve diğer pek çok şeyi yasaklayan saldırgan ateizmi nedeniyle Kırgızistan'da çok yavaş gelişti. Aslında 2. Dünya Savaşı'nda yer almış daha yaşlı nesil de dahil tüm okumuş vatandaşlar sözde Müslümanlar olmuşlar ve İslamiyetin dinsel düzen esaslarından vazgeçmişlerdi. Kırgız nüfusunun en dindar kesimi güneyde yaşar ve tüm Kırgızistan'ın nüfusunun yarısından fazlası güneyde oturur. Geçmişte bunlar yarı yerleşiktiler ve Özbekistan ile Tacikistan'a yakın bölgelerde yaşarlardı.

1917 Devriminden önce bile bunun pek bir anlamı yoktu ve Kırgızistan'daki İslamiyet özellikle de Şamanizm ve totemizm gibi eski putperest inanışların izlerini taşıyan özelliklere sahipti. Hatta Allah, eski tanrı isimleri olan Tenir-Ata, Umay-Ene vb. isimlerle tanınıyordu.

Bazı politikacıların paylaştıkları -eğer halk günlük hayatında ve okulda İslâm dinine dönerse, İslam köktendinciliği Kırgızistanda kök salar- korkusu temelsizdir. Böyle bir korku, İran, Pakistan ve çeşitli Arap devletleriyle ilgili olarak Kırgızistan'ın dış politikasında açıkça görülmektedir. Kırgızistan'ın bu ülkelerle diplomatik ilişkileri vardır; bazıları (örneğin İran) Kırgızistan'da elçilik açmıştır, ancak müslüman dünyasının diğer devletlerinin böyle birşey yapmak için aceleleri yoktur. Kırgız hükümetinin köktendinci İslam ülkeleriyle ilişkide bulunmaktaki isteksizliği dahil olmak üzere bunun pekçok başka nedeni vardır (25), fakat finansal yardımla desteklendiği takdirde bazı İslami gelenekleri korumak (26) (İhram, Mekke'ye Hac) ve Kudüs'te bir Kırgız elçiliği açılması ile ilgili eski dışişleri bakanı tarafından öne sürülen düşünceler gibi (27). Bu sıkıntılara rağmen, Kırgız demokrasisinin geleceği İslâm ülkeleri dahil olmak üzere dünyadaki bütün ülkelerle diplomatik ilişkilerinin normal hale gel-

mesine ihtiyaç duyar.

Genel olarak, bazı İslâm olmayan yabancı ülkelerin itiraflarına göre bu ülkelerin Kırgızistan'daki günlük yaşama müdahaleleri önemli ölçüde azalsa da dinler arası mukayesede ciddi bir değişim vardır. Baptistler, Yehova şahitleri, Koreli Vaiz Moon'un takipçileri vb.. Bürokratlardan daha ziyade milliyetçi aydınlar, günlük hayatın zor şartları içinde bu dinlerin genç Kırgız insanına maddi ya da mânevi yardım sağlayarak onları kendilerine bağlamalarından çekiniyorlar. Hatta onları bağlamak için dış seyahatler vaad ederek ayartmak isteyebilirler. Demokrasi her vatandaş için tapınma özgürlüğünü öngörür ancak bu tip eğilimlerin yine de hem Kırgız milletin iç bütünlüğü hem de Kırgızistan'ın Orta Asya'daki komşularıyla olan ilişkileri üzerinde olumsuz bir etkisi vardır. Sovyet sisteminin en büyük başarılarından biri eğitim alanında olmuştur. Buna okur yazar düzeyini yükseltmek, orta eğitimin (10. ve 11 sınıflar) zorunlu olması parasız yüksek ve özel orta eğitim dahildir. Bu bağlamda Kırgız kadınları dahil kadınlar toplumunda pek çok başarı kazandılar. Bu başarılar arasında kadın uzmanların orta ve yüksek yeterlilikleri erkeklere oranla daha fazladır.

Bu toplum içindeki politik kültürün kalitesinin artmasında olumlu bir etki yapmıştır. Ne yazık ki Kırgızistan bağımsız olduğu zamandan beri, Kırgız kadınları genelde politik pozisyonlarını kaybetmişlerdir. Bunlar geçmişte kontenjan şeklinde düzenlenen kamu ve hükümet heyetlerindeki işlerdir. Örneğin, bugün Kırgızistan'da sadece bir tek kadın Akim vardır. Halbuki geçmişte yüksek mevkiler işgal eden pekçok kadın vardı. Geçmişte üç tane olduğu halde Kırgızistan bugün tek bir kadın bakana (dışişleri bakanı) sahiptir. Hükümet ve kamu kuruluşlarının bütün kademelerinde kadınlar için özel kontenjanlar kaldırılmıştır. En önemli kısıtlama mahalli idare heyetlerinde (geçmişte % 30 olduğu halde % 3-5'e düşürülmüştür) ve meclisteki kadın oranındadır. Sonuç olarak, kadınların politik faaliyetleri hem iç hemde dış işlerinde düşürülmüştür. Kadınlar bu kısıtlamaları anlamaya başlamışlar ve hükümet dışı organizasyonlarda daha aktif olmaya başlamışlardır (1994 itibarıyla Kırgızistan'da NGO'ların başındaki kadınların sayısı 15'e yükselmiştir) ve pekçoğu yabancı NGO'larla bağımsız ilişkilere başlamışlardır. Kadınların politik haklarında görünen düşüşün aksine gençliğin bulunduğu yer bu durumdan (devlet idaresinde yer almak ve politik partiler) daha iyidir. Pek çok genç insan diplomatik hizmetlerde yer almaya başlamıştır.

Kırgızistan'ın politik hayatındaki bu olumsuz olayların nedenleri ilk olarak, Sovyet rejimi altındaki politik faaliyetlerin felce uğ-

ratılmasında, seçim sistemindeki aşırı uygulamalar, adaylıkların saptanmasında ve bunun gibi nedenlerde aranmalıdır. İkinci olarak Kırgız halkının halk organizasyonlarının modern biçimleriyle ilgili herhangi bir tarihi zihniyetten yoksun oluşlarından başka toplumsal ilişkiler kabilelere dayandırılır ve üçüncü olarak Sovyet dönemi boyunca Kırgızlar modern şartlara uyum sağlama konusunda gerçek bir deney birikimi oluşturamamışlardır.

Kırgız delegeleri seçimlerin organizasyonu ve parlamento faaliyetlerindeki deneyimlerini öğrenmek amacıyla yabancı ülkelere sık sık ziyaretler yapmaktadırlar. Bu Kırgızistan'daki politik kültürün gelişmesine etki eden "illetlerin" tedavi edilmesine ve diplomatik ilişkilerin düzeyini bir bütün olarak yükseltilmesine potansiyel olarak yardım eder.

Kırgız Politik Kültürü ve Sivil Toplumu

Kırgızistan halkının yaşamının coğrafi ve tarihi şartları toplumun özelliklerini de koşullandırır. Çok eski zamanlardan beri Kırgızlar göçbedir. Bu doğaya karşı dikkatli ve ölçülü olmayı sağlar. Herhangi bir dengesizlik onların hayatlarına mal olacağı için ekolojik dengeye kesin bir saygı duyarlar. Bundan dolayı Kırgız gelenekleri doğanın, hareketliliğin ve sadeliğin değerini bilir. Ayrıca topluluklar içindeki demokrasiye büyük bir sadakat ile tanımlanabilir: Her rütbedeki yöneticilerin seçimi ve toplumsal hayatın aşağı yukarı bütün önemli sonuçlarında toplu fikir üretmek ortak özellikleridir (28).

19. yüzyılda Kırgızistan'ın Sovyetler tarafından işgaline kadar sosyal gruplar arasındaki çelişkiler az görünürdü. Her topluluk zengin ve fakir akrabalar içerirdi, bu da doğal olarak aralarındaki keskin zıtlıkları yumuşatırdı. 19. yüzyılda **manap** sistemi bir toplulukta (göçebe çadırı) 50-70 **yurt** biraraya getiriyordu. Örneğin Jan-garcha'da köleler için alanlar dahil 700 yurt vardı (29).

Günlük hayatta, Kırgızların sosyal yaşamını yönlendiren ana sosyal normlar, âhlaki ilkeler, halk adetleri ve gelenekler tarafından temsil edilirler fakat din bunlara dahil değildir. Tabiki İslâmiyetin dini adetleri insan hayatındaki önemli zamanlar için kesindir (kutsama, isim verme, boşanma, sünnet, cenaze törenleri vb.). Tüm Orta Asya toplumlarında olduğu gibi geleneksel Kırgız toplumunun bir özelliği de öznel ve nesnel öz bilinci bir bütün içinde ihtiva etmesidir - bireysel bilinç aile, kabile, oymak ve tüm ortak alışkanlıklar kolektif öz bilinç içinde erir (30).

Öte yandan Sovyet döneminde, Kırgız toplumunun doğası şekil değiştirmişti. Önce, otonom bölge biçimlenmesinde (1924) sonra bir

cumhuriyetde (1926) ve son olarak da bir birlik cumhuriyetinde (1936) devlet yapılanmasını elde etmişti. Kırgızistan, insanların yaşamlarını yöneten totaliter tek partili sistemdeki merkez gücüne bağımlı olmuş ve bağlı kalmış olmasına rağmen yine de toplumsal yaşam politik içerikle doluydu.

Olumlu yanları halkın tüm kesimlerinde yaşam düzeyi yükseldi. Kasaba ve köyler büyüdü, Cumhuriyet sanayi açısından gelişti, canlı hayvan üretimi arttı ve en önemlisi okur yazarlık halkın tüm kesimlerine ulaştı. Devlet tarafından desteklenen sanat ve yazılı edebiyat gelişti.

Ancak Sovyet döneminin pekçok olumsuz niteliği de vardı. Sığır yetiştiriciliği ulusal ekonominin ana niteliği olma özelliğini koruduğu halde göçebelikten yerleşik hayata geçilmesi için baskı yapıldı. Bütün bunlar Kırgız toplum yaşamında şiddetli değişikliklere neden oldu, ülkenin yegâne kültürel ve manevi yaşama biçimini köklerinden sökme tehlikesi yarattı. Özel mülkiyetin ortadan kaldırılması ve tüm zenginliklerin büyük ölçüde merkezîyetçi devletin elinde yoğunlaştırılması da tamamen değişik bir toplum yapısı yarattı.

İşçi sınıfının toplumda öncü bir güç olması şeklindeki resmi tanım umulan sonuçları getirmedi. Çünkü mülkiyet hakları elinden zorla alınmış toplumun herhangi bir sınıfı üretimi ve toplumsal yaşamın diğer öğelerini asla kontrol edemez.

Bu süreçte geleneksel Kırgız toplumu, başka bir kolektif birarada yaşam biçimiyle zorlandı. İşin başlarında eski kırsal ve kabilesel topluluklarla bağdaşan küçük kolektif çiftlikler taşrada kuruldu. Sonra 1960'larda kolektif çiftliklerin (**kolhoz**) bir araya getirilmesi ve devlet çiftliklerinin (**sovhoz**) kurulması son dönemlere kadar süren bir toplumsal ve tarımsal krizin doğmasına neden oldu.

Yaşamın geleneksel uyumu bozuldu ve kırsal nüfus arasında kitlesel tembellik ve asalaklığa, şehire göçteki artışa (şehirlerin problemleri de büyüdü), alkolizm ve ahlak düşüklüğüne yol açtı..

Totaliter politik düzen aşırı ölçüde merkezîyetçi bir güç yarattı ve Kırgız Cumhuriyetini bir kukla devlete dönüştürdü. Doğa ile aralarındaki geleneksel bağlar yıkıldı, toplumsal yaşam özel yaşamdan öncelikli hale geldi ve gerçek maneviyat ortadan kayboldu (dinde, dürüstlükte ve özel girişimde vb.) Hiçbir gerçek mülk sahibi olmadığı için, devlet malvarlığının çalınması sıradan bir olay haline geldi. Bireysel yaşama ait tek alan olan aile değerleri, iş yaşamını zarara uğrattı. Sovyet eğitim sisteminin yaptırımıyla, yöresel etnik ve dini tartışmalar reddedildi. İnsanların gerçek inançları ve onların görünürdeki davranışları arasındaki uyumsuzlukla ortaya çıkan bir ki-

şilik bölünmesi oldu ve bu şartlar altında da ikiye bölünme ve herşeye kötü bakma hükmü sürdü. Son olarak ölçsüz sanayi ve ekonomik amaçlar, ekolojide zararlı ve uzun süreli dengesizlikle sonuçlandı.

Yine de Sovyet dönemi modern Kırgız toplumuna hem artı hem de eksi özellikler miras bıraktı. Bir taraftan büyük ölçüde bir ulusal kalkınma oldu (nüfusun neredeyse % 250 büyümesi, tarımda ve sanayide devrim, toplu okur-yazarlık, kültürel patlama vb.) öte yandan ekolojik aldırma, ulusal bağımlılık, Kırgız dilinin kullanımında azalma, zoraki ateizm, manevi ve toplumsal değerlerde erozyon, toplumda bağımsız kuruluşların ve grupların eksikliği vardı.

Politik bağımsızlığın hiçbir mücadele olmadan kolayca elde edilmesi büyük tarihi önemi olan bir gerçektir ancak bu ekonomik bağımsızlıkla desteklenmemiştir. Gerçek olmaktan çok gerçekdışı bir görünümüdür. Yeni politik partilerin liderleri ve yüksek düzeydeki hükümet yetkilileri tarafından demokrasiyi sağlamak için verilen destek azalmaktadır ve politik kayıtsızlığa hatta halk arasında nihilizme yol açmaktadır.

Özellikle devlet malvarlığının yoksulluğu söz konusu olduğunda stratejik olarak açık bir ekonomik reformun eksikliği toplum yaşamının her alanında kaoslarla sonuçlanmaktadır. Ekonomik üretimdeki çöküş yüksek enflasyon ve mafya tarzı ticari bir yapılanmayı oluşturmuştur. Yoksulluğun kontrol edilebilir bir yönetiminin olmayışından dolayı devlet mal varlığında sistematik ve geniş çaplı hırsızlık salgını halini almıştır ve Sovyetler Birliği'nin ekonomik çöküşüyle başlayan ekonomik krizin daha da derinleşmesine neden olmaktadır.

Pekçok Kırgız'ın fikrine göre, Kırgızistan ekonomisinin dışa yönlendirilmesi yalnızca ekonomik açgözlülüğün artmasına hizmet etmektedir çünkü dışarıdan alınan gerekli maddeler olmadan, iç üretim tamamen felce uğramıştır. Bu işgücünde pasifliği ve işsizliği arttırmıştır ve ekonomik bağımsızlığın elde edilmesi için olasılıkları daha çok azaltmaktadır.

Her toplum için manevi krizler en tehlikeli olanlarıdır. Bilimin eğitimin, sanatların ve edebiyatın ilerlemesine dayalı güçlü bir manevi potansiyel yaratmak mümkün olursa ve eğer bunun erdemleri gerçekleşse ancak o zaman gerçek anlamda demokratik bir toplum mümkün olur. Yeni kültürel kuruluşların inşa edilmesinin durması, bütçelerinin azaltılması çalışanları için düşük ücretli maaş demektir. Bu da halkın çıkarlarına tamamen ters düşer. Ciddi âhlak görüşleri olan pekçok politikacı, âhlak düşüklüğünün ihmal edildiğini açıkça dile getirmişlerdir.

Nitekim, Cumhuriyetin politik bağımsızlığı halkın ruhsal ba-

ğımsızlığı üzerinde olumlu bir etki yapmış, tartışma ve yaratıcı faaliyetler özgürlüğü oluşturmuş olsa bile yine de kişisel özgürlük, büyüyen bir kanunsuzluk yozlaşma, nihilizm ve yoksullaştırma atmosferi tarafından engellenmektedir.

Kırgız politik kültürü ve sivil toplumu, halkın uluslararası ilişkiler anlayışını etkilemektedir. Bu ilişkide adetlere bağlı dört basamak belirlenebilir. Milattan sonra birinci asırda güçlü Kırgız hanlıkları varolduğu zamanlar politik yaşam doğal olarak bağımsızlık ya da politik yaşam ve sivil toplumun katılımsal bütünlüğünü sağlayan özgürlük için mücadele ile varoluyordu. Sonradan bir aile kabilesi tarafından temsil edilen, komşuluğa dayalı topluluk (the Ayl) devlet sisteminin temeliydi ve bu sistemde çözülmez bağlar sağladı.

Milattan sonra ikinci asırda Kırgız devlet sistemi parçalara ayrılarak bağımlı olduğu zaman, Kırgız toplumu sadece ulusal varlığının gereklerinin doğal işlevlerini sürdürebildi. Daha büyük topluluklarda halk (el) denilen kan ve komşuluk ilişkileri üzerine kurulmuştur. Böyle daha büyük birimler genellikle Orta Çağ Avrupası prensliklerine benzerlik gösterirler ve bazende devlet sistemi gibi davranırlardı, liderlerine de Han denirdi. Bunlar, Shabdan, Baytik, Jarpach ve diğerleri tarafından yönetilen büyük sivil topluluklardı. Başka bir deyişle sivil yaşamın politika üzerinde önceliği vardı.

Sovyet dönemi boyunca Kırgız devlet sistemi bağımlı olmasına rağmen nitelik bakımından yeni bir düzeyde canlandı. Sonrada tek bir ideolojinin üstünlüğü ve totaliter sistem nedeniyle, eskimiş, işlevleri geçersiz kılınmış politik kuruluşlar sivil topluma zarar vererek hüküm sürmüştür. Yukarıda bahsedildiği gibi hükümete ait olmayan kuruluşlar bile devlet yapılanmasının bir zincirine dönüştürülmüştür. Sonuç olarak sivil toplum, ulusal gelenekleri, dilleri ve ulusal kültürlerinin diğer kavramlarının gelişmesi sınırlandırılarak felce uğratılmıştır.

Kırgızistan tarihi bağımsızlığını yeniden elde ettiğinden beri sivil toplum canlanmaya başladı.

Etnik Nüfus İstatistiği Bilgisine Ait Etkenler

Etnik (31) ve nüfus bilgisine (32) ait etkenler arasındaki ilişki her toplumda çok sıkıdır çünkü bir halkın etnik yapısı ve iç içe girmiş etnik gruplar arası davranışlar, nüfus istatistiğiyle ilgili uygulamaların yoğunluğunu karşılıklı olarak etkiler. Etnik farklılıklar, doğum oranı, göç bunun etkenleridir.

Geçen yüzyıl Kırgızistan'da çok ulusluluk başlamıştı. Toprak sibi olmayan Rus köylülerinin çarlık dönemi boyunca yeniden yer-

Tablo I

Kırgızistan'ın nüfusundaki etnik değişikliklerin yapısal dinamiği (yüzde)

	1926	1939	1959	1970	1980	1989	1994
Kırgızlar	66.8	51.7	40.5	42.6	77.0	52.4	56.0
Ruslar	11.7	20.8	30.2	29.2	25.4	21.5	16.7
Özbekler	10.6	10.4	10.6	11.4	11.9	12.9	n/a
Ukraynalılar	6.4	9.4	6.6	4.1	3.0	2.5	n/a
Almanlar	0.4	0.8	1.9	3.1	2.8	2.4	n/a
Tatarlar	0.5	1.4	2.7	2.	2.0	1.6	n/a
Diğ.O.A.Ulusları	0.5	0.7	0.7	0.8	0.8	0.9	n/a
Diğer	1.4	2.1	4.5	3.1	3.0	3.2	n/a

Kaynak: Narodnoe hoziystro Kirgizskoi SSR (Frunze, 1982) Sayfa 16; Vestnik Statistics, n. 4, 1991, Sayfa 76-78; Dasmına gazetesi V. 6, 1994, Sayfa 5.

leştirilmesi ile başladı ve Rus bolşeviklerinin tüm istihsal araçlarını kamu malı ilan etmeleri ve sanayileşme döneminde, özellikle de ikinci dünya savaşındaki tahliye sonrasında göçle devam etti. 1960'dan beri sanayi değirmenleri, fabrika ve su gücüyle çalışan tesislerin kurulması, ithal edilen iş gücüyle gerçekleştirildi. Rusya, Ukrayna ve başka ülkelerden gelen bu göçlerin sonucunda Kırgızistan'ın çok etnikli yapısı değişti.

Rusların ve diğer Avrupalı ulusların göçleri 1960'da zayıfladı ve sonra azaldı (Bak. I Tablo). Bu nüfus istatistiği uygulamaları, Kırgızların nüfus yüzdesine yansıdı (Sayı olarak arttıkları halde). 1926'da sayılan 668.700 Kırgız nüfusun % 66.8'ini oluştururken, 1939'da 754.300 Kırgız, % 51.7'yi kapsıyordu. 1959'da 836.800 Kırgız sadece % 40.5'i oluşturuyordu (33). Rusların göçü bu dönemde beş kat arttırken, Kırgız doğum oranı yalnızca 1.2 katı arttı.

1980'den beri bu durum, Kırgız doğum oranının yükselmesi, Rus ve diğer Avrupa halklarının geri dönmeleri ile azalmalarından dolayı tersine döndü. Örneğin Kırgız nüfusu 1959'da 836.800 iken, 1989'da 2.229.660'a yükseldi (30 yılda % 250.000 artış) Rusların geri dönmeleri 1979-88 yıllarında 46.656, 1989-92'de ise 31.900 idi (34). 1992'de Kırgızistan'a 13.237 kişi gelirken, 65.385 kişi ayrılmıştı. Tam tersine 1993'de 106.456 kişi ayrıldı ve 11.076 kişi geldi. Nitekim son üç yıl içinde (1991-93) 163.384 kişi Kırgızistan'dan ayrıldı. 1993'de 917.000 olan Rus nüfusu 1994'de 750.000'e indi (35).

Rusların ve diğer Avrupalıların Kırgızistan'dan göçleri şu ne-

denlerle gerçekleşmiştir:

- Bozulan uluslararası ilişkiler (% 33)
- Aile şartları (% 22) (36),
- Resmi dil olarak Bişkek Kırgız dili yasasını benimseme (37),
- Kırgızistan'daki ekonomik kriz ve Rusya'daki yaşam düzeyinin daha yüksek olması (38).

Aslında sıralanan nedenlerin tümü hâlâ geçerlidir ancak değişik oranlardadır. Bizim görüşümüze göre ilk madde, iç etnik durum daha sakin olduğu halde, Oshs ve Uzgen olaylarının bir yansımasıdır (39). Kırgızistan'daki iç etnik ilişkilerin rahatlığının nedeni Cumhurbaşkanı A.Akayev'in gönül alıcı politik davranışlarıdır (40).

Kırgız dilinin resmi devlet dili olarak benimsenmesi, özellikle Rus nüfus arasında bu sorun hakkındaki söylenmeleri harekete geçirdi (41) ve bu sorun uzun bir süre tartışmalara maruz kaldı. Pekçok Rus'un bulunduğu ortak yerlerde ve sağlık, teknik ve bilim vb. gibi alanlarda Kırgız dilinin eşitliğini gerçekleştirmek için "Kırgız Cumhuriyetindeki göç hareketlerinin uygulama ölçüleri içinde" Cumhurbaşkanı yeni bir karar beyan ederek bu kararı iptal etti. Bu kararın politik tarafıyla Cumhurbaşkanı Akayev, dil sorunu üzerindeki etnik gerginliği yumuşatma amacındadır ve bunun önem açısından ilk sırada olduğu unutulmamalıdır. İkincisi Kırgızistan'ın deneyimlerinde gösterdiği gibi, kavram ve uygulama arasında tasarı olarak belirlenmiş ölçüler yazılı bir bildiri olmadıkça, her program zamana ve olaya neden olacaktır (42).

Tabi ki dil sorunu derhal çözümlenmeyecek kadar karmaşık bir sorundur. Bağımsızlık sonrası bürokratik düzeyde hâlâ Sovyet dönemindeymiş gibi davranmaya çalışmanın bir sonucudur. Eski dönemdeki "Sözde" ulusların temsilcilerinin bilinçlerinde önemli bir ruhsal değişiklik olmuştur, örneğin Ruslar ulusal azınlık olarak görünüyordu. Bunun delilleri halkın bakış açılarında vardır. Osh'da orta yaşlı bir Rus kadını şöyle diyordu: "Ruslar, devlet dilinin tanıtımından korkuyorlar, genç insanlar dili öğrenebilirler ancak birde bana öğretmeye çalışın! Ben yalnız yaşıyorum ve aynı zamanda çalışmak zorundayım. Her zamanda korku içindeyim. Eğer bütün ofis işleri Kırgız dilinde yapılacaksa, ben işsiz kalacağım. Bir tek emekli aylığı ile geçinmek zor, bu sorun beni de ülkeyi terketmeye zorlayabilir" (43). Genç bir Kırgız işçisi de "Ben neden bir Kırgız olarak Rusça konuşup, Rusça ve yabancı edebiyat okuyayım? Bu onlara saygı duyduğum anlamına gelir! Ben anlamak ve konuşmak istiyorum. Ruslara (Kırgızistan'da yaşayan) karşı hiçbir saldırgan amacım yok ama onlar Kırgız dilini konuşmaya gayret gös-

termiyorlar, bu da yerli halka karşı bir saygı eksikliğini gösterir" (44).

Bir diğer etnik nüfus istatistiği neticesi toplumsal yönler içerir. Kırgızistan sosyal yapısındaki etnik farklılıklara doğum oranı da göç gibi bir etkidir. Örneğin savaş sonrası döneminde Sovyetler Birliği'nin merkezi gücü, Kırgız toplumuna modern sanayi girişimlerini getirdi ancak ilkel fiziki altyapı aynı kaldı. Sanayinin modernleştirilmesi yöntemi Kırgız işçi sınıfını kapsamadı. Onların yerine, büyük değirmenler, fabrikalar sugücü araçları Slavlar tarafından inşa ediliyordu, çalışan personel de Slavdı ve birliğin Moskova'daki bakanları tarafından yönetiliyordu. Sonuç olarak bu girişimler Kırgızistan'ın ekonomik durumunu geliştirmedi. Bu sanayileşme Cumhuriyetin ekonomisinin % 38'ine mal olduğu halde Kırgız işçiler çalışanların yaklaşık % 3'ünü oluşturuyordu. Ağır sanayide (makina üretme, enerji sektörü, yapım işleri vb.) mühendis ve teknisyenlerin yalnızca % 13'ü Kırgızdı. Merkezi bakanlar yerli Kırgız işçi sınıfının yetiştirilmesi konusunda isteksizdiler, onların yerine ithal alt düzey Slav işçilerini tercih ediyorlardı (45).

İşçi sınıfı, mühendis ve teknisyenlerin etnik yapısındaki bu oransızlık kent nüfusuna da yansır. Slavlar ve Avrupalılar şehirler ve kasabalara yerleşmiş ve orada yaşıyorlardı, Kırgızlar ise kırsal alanlarda kalmışlardı. Kırgızların kentsel girişimlerde iş bulmaları kesin bir yerel izin koşuluyla engelleniyordu. Bu da iki yüzlü Sovyet politikası tarafından korunan kusurlu bir dönem yarattı ve bu politika yerli halktan işçi sınıfını ayırarak, işçi sınıfını öncü bir güç olarak açıkça ilan etti.

Öte yandan, kırsal kesimdeki Kırgız halkının bugünkü durumu, bütünüyle Kolhoz ve Sovhoz sistemlerindeki işsizliğin sonucudur. Kırsal kesimdeki Kırgız nüfusu, Cumhuriyetin tüm nüfusu gösteren çizelgelerindekinden daha fazlaydı. Örneğin, 1959'da % 13.2 ve 1989'da % 29.9 olan kentsel nüfusa göre kırsal nüfus % 54.4 ve % 66.2 idi. Şehirlerde Ruslar 1959'da olanın % 57.8'i ve ikinci yılın (1989) % 69.9'unu kapsıyorlardı. Kırsal kesimdeki Kırgızlar % 86'nın üzerindeydiler ve Frunze'de (Bişkek) 1959'da % 10 ve 1989'da % 23 kaddılar (46).

Sonuç olarak, Slavların özellikle de Rusların dış göçleri üretim ve iş düzeyinin aşağı düşmesini etkiledi. Mühendisler ve kent nüfusu, görünen ekonomik krizden haberdardı.

Kırgızistan'daki doğum oranı sorunları, geçiş döneminde anelerin geleceğe dair duydukları güvensizlik yüzünden azalma sonucuyla yüzyüze geldi. Ancak çocuklarda ve yaşlı nüfusta ölüm oranı azaldı. Kırsal kesimdeki Kırgız halkında en çok Yenghlerin çocuk ölümleri yer alıyordu. Şehirlerde en alt yaşam düzeyinde bu-

lunan emekliler, özellikle Ruslar intihar ediyorlardı. Bu durumun nedenleri onların yoksulluğu ve Kırgızistan'dan çok uzaklarda yaşayan akrabalarından uzak kalmalarıydı.

Bunlar Kırgızistan'daki etnografik durumun acı gerçekleridir. Bunlar hem ulusal ilişkiler hem de iç etnik durumları sıkıca birbirine bağlar ve kendi uluslarının yayılmasının haklarını savunmaya çalışan ülkelerin odağı haline gelir. Cumhurbaşkanı Askar Akayev ve İslam Kerimov, Özbek-Kırgız ilişkilerinde bu ulusların kardeşliğinin genetik ve tarihi köklerini vurgulayarak, barışçı bir yolla düzenlenmesi için ilk adımı atmışlardır. Rusya Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin ise, Rus ve Kırgız dillerinin eşitliği üzerindeki taleplerini teşvik ederek, Kırgızistan'daki Rusların korunmasında ısrar etmektedir. Eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki Rusların boşatılmasıyla ilgili yeni bir kararı 3 Kasım 1994'de yayınlamıştır. Bu karar acil durum şekillerini, ve "Rusya Federasyonu'na karşı bir saldırı tehdidi" sözlerini kapsar (47).

Kırgızistan'ın diğer büyük komşusu Çin'in Kırgızistan üzerinde nüfus yoğunluğu ile ilgili baskı uygulamak gibi gizli bir arzusu vardır. Çin'in Kırgızistan'da nüfus yoğunluğuyla ilgili saldırganlığı hakkındaki sevgilerini bildiren yetkililerin bu kaygılarını sosyolojik araştırmalar açığa vurmaktadır.

Kırgızistan küçük bağımsız bir devlettir. Etnik nüfus yoğunluğu hem Rusya hem de Çin gibi iki büyük komşu ülkede de kendisinin aynıdır.

Politik kültür ve sivil topluma etki eden en önemli mesele kesinlikle ulusal öz bilinçle ilgili dahili ulusal ilişkilerdir. Çoğunlukla dış ülkelere gelen bilim adamları, Orta Asya uluslarının özellikle de Kırgızların ulusal bilinçlerinin olmayışını belirtirler. Mantıklı bir temeli olan bu savlar, ulusal öz bilinç kavramının tek bir anlayışı olmadığı için tamamen doğru değildir.

Benim fikrimce ulusal bilinç hassas ve teorik düzeylere sahiptir. İlk önce bireylerin tüm etnik kimliklerinin ortak kökenleri ve bir etnik grubu üyeliklerinin tanınması; ikinci olarak ulusal duyguların gelişmesi, özellikle de ulusal gurur, sorumluluk ve utanma duyguları; üçüncü olarak ise ulusal bir ideoloji (politik, ekonomik, kültürel vb.) (48) Öte yandan ulusal öz bilinç, kendi halkının değerlerini (olumlu ya da olumsuz) ölçmek gibi, ulusun, toplumun tarihi çağdaş ve gelecekteki kaderini karşılaştırmak gibi ya da kendi etnik grubunun diğerlerinden farklılıklarını anlayabilmek şeklinde tanımlanabilir.

Tabi ki ulusal öz bilincin bütün bu nitelikleri Kırgız bilincinde vardır ancak farklı oranlardadır. Bu temel konuyu aklımızda tutarak üç esas bölümden oluşan sonraki duruma bakmalıyız; üst ulus

(Türk, İslâm), ulus (Kırgız), alt ulus (kabileler, oymaklar ve vatanlık) (49). Bunlardan herbiri Kırgız öz bilincine, hem kişilik olarak hem de politik kültür, sivil toplum ile iç ve dış politikalar konularında etki eder.

1. Kırgızistan öz bilincinin üst-etnik öğeleri İslâmi olmaktan daha çok Türk önceliklidir. Sonuçta aynı sivil toplumda olduğu gibi, Kırgız toplumunun politika alanında da Türk yönlendirmesinin ağır bastığı gözlenir. Tersine İslâm ülkeleriyle ilgili dış politikaya rağmen Kırgızistan için ulusal öz bilinçte daha az bir müslüman yönlendirmesi aranmaktadır - yeterli derecede saf kan değildir. Bu durumun nedeni özgün bir Türk islamiyetindedir.

Aslında Türk İslâmiyeti, Kırgızlar, Kazaklar, Özbekler vb. İslâm dini uygulamalarından farklı bir kişilik gösterir. Bunlar Arapça ve Farsçadaki anlamlarını anlamadan dini öğrenirler ve İslâmiyet ile İslâmiyet öncesi (totemizm, şamanizm vb.) gündelik yaşam örnekleri bir arada vardır. Bu nedenle Türk ulusları için İslâmiyet, özellikle eski göçebe uluslar (Kırgızlar, Kazaklar) için, ulusal öz bilincin anlaşılabilir bir bölümü olmaktan çok, günlük yaşamın normal bir davranış biçimi olarak kalmıştır.

2. Ulusal gereksinimleri gerçekleştirmek amacıyla ulusal Kırgız öz bilinci duygusal düzeyden teorik düzeye, etnik kimlikten ulusal güçlenmeye, milliyetçilikten yurtseverliğe doğru gelişmektedir. Kırgız ulusal öz bilincinin bu durumu, politik kimlik kültürü ve sivil toplumun yapısı ile sınırlıdır. Bununla Kırgızistan'ın diğer ülkelerle ilişkileri üzerinde çok derin ve geniş çaplı etkisi vardır.

3. Kırgız bilincinin alt ulus öğelerindeki sorunlara, özellikle kuzey ve güneyin, oymakların ve kabilelerin bölünmesine özel bir dikkat gösterilmelidir. Benim fikrime göre bu sorunun her iki tarafında da etnik farklılıklar vardır, çünkü burada maddi (ev edinme, yemek, giyinme vb.) ve manevi (dil diyalektleri, dini geleneklerin düzeyleri vb.) yaşam biçimleri vardır. Bu etnik farklılıklar, aynı bölge ya da oymakta bulunan kişilerin davranışlarındaki sağduyuda yatmaktadır. Ancak kabileler etnik birlikteliğe dahil edilmemelidir.

Kuzey ve güneyin ayrımı coğrafi etkenler tarafından biçimlendirilmiştir. Sovyet dönemi öncesinde Kırgız halkının bu iki bölümü, onları ayıran dağlar nedeniyle birbirleriyle çok yakın ilişkide bulunmadan yaşıyorlardı. Bu nedenle aralarındaki yaşam şartlarında hem maddi hem de manevi pek çok etnik farklılıklar vardır. Aynı bölgede yaşayan insanların birbirlerine psikolojik olarak yakınlık duymaları ve ilişkilerinde kendilerini rahat hissetmeleri doğaldır. Bu bölgesel etken Kırgız yöneticilerinin kadrolaşmalarının ayarlanmasında ve seçiminde görünüyordu.

Bu konudaki tartışmalar henüz bitmediği halde, çağdaş Kırgızistan'da yöneticilerin bu şekilde seçimi hâlâ devam etmektedir. Cumhurbaşkanı Akayev Kırgızistan'ın her iki bölümünden gelen parlamento delegeleri tarafından eleştiriliyor.

Kırgız parlamentosunun bayrak renginin kırmızı ya da mavi olması sorunu üzerinde çalışması esnasında kuzey ve güney arasındaki etnik farklar açıkça görüldü. Güneyli delegeler mavi rengin kullanılmasının imkansızlığını ifade ederek -mavi yas tutan kadınlar tarafından giyiliyordu- kırmızı rengin kazanmasını sağladılar. Yeni bir parlamento yapılması tartışılmaya başlanıldığı zaman bu farklılıklar daha büyüdü çünkü güneyli delegeler güney halkının çıkarlarının aşağılandığından kuşkulandılar.

Kırgızistan'ın kuzey ve güney olarak ayrılmasının tabiki bazı özel yanları vardır ancak bu sorun dünyanın diğer ülkelerinde de söz konusudur.

Kırgızistan'ın öz bilincini oluşturan bir diğer etken, oymak anlayışı, genellikle ilkel bir görüş ihtiva eder. Ancak bu bugünün Kırgızistan'ında bir gerçektir ve iç ve dış yaşamdan açıkça anlaşılabilir.

Kırgızistan'da etnik gruplar içinde varolan genetik (oymakla ilgili) ayrımın çok eski kökleri vardır Oymaklar toplumun evrensel şekilleriydi ve göçebe yaşam biçiminin en rahat yoluydu. Bu oymak toplulukları içerisinde Kırgızlar günümüze kadar kendi başarılarına yaşamayı sürdürebilmişlerdir. Bunlar Kırgız sivil toplumunun dinamik ve esnek temeliydi ve 2. asırda uzun bir süre için kendi hükümetlerini meydana getirmişlerdi.

Sovyet döneminde oymaklar, aile yaşamının ve akraba ilişkilerinin ünlü bir biçimi olarak çok güçlüydü. Sivil toplumda korunuyordu ancak Sovyet hükümeti ve SBKP'si tarafından inkâr ediliyor ve bürokratik olarak eleştiriliyordu.

Kırgızistan bağımsızlığına yeniden kavuştuğu zaman, kuruluşları yöneten tüm Sovyet sistemi çöktü ve oymak toplulukları yeniden bireylerin ve ailelerin kendi başarılarına yaşayabilmek için ana esası haline geldi. Çok kısa sürede, son seçim döneminde (1992) deleg adaylarının belirlenmesi ve seçimi küçük ve büyük oymaklar tarafından yapıldığı zaman, politikaya girerek güçlerini birleştirdiler. Bu durumda, oymak toplulukları, olumlu tarihi görevlerini yitirerek politika alanına geçtiler ve oymak anlayışını negatif bir olgu olarak gösterdiler.

Çağdaş Kırgızistan'ın oymak anlayışındaki çelişki, aşağı yukarı yalnız iç politikanın bürokratik işgücü bölümünde kalmıştır. Bu durum bazen hükümet ve parlamento çalışanlarının seçilmesinde ve

yönetilmesinde oymak anlayışının ortaya çıkmasını sağlar. Gerçek demokrasi anlayışının, olmasına karşılık bu imkansızdır. Çünkü olumlu (yaşamın bireysel düzeyi) ve olumsuz (politik kültür içine giren oymak anlayışı) taraflar arasındaki bağlantı anlayışı politik liderler ve yöneticiler tarafından oluşturulmamıştır.

Kırgızistan'daki kabileler, bireysel ve toplumsal tüm alanlarda bir yer üstlenmişlerdir. Kabile, politikaya ve sosyal yaşamda iş dünyasına dahil olmak için kişilerin oluşturduğu bir birlikteliktir. Benim fikrime göre kabile sadece bir ulusal olgu değil aynı zamanda bir evrensel, ulusal süreçtir çünkü insanlar ortak çıkarları doğrultusunda birleşebilirler. Kabileler arkadaşlık, ilişkiler, komşuluk, ortak iş, çalışma vb. üzerine kurulmuştur. Klan bireyleri kendi yaşamlarında, savunmalarında korur.

Şimdi Kırgızistan'da aşağıdaki kabile çeşitleri vardır:

- Din temeline dayalı politik kabileler (ISSYK-Kul, Naryn, Chusi, Talas vb.) ve geniş kabileler (Sarbapysh, Sayk, Kushchu, Salto, Kıpçak etc) bazen karşılıklı ilişkiye girerler. Bu tip kabile anlayışı Sovyet ve monoetnik toplumlar zamanından beri sürmektedir.
- İş kabileleri son perestroika ve değişim döneminde kurulmuş olup tek uluslu ya da çok uluslu olabilirler. Bu kabileler daha çok yozlaşmıştır ve bazı eski Sovyet parti üyelerini kabilelerin içinde bulundururlar. Bunlar da özelleştirilmiş girişimleri, iş merkezlerini vb. engelleyebilirler. Bu tip kabilelerde pek çok genç işveren bulunur.

Genç kabilelerin içinde yeni kabilelerinde bulunduğu bazı alt kabileler vardır. Ulusal ve politik topluluklara ilaveten, varolan geleneksel kabile anlayışına dayalı topluluklar sadece ekonomik yapıda değil aynı zamanda da politik alanda da ortaya çıkar. Çağdaş koşullar içinde devlet mülkiyetinin özelleştirilmesi şehirlerde ve özellikle de kırsal alanda insanların kabile ve kanbağı ilkelerine dayalı işbirliğini zorunlu kılmıştır. Bu önemli eylemin devamlılığını sürdürmesi ve kuruluşlardaki işbirliği eksikliği nedeniyle çok çabuk sonuçlandı. Yeni koşullarda ve yeni bir politik yapılanma altında, hali hazırda varolan bir sivil toplumun gelişmesi çok zordur.

Tüm yukarıda bahsedilenleri özetlersek, etnik - nüfus yoğunluğu, etkenleri politik kültür ve sivil toplum arasındaki ilişkide -bir tarafta iç ve diğer tarafta dış politika- yer aldığı sonucuna varılır. Onun için Kırgızistan'ın politik geleceği sivil toplumun ve bir bütün olarak Kırgız toplumunun politik kültür düzeyinin gelişmesine bağlıdır.

Kırgız Parti ve Gruplarının Dış Politika Öncelikleri

Kırgızistan'daki yeni politik birlikler için duyulan coşku Kırgızistan Demokratik Hareketi (DDK) tarafından sağlanmıştır. Daha sonra bu hareket pek çok demokratik partinin kurulmasına öncülük etmiştir: Asaba, Erkin Kırgızistan (Özgür Kırgızistan ya da Erk) Ata-Meken, Sosyal-Demokratik Parti. DDK gelecekteki parlamento delegesi olacak, ünlü yazar Kazat Ackmatov, Coğrafya Enstitüsü profesörü olan Topchubek Turgynaliyev ve ressam D.Geksheev tarafından kurulmuştur. Bu birliğin liderlerinin ilk politik adımları, Kırgızistan'ın KPSU liderlerinin, özellikle de parti sekreteri Absamat Masaliev'in aleyhine odaklanmıştır. Turgynaliyev bazı öğrenciler ve demokratlarla birlikte bu konu üzerinde şiddetli bir saldırı deklare etmiştir. Yukarıda bahsedilen DDK'nın ortaya çıkması sırasında değişik yönelmeleri olan yeni politik parti liderleri oluşmuştur. Örneğin Asaba Partisi liderleri Chaprashty Bazarbaev ve Topchubek Turgynaliyev, "Erk" partisi liderleri, Ata-Meken partisi liderleri parlamento delegesi Omurbek Tecebaev'den çok daha fazla milliyetçi olarak kabul edilir. Ancak bütün bu parti üyeleri Kırgızistan'ın farklı bölgelerini temsil ederler. Hükümetin boş politikasına olumsuz bir tepki olarak, DDK'nın aktif üyelerinden biri olan Geenbaev Kırgızistan Güney Partisini organize etmeye çalışmıştır ancak bu fikir güney bölgesi ve bölgenin aydınları tarafından eleştirilmiş ve hükümet kadınlar arasında itibar kaybetmiştir. Kadınlar 10'dan fazla NGO organize etmişlerdir ve Kadınların Demokratik Partisi, parlamento üyesi Shaymieva tarafından kurulmuştur. Hem resmi hem de gayri resmi olan ve 94 eski komsomol (Komünist Partisi Gençlik Örgütü) ve öncü kuruluşları dengeleyen bazı gençlik kuruluşları vardır.

Yeni Partiler 1992 yılından beri görülmeye başlamıştır. Cumhuriyetçi Parti, Feminist Demokratlar, DDK partisi ve diğerleri.. Etnik azınlıklar için NGO ve politik partiler arası bir çizgide bulunan bazı kültürel ve ulusal merkezler oluşturulmuştur. Slav Birliği (Ruslar ve öteki Slavlar için), İttifak (Uygurlar için), Cheson (Koreliler için), Almanlar için iki birlik ve diğerleri. Bu merkezlerin, ulusal geleneklerini ve dillerini yeniden canlandırmak, azınlık haklarını savunmak ve göç yayılmalarını ayarlamak (özellikle Rus, Alman ve Yahudiler arasındaki) gibi amaçları vardır. Bunlara ilaveten ittifak, bugün Uygur-Sincan Otonom Bölgesinde bağımsız bir Uygur devleti kurma fikirlerini kışkırtmaktadır.

En uç bakış açıları "Asaba" ve "Erk" tarafından paylaşılmaktadır. Her ikiside hükümetin iç sorunlardan önce dış politikaya öncelik tanımasını eleştirmektedirler. Özellikle Cameo ve Seabeo (altın ma-

denciliği söz konusu edildiğinde) gibi şirketler tarafından yapılan yatırımlarla ilgili Kırgız liderlerinin dış politikasını şiddetli bir biçimde eleştirmektedirler. Ciddi bir politik krize uzanan aynı durum, Parlamento ve hükümet arasında sert tartışma konusu olmaktaydı. Sonuç olarak Cumhurbaşkanı Askar Akayev, Eylül 1994 döneminde parlamentoyu (**Jogorku Kenesh**) dağıtmak zorunda kaldı. Asaba Partisi, Türk partisi olan Bozkurt'la çok yakın bağlarını devam ettiriyor.

Bu karışık durumda, Kırgız komünistlerinin, Kırgızistan'daki sosyalist ilkelerin korunması ve aynı zamanda eski Sovyetler Birliği'nin eski sınırları içinde yeniden yapılanmasıyla derinden ilgilenmelerini anlamak pek kolay değil. Onlar bağımsızlık yanlısı düşünme tarzında olan insanlardan farklı düşünmüyorlar. Rusya'nın bugünkü halini Kırgızistan'ın bağımsızlığı açısından ciddi bir tehlike olarak görme eğilimindedirler ve Kırgızistan'ın bağımlı bir devlete dönüşmesinden korkmaktadırlar. Ancak bu yaklaşım, Rusya ile ilişkilerde Kırgızistan'ın ihtiyacı olan olumlu yanları gözardı etmemelidir. Öteki gayri resmi kuruluşlar ülkenin dış politikası hakkında değişik bir tutum gösterirler. Onlar daha çok uluslararası insani yardımın elde edilmesi, zor durumdaki ve çok çocuklu ailelere yardım ve büyüyen yoksullukla savaş konularıyla ilgileniyorlar.

Sosyolojik araştırmaların sonuçlarına göre, medya tarafından soru sorulan yetkililerin yarısının gazete, radyo ve televizyon tarafından sunulan yetersiz bilgiler nedeniyle Kırgızistan'ın dış politikası hakkında hemen hemen hiçbirşey bilmedikleri ortaya çıktı. Bir bütün olarak bakarsak halk global politik problemlerden çok günlük yaşam mücadelesiyle ilgileniyor. Bazı zamanlar politik partiler ve NGO'lar insan haklarının savunulmasıyla ilgili ortaya çıkan genel çıkarlara değiniyorlar. Orta Asya'nın bütün kadınlarının katıldığı bir kongre yaratmak için Feminist Kongrenin kendi kişisel girişimleri gibi durumlarda, Feminist kuruluşların bölgesel ilişkilerini gerçekleştirdikleri gözleniyor. Bundan başka, insan hakları konusunda pek çok uluslararası toplantı yapıldı. Bu tip toplantıların birinde tanınmış bir Özbek mualifi olan A.Pulatov tutuklandı ve mahkum oldu. Kırgız milisleri de bu operasyonda yer aldılar ve bazı politik partiler ve insan hakları kuruluşları tarafından sert bir dille eleştirildiler.

Bununla birlikte hükümet düzeyinde Kırgızistan'ın dış yönelmelerindeki eğilimler belirlenebilir. İlk ortaya çıkan, Rusya ile ilgili Kırgızistan'ın tutumudur, (Kırgızistan'ın uzun yıllar birlikte yaşadığı ve iyi kötü pek çok deneyimi paylaştığı ülke) ve daha birçok önemli, Kırgızistan'ın geleceğinde etkili olacak düzenleme hak-

kındaki sonuçlardır.

Bağımsızlık fikri, genel olarak halktan daha çok -hem Rus hem de Kırgız- Kırgız aydınları tarafından desteklendi. Bunun iki ana nedeni vardır. İlk önce halkın ruh halini iyi bir duruma getirecek, bağımsızlığa öncülük edecek, Sovyet gücüne karşı açık bir ulusal bağımsızlık hareketinin Kırgızistan'daki eksikliği; ikincisi gerçekleşmesi doğal olarak bozguna uğradığı halde insanların anılarında bir eşitlik hayali olarak kalan enternasyonalizm ve dostluk ideolojileridir. Bunlara ilaveten tüm eski Sovyet Cumhuriyetlerinde özgürlüğün çabuk elde edilmesine yol açan ani, görünmeyen politik olayların halkın bilincinde henüz kök salmamış olmasıdır.

Kırgızistan şimdiki halinde doğudan çok batıya yönelmiştir. Kırgızistan'ın takip ettiği para ve mülkiyet politikalarıyla ilgili ekonomik reformlarda bu görülebilir. Kırgızistan ayrıca enflasyonun üstesinden gelmek ve yeni bir pazar ekonomisi inşa etmek için Batı kredileri, girişimleri ve eleman eğitimi -iş adamı, yönetici ve girişimciler- aramaktadır.

Türkiye ve Orta Asya'daki diğer komşu ülkelerle bağları, Kırgızistan'ın bugünü ve geleceği için ayrı bir önem arz etmektedir. Açıkça söylemek gerekirse Türkiye, Kazakistan ve Özbekistan, Kırgızistan'a en büyük desteği verdiler. Kırgızistan'ın bağımsızlığı ayrıca Türk medeniyetlerinin yeniden canlandırılması ümidine ilham verdi. Bu nedenle Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal bir uluslararası kongrede "En sonunda bütün Türk halklarını bir araya getirecek o mutlu an geldi ancak bu yeni birlik kimseyi tehdit etmeyecek dedi. Uzun bir süreden beri akrabalık ilişkilerinin oluşmasını bekleyen bu insanın sözleri samimiyetle karşılandı ve bu sözler hâlâ Türk dünyasının tüm ülkelerinde heyecana neden oluyor. Bu, Avrupa'nın ortak bir Avrupa evi oluşturması kadar doğal görünüyor.

Ancak Türk birliğinin kurulması için önümüzde çok büyük engeller vardır. Çağdaş ilişkilerde olduğu gibi geçmişte de Türk hakları arasında derin bozuşmaların pek çok örneği ve hatta birbirlerinin devlet sistemleri ve kültürlerini yok etme girişimleri vardır. Buna ilâveten Türk devletleri arasında gelişme düzeyi farklıdır. Ayrıca bölgede geniş çaplı dini ve kültürel yön farklılıkları vardır. Sibirya'daki Türk halkları hâlâ Rusya'ya bağımlı ve Ortodoks Hristiyanlardır, Orta Asya'daki bağımsız uluslar ve Kazakistan Müslümandır ve Uygurlar Sosyalist Çin'in bir parçasıdır. Bir dereceye kadar düzenleyici ve bağlayıcı bir rol oynayabilecek olan, Türkiye lâik ve demokratik ilkeler bakımından bölgedeki diğer ülkelerden ay-

rıdır. Bununla beraber Türk dünyasındaki birliktelik ve heterojenlik, geçiş dönemini yumuşatma konusunda önemli etkenlerdir. Bunun için Pan-Türkizmin ve tehlikeleri üzerinde tartışmalar yapan bazı darkafahların (aynı zamanda bazı ülkelerin diğerlerini yutma) düşünceleri tamamen dayanıksızdır. Nitekim Türk haklarının, kendi tarih ve felsefeleriyle modern eğitim sistemlerini kurmak ve dış politika önceliklerini belirlemek için yeni kavramları geliştirmede bilimsel güçlerini geliştirmeleri kesin bir gereklilik olmuştur.

Kısaca Kırgızistan'ın gelişmesi için ümitler iç koşulların nitelik ve içeriği ile Cumhuriyetin dış politikasına bağlıdır.

Ekonomik Öncelikler

Kırgız ekonomisi 1994 yılının ilk dokuz ayında, enflasyon oranını Haziran ayında % 3'den Eylül ayında % 2'ye düşürmeyi başarmıştır. Ancak ekonomik durumdaki karışıklık aynı kalmıştır. Çünkü bu sefer GSMH, 1993'deki aynı dönemle kıyaslandığı zaman % 27.5 düşmüştür. Sanayi verimi % 25.8 ve tarım üretimi % 12 düşmüştür. Ekonomik alandaki bu düşüş işsizliğin büyümesine sebep olmuştur. 4.6 milyon olan nüfusun 229.000'i işsizdir (50).

İç ve dış politikalar arasındaki ilişki ekonomik sonuçlara bağlıdır. Özellikle de geçerli ekonomik krizin dış politikada aşağıda belirtilen eğilimlerin geliştirilmesiyle nasıl başa çıkabileceği araştırılmalıdır.

Yabancı şirketlerle (Gold Star, Seabaeo, Cameco ve diğerleri) yapılan ekonomik işbirliğinin olumlu ve olumsuz ilk deneyimlerini bir kenara bırakarak, Kırgızistan, somut girişimler ve üretim alanları için doğrudan yabancı yatırımlar çekmek zorundadır.

Banka sistemi ile kredi ödemelerinde yapılan beceriksizlikler, diğer ülkelerden alınan yardımların cazibesi vb. göz önünde tutularak, ekonomik yaşamın bu sahası yeni dönemin pazar taleplerine uygun bir şekilde demokratikleştirilmelidir.

Ülkedeki büyüyen ekonomik krizde, halk bu eylemde yer almak için henüz hazırlıklı olmadığı halde devlet malvarlığının özelleştirilmesinin hızlandırılması gerekmektedir. Bu eyleme politik parti liderleri ve gayri resmi kuruluşlar tarafından yapılan pek çok itiraz yeni şartlara uyum sağlama yeteneğinden yoksun halkın çoğunluğu arasındaki anlayış eksikliğinin bir sonucudur. İşte bu nedenle bir an önce Kırgız halkına pazar ekonomisi ve yabancı deneyimlerin mekanizmasını öğretmeye başlamak bu kadar önemlidir.

Artan işsizlik, yüksek enflasyon ve diğerleri yoksulluk gibi acı sorunlar yaratmaktadır; aşağı yukarı gayri resmi heyetlerin tamamlanması ana konuları yoksullukla savaşmaktır.

Edebiyat ve eğitim, tüm insanlığın ve devletlerin hiç tükenmeyen manevi kaynaklarıdır. Bugün tehlike, hâlâ hazırda kazanılmış başarıları yitirme olasılığıdır. Bu konuda, Kırgızistan ile ilgili diplomatik ilişkileri söz konusu olduğu zaman diğer devletlerin başındakilerin yakın alâkaları gerekmektedir. Bu krizin ana nedeni de ekonomik yardım eksikliğinde bulunur.

Ne yazık ki oluşan toplumsal darboğaz, zengin insanların artan işgücünden değil, ama onların artan spekülasyon ve aldatmaları yüzündendir. Başka bir deyişle, gerçek kapitalistlerden ve verimli iş düzenleyenlerden çok zaman önce, yönetim kültürü kontrol altına alınacaktır. Bunlar, bugün geçerli olan yeni bir sosyal sisteme geçiş dönemi süresince yaşanan hayatın zor şartlarıdır.

Bugün geçerli olan krizden kurtulmak için, Cumhuriyetin dahili rezervlerini geliştirmek, küçük ve orta boyutlu kamu işletmelerinin, kamuya ait olmayan girişimlerin ve mülkiyet konusunda değişik biçimlerin geliştirilmesi gerekmektedir. Pek çok Kırgız'ın fikrine göre, büyük fabrika, sanayi kuruluşları ve arazilerde devlet sahipliğini sağlamak ticaret ve hizmet sektöründeki küçük girişimleri de özel mülkiyette toplamak daha iyidir. Geleneksel politik kültürün ana kavramlarını yeniden canlandırmakta ayrıca önemlidir.

Tabiki bu iç ve uluslararası sonuçlar, Kırgızistan'ın kendisi, vatandaşlar, politik ve kamu kuruluşları tarafından çözülmelidir. Her ne kadar geçiş dönemlerine büyük zorluklar eşlik ederse de bunlar, ortak gayret ve işbirliği sayesinde daha kolay baş edilebilirler. Modern dünya, global sorunları çözmek ve bu gezegendeki yaşamı korumak için bütünleşme yönüne doğru hareket etmektedir.

Dipnotlar:

1. "Postanovlenie SK KP Kirgizstan O 50-letii Kirgizskoi SSR" (Kırgızistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Kırgızistan 50. Yıldönümünde aldığı kararlar) (Frunze 1974, Sayfa 41).
2. A.Baitur, *Kyrgyz Taryhynyn Leksialary* (Kırgız Tarihi Üzerine Konferanslar (Bişkek, 1992), 1-kitap Say. 43)
3. N.Y.Bichyrin, *Sobranie Svedenii o Narodah, Obitavshih V Srednei azii v drevnie vremena* (Eski Dönemlerde Orta Asya'da Yerleşmiş Milletler Üzerine Eser) Chast 1. Khqapas (Leningrad 1953) Sayfa 450.
4. A.G. Malyakin, *Yugherskie Gosudarstava IX-XI (IX-XII. Yüzyıllarda Uygur Devletleri) V.V. (Novosibirsk, 1983) Sayfa 101.*
5. *Ibid*, Sayfa 108-110.
6. Bichyrin, *Sobranie svedenii o narodah*, sayfa 451-452
7. SNG: Obshiy Rynok "Mezhdunarodny ekonomicheskii Sbornik" N: 1 (15 Mart 1994).
8. *Ibid*.

9. Ibid.
10. Ibid.
11. Aristotale, **Sochinenia** Tom 4, M. (1975), Sayfa 595.
12. Ibid., Sayfa 591.
13. N.J. Bichyrin, **Sobranie Svedenii o Narodakh**; A. Bernishtan, **Sotsialno-ekonomichesky stroi orhono-i eniselskikh Turkov v-va vek nashei ery. Vostochno-Turkesky Kapanat i Kyrgyzy** (VI-VIII. yüzyıllarda Orhon-Yenisey Türklerinin Sosyo-Ekonomik Düzenleri: Doğu-Türk Hanlığı ve Kırgızlar) Leningrad, 1946; V. Bartold **Kirgizy Istorichesky Ocher** (Kırgızlar Tarihi Makaleler) (Frunze 1943) ve **Ocherki Istorii Semirech'ia (Semirech'lerin Tarihi Üzerine Makaleler)** (Frunze 1943); S.M. Abramzon **Kirgizy** (Kırgızlar) (Leningrad 1971) A. Baitur, **Kyrgyz taryhynyn leksialary** 1-2 kitaplar; B. Ogel, **Türk Kültür Tarihi** (Ankara, 1991); Esen Kylychuulu **Drevnie Kirgizy. Kirgizy Srednei Azii** (Bışkek 1992) **Kyrgyzy'i Kyrgyzstan** (Bışkek 1994) vb.
14. Baitur, **Kyrgyz Taryhynyn Leksialary**, Sayfa 41.
15. A. Attasov, **Siber Tarihi Birinci tom** (Kazan, 1901), Sayfa 25.
16. B. Ogel, **Türk Kültür Tarihi**, Sayfa 208.
17. V. Bershtam "Epoha vazniknovenia Kirgizskogo eposa, Manas", V.kn: **Manas-geroichesky epos Kirgizskogo naroda** (Kırgız efsanesi "Manas"ın başlama dönemi" **Manas: Kirgizların Kahramanlık Destanı**) (Frunze 1968), Sayfa 164-168.
18. L.N. Gumilev, **Mesto Istoricheskoi Geografii ve vostoavedcheskikh isledovaniy**, (Doğu Araştırmalarında Tarihi Coğrafyanın Durumu) **Natody Azii i Afriki**, n. 1 (Asya ve Afrika Halkları) 1970, Sayfa 90.
19. Bartold, **Kyrgyzy**, Sayfa 18; A. Benshtam, **Sotsialno-ekonomichesky stroi orhono-i eniselskikh Turkov**, Sayfa 170.
20. S. Khudoyarov, **Kyrgyz na Tabate** (Tabat'daki Kırgızlar) (Novosibirsk: 1982), Sayfa 58.
21. **Kirgizskaya geroicheskaya poema "Manas"** (Kırgız Kahramanlık Şiiri "Manas") (Moskova 1948); M. Ayezov, **Kirgizskiy geroicheskiy epos "Manas"** (Kırgız Kahramanlık Destanı "Manas") (Moskova, 1961); **Manas-geroicheskiy epos kirgizskogo naroda** "Manas" Kırgızların Kahramanlık Destanı (Frunze, 1968) vb.
22. C. Valikhanov, **Ocherki Junparii. Izbrannye proizvedeniya** (Jumparia üzerine Makaleler-seçilmiş eserler) (Alma-Ata: 1958), Sayfa 112.
23. Ibid.
24. **"Manas": Variant S. Orozbekova** (Frunze: 1978), Sayfa 261-274
25. **Slova Kyrgystana** n. 32 (1992).
26. **Komsomolskaya Pravda**, n. 31, 16 Ekim 1992.
27. **Slovo Kyrgystana** n. 7 (17 Av) (1993).
28. Rakhat Achylova, "Bairky Kyrgyz demokratiyası", **Kyrgyz ruhu** (Kırgız Toplumu), n.11, Nisan 1994, sayfa 6.
29. T. Ryskulov, **Kyrgystan** (Moskova, 1934), Sayfa 35.
30. Rakhat Achylova, "Kyrgyskoe obshchestvo: proshloe, nastoyashee i budushee", (Kırgız Toplumu: Geçmiş, Günümüz ve Gelecek) **Kut Bilim**, n.14-19, Mayıs 1994, Sayfa 16; 19-23 Haziran 1994, Sayfa 6
31. Etnik kavramı, tüm uluslar ve yan uluslar arasındaki kültürel (maddi ve manevi) farklılıklar anlamına gelir.
32. Nüfus istatistiği bilgileri göç, doğum oranı ve ölümle ilgili süreçtir.

33. Bak; **Narodnoe hoziystro Kirgizskoi SSR** (Frunze, 1982), Sayfa 16.
34. Bak; Robert J. Kaiser, "Orta Asya'da Etnik nüfus istatistiği ve ülke içi ilişkiler, "the Russian Littoral" Projesinin Mayıs-Haziran 1993 tarihli yayını, sayfa 18, tablo 8.
35. **Dasmia** gazetesi, n. 6, 1994, sayfa 5.
36. Bak; **Statisticheskii Bulletin** V. 4 (Ekim 1992), Sayfa 129.
37. **Dasmia** gazetesi, n. 6, 1994, sayfa 5.
38. **Kut. bib m** gazetesi, 19, 23 Haziran 1994, sayfa 5.
39. Bak; R.B. Dobson "Değişim Zamanında Kırgızistan: 1994'de 10 Belirli grup üzerine rapor", Ekim 1994, R3-94, sayfa 2.
40. Bak; G. Huskey, "Kyrgyzstan: The Politics of Demographic and Economic Frustration", **Nations and Politics in the Soviet Successor States** Ian Bremmer ve Ray Taros (Cambridge Üniversitesi basımı, 1994), sayfa 410-411.
41. Bak; G. Kaiser, **op cit**, sayfa 406-409.
42. Z. Kurmanov "Kırgızistan-Rusya: İşbirliğinin İnş-Çıkışları, **Dasmia**, n. 6, 1994, sayfa 5.
43. Bak; R.B. Dobson, **op cit**, sayfa 8.
44. Bak; R.B. Dobson, **op cit**, sayfa 9.
45. Bak; 6 Kaiser, **op cit**, sayfa 402.
46. Ibid., sayfa 403.
47. Bak; **RFE/RL Daily Report**, 7 Kasım 1994.
48. Bak; R. Achylova, "Manas" ve Kırgız öz bilinci" **Kyrgyz Ryhu**, n. 37, 1994.
49. Bak; R.G. Kaiser, **op cit**, sayfa 5.
50. **RFE/RL Daily Report** no. 207, 31 Ekim 1994.

Kürtler, Ruslar ve Boru Hattı

Dr. David NISSMAN

Hazar Denizi'nden çıkarılıp Azerbaycan'dan dağıtımcılarına, kullananlara ve sahiplerine zenginlik getirecek olan petrolü taşıyacak daha inşaa edilmemiş boru hattının rotası Ankara ve Moskova'da yoğun lobi faaliyetlerine neden olmuştur ve bu merkezlerin her biri kendi ülkesinden geçen veya Türkiye'nin Akdeniz'deki bir limanında ya da Rusya'dan geçerek Avrupa'ya ulaşacak olan rotanın avantajlarını vurgulamaktadırlar.

Rusya Azerbaycan petrolünün kendi toprağından geçmesini sağlamak için, Türkiye'nin Doğu Akdeniz limanlarına akacak petrolün geçeceği bölgedeki Kürt problemini vurgulamaktadır.

Azerbaycan'da çıkan Azadlık gazetesinde yakın bir zamanda çıkan bir makaleye göre, Lukoil'in bir yetkilisi, ki bu Rus şirketinin hisseleri Rus Bakanlar Konseyi'nindir, "Türkiye'den geçen petrol hattının taslaklarında, hat "Kürdistan'dan" geçmektedir. Ne Rusya ne de Türkiye, Kürtler konusunda birşey yapamazlar" demiştir. (1)

Aynı zamanda Rusya'da uzun sürecek bir çatışmaya benzeyen ve bütün Kafkaslara yayılma eğilimi gösteren Çeçenistan sorununa bulaşmıştır. Hazar'dan çıkacak bir Rus boru hattı en azından Çeçenistan etrafından dolaşmak zorundadır, ve ayrıca bu hattın Kuzey Kafkasların tümünden uzak durması gerekliliği de göz önünde bulundurulmalıdır. Rus hattı için planlanan boşaltım noktası Karadeniz'deki Novorossiysk'tir. Petrol bundan sonra tankerle Boğazlar'dan geçirilecektir, bu da Türkiye'nin Boğazlarda artan tanker trafiği nedenine bağlı olan çevresel kaygıları nedeniyle karşı çıktığı bir yöntemdir.

Türkiye veya Rusya'nın Kürt sorunuyla ilgili birşey yapıp yapamayacağı önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Kürtler, 19. yüzyılın başlarından beri Rus İmparatorluğu'nun koruması altındadır ve hala bir noktaya kadar da bu destek devam etmektedir. Son zamanlarda Moskova'da BDT Kürt Konseyi kurulmuştur; Kürt Konseyi Gorbachev döneminde ortaya çıkmaya başlayan, ve değişen politik havaya uymak için isimlerini değiştirip

* Dr. David NISSMAN, Araştırmacı, yazar.

önce Sovyetler Birliği'nde sonra da BDT'nin tümüne yayılan Moskova kökenli Kürt örgütlerinin bir uzantısıdır. Kürt Konseyi üyelerinden Yuri Nabiyeve yakınarda yapılan bir röportajda Konseyin amacının BDT'de yaşayan Kürtleri birleştirmek ve "Kürt ulusal kurtuluş hareketi için olumlu ortamlar yaratmak" olduğunu söylemiştir (2).

Kürtler Rus İmparatorluğu'na yerleşmeye 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında başlamışlardır. Bu Kürtler Müslümanlardan çok Yezidi'ydiler ve Ermenistan ve Gürcistan gibi Hristiyan bölgelerine yerleşme eğilimi göstermişlerdir. Diğer Kürt kolonileri Orta Asya'ya yayılmışlardı özellikle de İran Devleti'nin doğu sınırlarını korumak için 16. yüzyılda oraya yerleştirilen Kürtlerin torunlarının bulunduğu Türkmenistan'daydı. İkinci Dünya Savaşı sırasında 90.000'e yakın Kürt zorla Transkafkasya Cumhuriyetlerinden Orta Asya'ya göçe zorlanmış ve 1950'ler ve 1960'larda bazıları rehabilitasyonlarından sonra eski yerleşim bölgelerine dönmüşlerdir. Ermenistan Kürt entellektüelleri ve medyasının çalışma merkezi olmuş ve burada Rya Taza ve Botan isimli iki Kürt gazetesi yayınlanmıştır. Buna ilave olarak Erivan uzunca bir zamandır Kürt yayıncılığının ve ayrıca yalnız Ermenistan ve diğer Transkafkasya ülkelerindeki Kürtlere değil özellikle Türkiye ve İran'daki Kürtlere yayın yapan Kürt radyoculuğunun merkezi olmuştur. Kürtler ve Ermenilerin bu bağları nedeniyle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra işbirliklerinin devam etmiş olması çok doğaldır. Nabiyeve yukarıda, adı geçen röportajında bu beraberliğin 10.000 Kürt'ün yaşadığı Moskova'da devam ettiğini ve burada Kürt ve Ermeni toplumlarının arasında "yakın bağlar" olduğunu vurgulamıştır. Nabiyeve şöyle der "beraberce gösteriler ve birçok politik eylemler düzenledik" ve "Moskova Ermenileri Kürt Raporu isimli derginin yayınlanmasında yardımcı oluyor" diye ekler (3).

1980'lerin sonuna doğru Moskova, Sovyet Kürtlerinin sorunlarıyla yakından ilgilenmeye başlamıştı; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Yüksek Sovyeti gözetiminde Kürt nüfusunun sorunlarıyla ilgilenen bir komisyon 1990'da kuruldu ve aynı yıl Kasım ayında ilk toplantısını yaptı. Komisyonun esas odak noktası Sovyetlerdeki yaklaşık 153 bin Kürt'ün anayasal haklarının geri verilmesiydi. Duyarlı oldukları konulardan biri "1990 yılı sonuna kadar içinde Krasnodar'dan gelen ikibin Kürt'ün bulunduğu ve toplam 30 bin kişiyi bulan yoğun göçtü. 1992'de bu sayı beşbine çıktı" (4). Bunların çoğu Transkafkasya ve Orta Asya'dan geliyorlardı. Bu göçmenlerle ilgilenen Kürt organizasyonlardan biri 1989'da Moskova'da kurulan Kürt Kültür Merkeziydi ve hedefi sadece SSCB'deki Kürt çıkarlarıyla

ilgilenmek değil aynı zamanda dışarıdaki Kürt organizasyonlarıyla bağlantı kurmaktı. Sovyetler sonrası dönemde merkez hem Rusya Federasyonu'nda hem de diğer BDT cumhuriyetlerinde sıkıntı içinde bulunan Kürt örgütlerine para yardımıyla bulunmuştur. Kürt Kültür Merkezi'nin yönetimi dikkatinin büyük bir bölümünü Kürt öğrencilerle çalışmaya ayırmıştır, ve en aktif işbirlikçileri de Moskova Ekonomi, Politika ve Hukuk Enstitüsü'nde okuyan öğrencilerdi. Genişleyen Kürt aktivitesinin ve SSCB topraklarında bir yerde bir çeşit milli-kültürel otonomi kazanma şansının çıkmasının sonucu olarak Haziran 1990'da Moskova'daki Kürt toplulukları temsilcileri konferansında başka bir Kürt örgütü-Kürt "Birleşme" cephesi kuruldu. Kürt Kültür Derneği ve Cephe'nin nihai hedefi "Kürt halkının milli-kültürel otonomisini elde etmektir" (5).

Ekim 1991'de, Moskova Kürt Kültür Merkezi direktörü T.M. Brayev, Milli Devlet Yapısı ve Sovyet Halkları Bölgeler İçi İlişkileri Komisyonu başkanı N.P. Medvedev, Ekonomik Gelişme ve Otonom Cumhuriyetler Sorunları Komisyon başkanı vekili N.V. Malkov ve Etnik İlişkiler ve Dış Bağlantılar Alt Komisyonu başkanı Y.M. Kozhakov "halkların tarihi bölgelerine bağlanması için halklar arası temas ve ilişkiyi" (6) tartışmak için toplandılar. Bu noktada, büyük bir taktik hata için sahnenin hazırlandığı görülmektedir.

Şubat 1994'de Bakü'de "Ermenistan'daki PKK" isimli bir makale yayınlandı. (PKK Abdullah Öcalan yönetiminde militan bir Kürt grubudur ve milli self-determinasyon için Türkiye'yle savaşmaktadır). Makaleyle birlikte yayınlanan editörün notuna göre "materyal kendilerini Kürt olarak tanıtır yazan Türk gazeteciler tarafından sağlanmıştır" (7). Makale iki yıl önce, Türkiye'deki milli kurtuluş savaşında yer alması için adam toplanırken PKK tarafından başlatılan "Ermeni Eylemi"ne atıfta bulunur. Gazeteciler Ermenistan'dayken PKK tarafından düzenlenen ve 12'si Ermenistan'dan 54'ü Orta Asya'nın değişik bölgelerinden gelen 102 delegenin katıldığı Krasnodor toplantısı hakkında bir belgesel seyretilmişlerdir. Toplantının sonunda Ermenistanlı bir Kürt olan İshan Aslan, Laçın Kürt Cumhuriyeti güçlerinin askeri lideri seçilmiştir. Bu toplantıda ayrıca Laçın Kürt Cumhuriyeti (8) başkanı Mustafa Vekili de bulunmaktaydı. (Laçın, Ermeniler tarafından işgal edilen Azerbaycan topraklarındadır). Aslan daha önceleri Erivan Radyosu Kürtçe yayın bölümündeydi.

Kürt kılığına girmiş olan Türk gazeteciler gerçekleri araştırma görevlerine Ermenistan'ın Kürt köylerinde devam ettiler. Bunlardan birinde yani Aslan'ın doğduğu köy olan Afşin'de PKK'nın onuncu kuruluş yıldönümü kutlanmıştı. Afşin ayrıca "Ermenistan'da PKK'nın

ana üssü olarak" bilinmektedir ve Kars'tan (Türkiye) sadece 50 km. uzaklıktadır. Köy meydanı Abdullah Öcalan ve Mehabat Kürt Cumhuriyeti bayraklarıyla süslenmişti (9). 1992 yılı süresince Azerbaycan basınında Kürtlerin Ermeniler tarafından Azerbaycan'ın düzenini bozmak için yönlendirildikleri hakkında yazılar görmek çok olgandı. Bu referanslar Kürt liderler tarafından ortaya atılmaktadır. Örneğin 1992'de Birleşik Devletler Topluluğu'nda yaşayan Kürtlerin örgütü Kürt Kurtuluş Hareketi'nin başkan vekili Alikhane Mame Kürtlerin kaderini Ermenilerin Karabağ sorununda kesin zafer kazanmalarına bağlamıştır. Kürtlerin seçeneklerini şöyle sıralamıştır: Laçın bölgesinde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti (DKC) tarafından tanınan ayrı bir Kürt Cumhuriyeti ilan edilmesi; DKC içinde otonom bir Kürt bölgesinin tanınması; veya Laçın ve DKC arasında federal bir devletin kurulması (10). Bir Ermeni kaynağında çıkan Mame röportajı olmasa Türk gazetecilerin yazdıkları propaganda diye gözüldü edilebilirdi.

Kürtler, Karabağ, nedeniyle çıkan Ermeni-Azeri çatışmasının kurbanı olmuşlardır. Bakü'deki Kürt Kültür Merkezi'nin (Moskova Örgütüyle hiçbir bağlantısı yoktur) bir açıklamasına göre 1988'de çatışmaların başlamasından beri Ermenistan ve Ermeni işgali altındaki bölgelerden 20.000'den fazla Müslüman Kürt sürülmüştür; Ermenistan'ın Kürt nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Yezidiler ve müslüman olmayan Kürtler'e ise "kötü niyetli Ermeni politikacılar Laçın bölgesine yerleştirme girişiminde bulunmuşlar ve otonomi sözü vermişlerdir" (11). Duyuru Kürtlerin Ermeni toprağına sürülmeleri üzerine fazla durmamaktadır fakat geçen yaz Ararat Rayon'da (Ermenistan) bir köyde 50 Yezidi Kürtün katledilmesini vurgulamaktadır.

Yuri Nabyev'e Karabağ çatışması bittikten sonra Kürtlerin geri dönüş şartlarının oluşup oluşmayacağı sorulmuştur. Cevap olarak, Nabyev "Kızıl Kürdistan"a atıfta bulunmaktadır. (Laçın'da bulunan "Kurdshiy Uyezdi"i kastetmektedir) ve "Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir tampon bölge oluşturacak bir Kürdistan kurulmasının iyi olacağını" belirtmektedir. Ayrıca "Kürtler Ruslar ve Ermenileri severler. Öcalan Ermenistan'da Kürtlerin tutuklandıklarını duyunca çok şaşırıldı" demektedir.

Moskova'nın Kürt Ulusal Kurtuluş hareketiyle bağlantısını gösteren detaylı deliller vardır: Ekim 1994'deki Türk devletlerinin İstanbul zirvesinden birkaç hafta sonra Washington Post'ta çıkan bir makalede "Moskova, Türkiye'deki gerilla örgütü Kürt İşçi Partisi (PKK)'nin de katıldığı bir Kürt konferansına ev sahipliği yaptı. Türkiye bunu, Rusya'nın Türkiye'ye karşı "Kürt kartını" oynamaktan çe-

kinmeyeceğinin işareti olarak yorumlamıştır" (12). Ermenilerin oynadıkları role gelince, Kafkaslarda Ermenilerin Rusya'nın imparatorluk arzularına her zaman arka çıktıkları konusunda yaygın bir inanış vardır. Gayet açıktır ki Rusya, PKK'nın Türkiye'de dahil dışarıdaki eylemleri üzerinde en azından önemli bir etkisi vardır. Şunu eklemek gerekir ki, şu anda Kürt hareketi Rusya'nın Kafkaslarda desteklediği tek hareket değildir. Yakın zamanda yapılan bir mülakatta Çeçen Polis memuru Huseyn Ayubov, Rus gizli ajanlarının Azerbaycan'a komşu olan Dağıstan'daki Lezgin'lerle bir kıskırtma politikası uyguladıklarını ve "Lezgilerin Rusların kendilerini Azerilere karşı kullanacaklarını kabul ettiklerini" (13) söylemiştir. Rusya birçok değişik etnik hareketleri kendi hedefleri doğrultusunda kullanmakta çok yeteneklidir. Bugünlerdeki hedefi, Türkiye'den geçip Akdeniz'e ulaşan bir boru hattı yerine Rusya'dan geçip Karadeniz'de sona eren bir boru hattı inşa ettirmektir. Şu anda Ruslar Çeçenlerle savaşıyorlar ve savaşın Kafkaslara yayılma olasılığı var, belki de Rus yönetimi Novorossisk'ten geçen bir boru hattı projesini yeniden düşünmeli ve Türkiye'de uzanan bir boru hattı koridoru boyunca istikrarı sağlamak zorunda olmadığı konusunda öne sürdüğü iddiasını gözlen geçirmelidir.

Dipnotlar:

1. Kenan Kazomoğlu, **Azadlık** (Bakü) 8 Kasım 1994, s. 1.
2. BDT Kürt Konseyi Üyesi Yuri Nabyev'le Röportaj; **Daily News Report From Armenia**: Armenian Assembly of America, 10 Kasım 1994.
3. N.F.Bugay, T.M.Broyev, R.M.Broyev, **Sovetskiye Kurdy: Vremya Premen** (Moskova: Kap. 1993) sayfa 64-91. Bu eser şu anda Sovyetler Birliği'ndeki Kürtler üzerine en geçerli materyali sunar. Yayın Institut Rossiyskoy Istorii RAN ve Tsentri kurdskey Kultury ve Kurdskiy Front "Yedinstvo" tarafından desteklenmiştir.
4. Bugay, a.g.e., sayfa 115.
5. Bugay, a.g.e., sayfa 121.
6. Bugay, a.g.e., sayfa 119.
7. Güliden Aydın, "Ermenistan'daki PKK" **Azadlık**, 24 Şubat 1994, sayfa 5.
8. Laçın "Kurdschiy Uyezd (Okrug)"un merkeziydi. (Azerbaycan'ın Kürt bölgesi) ve bu isim 1923-1930 arasında verilmiştir. Bugayın belirttiği gibi "Kurdschiy Uyezd"ın milli bölge olarak otonom bir yapılanması yoktu ve "Kürdistan" kelimesi sadece etnografik bir anlam taşıyordu (s. 41).
9. Mehabat Kürt Cumhuriyeti Kuzey İran'da bölgenin 1945-1946 dönemindeki Sovyet işgalinde kurulmuştu.
10. İmzasız, "Kürt Kurtuluş Hareketi" Laçın'ın Statüsü üzerine" (Paris: **Gamh**, 22 Kasım 1992,

sayfa 4). Dış Yayınlar Enformasyon Servisi'nde bildirildiği üzere, **Central Eurasia: Daily Report**, 6 Ocak 1993, sayfa 49-50.

11. "Kürt Kültür Merkezi Duyurusu", **Azerbaycan** (Baku) 8 Temmuz 1994, sayfa 3.
12. Kelly Couturier "Discord Between Russia, Turkey Growing", **Washington Post**, 4 Aralık 1994, sayfa A14.
13. "Çeçenler ve Lezgiler Arasındaki Olası Paralellikler" (Baku: **Turan**, 0658 GMT, 12 Ocak 1995. Dış Yayınlar Enformasyon Servisinden bildirildiği üzere, **Central Eurasia: Daily Report**, 13 Ocak 1995, sayfa 63.

Tükenmiş Bir Çevresel Miras Orta Asya'da* sınırötesi çevre sorunları ve doğal kaynakların tahribi

Prof.Dr. Türker ALTAN

Şimdilerde çevrecilerin (!) hiç dilinden düşürmediği "Biz bu Dünya'yı atalarımızdan miras değil, torunlarımızdan ödünç aldık" özdeyişi konusunda Orta Asya'lı dostlarımıza pek fazla söylenecek bırakılmamış olsa gerek. Çünkü bu kardeş ülkelerdeki çevre koruyucular ve biz bağımsızlıkları ile birlikte çevre konusunda aydınlandıkça tüm çevresel yükün hangi boyutlara ulaşmış olduğunu öğrenme fırsatı bulduk.

Orta Asya ülkelerinin devraldığı miras hiç te iç açıcı bir durumda değildi ve bunların zararı kısa zamanda giderilecek gibi görünmüyordu.

Bu yazıda Orta Asya'da ulusal boyutlarda değil de sınırlar ötesi etkili bazı çevre sorunlarına değinilmeye çalışılacaktır. Yazının esasını görev yaptığım sırada iki Alman kuruluşu için (bakz. Yararlanılan Kaynaklar bölümüne) Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'a ilişkin hazırladığımız raporlar oluşturmaktadır.

Orta Asya ve Kazakistan'da sınırötesi çevre sorunlarından söz edilince başlıca dört konudan bahsetmek olasıdır.

1. Aral Gölü
2. Hazar Denizi
3. Atom ve Atom Silahları Denemeleri
4. Uranyum Kazanılması ve İşlenmesi

1. Aral Gölü

Aral Gölü, Sırdarya ve Amudarya nehirleri sularının Karakalpakistan'da dışarıya akıntısı olmayan kapalı havzada birikmesinden oluşmuştur. Doğal hali ile Aral gölü 64.500 km² ile Dünya'nın dördüncü büyük gölüdür. Denizden yüksekliği 52 m olup ortalama 16 m derinliktedir (En derin yeri 68 m). Tuz oranı % 1.03. Büyük ölçüde kirlenmeden önce çok zengin bir balık yaşıntısı ile Karakalpakistan nüfusunun önemli bir bölümünü beslemekte idi.

İlk defa 1930'lu yıllarda Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan

* Kazakistan Orta Asya ülkesi olarak kabul edilmemektedir. Ancak burada sözkonusu sınırötesi çevre sorunları olduğundan birlikte incelenmiştir.

** Prof. Dr. Türker ALKAN, Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi

bozkırlarını sulamak ve özellikle pamuk yetiştirmek üzere büyük sulama projelerine başlandı. İlk büyük sulama projesine 1939 yılında Fergana Vadisini çevirme kanalı inşaatı ile başlandı ve Narın nehri suları tarım alanlarına getirildi. 1940'lı yılların sonuna doğru Sırdarya nehri suları Kazakistan'da Kızıl-Orda'da toplanarak çok miktarda su yeni tarıma açılan alanlarda pirinç üretiminde kullanıldı. En sonuncu baraj Taşkent yakınlarında Özbek denizi olarak anılan kesimde yapılarak toplanan sular pamuk tarımında ve Taşkent kentinin su gereksinmesinde kullanıldı.

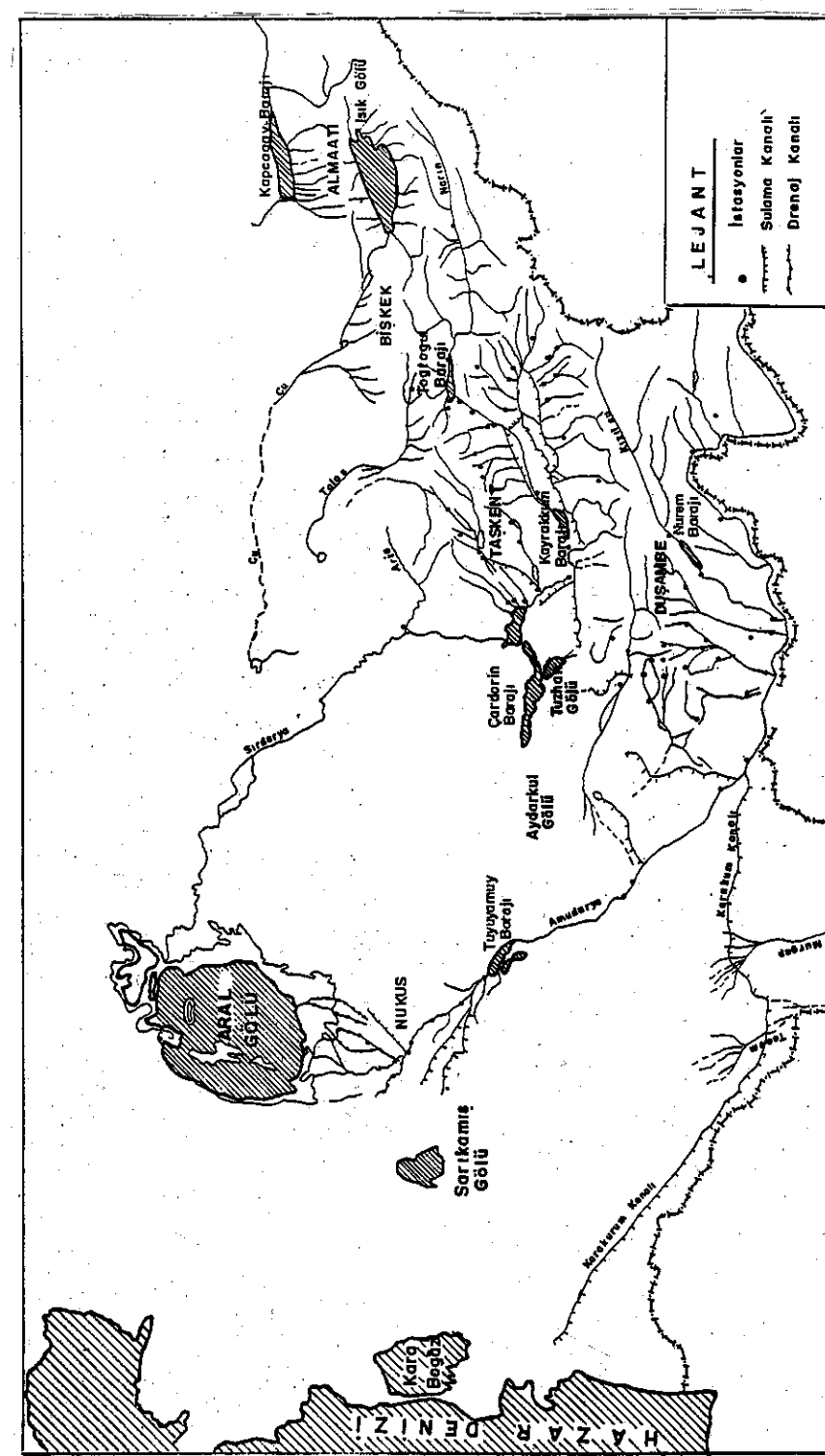
1474 km uzunluktaki Amudarya nehri 1960'lı yıllara kadar normal akışı içinde Türkmenistan'a girdiği yer Kerki'de 2197 m³ debi ile akmakta idi ve tüm kullanımlardan sonra Aral Gölü'ne döküldüğü yerde Karakalpakistan'ın Nukus Kentinde taşıdığı su 1.496 m³ debiye sahipti ve bu miktarda su Aral Gölü'nün yeterince beslenmesini gerçekleştirmekte idi (Grobe-Hagel 1992, s. 20).

Ancak daha sonraları Kerki'den aşağıdaki kesimlerin sulanması ve 100 km uzunluğundaki Karakum kanalının açılması ile Türkmenistan bozkırlarının büyük çapta sulanması ile Amudarya sularının çoğunun tarımda kullanılmasına başlandı ve Aral gölünün su ile beslenmesi de engellenmiş oldu.

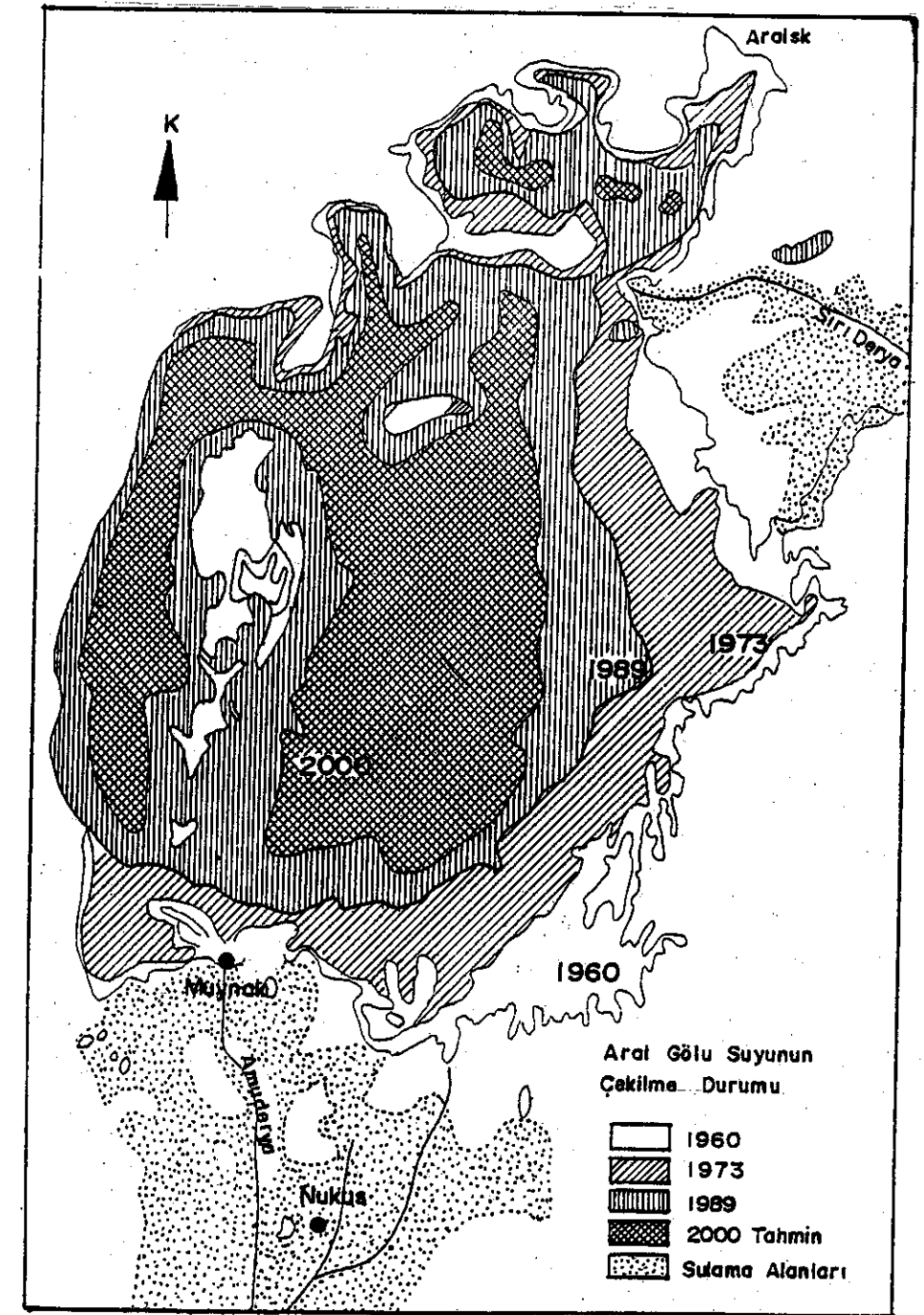
Sırdarya ve Amudarya Haziran-Temmuz aylarında Pamir ve Tienşan (Tanrı) dağlarında karların erimesi ile çok büyük miktarlarda su ile beslenmekte ve 5 m'ye yaklaşan bir su yüzeyi yükselmesine ulaşmakta, taşkın ile etrafını su altında bırakmakta idi. Böylelikle su içinde bulunan çok miktarda organik materyal ve silitasyon (Tortu) taşkın alanlarındaki tarlalarda birikmekte, tarıma ve Aral Gölü'ne doğal bir besin maddesi sağlamakta idi. Yapılan barajlar ile taşkınlar önlenerek nehir akışı emniyete alınmıştır. Ancak bu durum minerallerle zengin doğal besin maddelerinin taşınmasını önlemiş ve kanalların sulu tarıma aktarılması sonucu Aral Gölü'ne karışan su miktarı da çok azalmıştır (Şekil 1 Orta Asya'da önemli su toplama havzalarını ve sulama sistemlerini göstermektedir).

Tahminlere göre bugün Aral Gölü'ne yılda yaklaşık 50 km³ daha az su gelmektedir. Bunun anlamı 1970'den bu yana Aral Gölü'nün toplam su kapasitesi olan 1032 km³'ten 640 km³ düşmesi yani suyunun % 60'ını kaybetmesidir. Gölün su düzeyi 12-14 m düşmüş ve Karakalpakistan'daki güney kıyısı 90 km kuzeye doğru kaymıştır. 1960'da yapımı biten Muynak'taki balıkçı limanı bugün 60 km kıyıdan uzakta kalmıştır (Bkz. Şekil 2).

Gölün nehirlerden gelen taze su ile beslenmesinin önlenmesi sonucu göldeki tuz oranı iki katından daha fazla artmıştır (% 1.03'den % 2.7'ye). Gölün kuruması sonucu açıkta kalan 2.6 milyon ha göl tabanından günde yaklaşık 200.000 ton kum ve tuz rüzgar ile kal-

Şekil 1: Ortaasya'da Önemli Nehirlerin Su Toplama Havzaları

Şekil 2: Aral Gölü Suyunun Çekilme durumu

dırılıp 300 km'lik bir çevreye dağıtılmaktadır. Bu kum ve tuz fırtınası çevredeki tarımsal ürünleri tahrip ettiği gibi bu yörede yaşayan insanlar ve diğer canlıları da olumsuz yönde çok etkilemektedir.

Su düzeyindeki düşme, bölgenin genel ikliminde olumsuz gelişmelere neden olmuştur. Sıcaklığın 2-3 derece artması ile bölgenin maritim (denizel) karakterli iklimi kontinental (karasal) iklime doğru kaymıştır. Bu genel iklim değişimi göldeki suyun daha fazla buharlaşmasına ve tuz oranının giderek artmasına, çevredeki toprakların tamamının tuzlulaşmasına neden olmuştur. Yapılan araştırmalara göre genel iklim değişimi, tuzlaşma ve yarattığı olumsuz sonuçları yaklaşık 450 km yarıçaplı bir daire içindeki alanda saptamak mümkün olmaktadır. Hatta etkilerin Tienşan (Tanrı) dağlarından Himalayalara kadar yayıldığı da söylenmektedir (Grobe-Hagel 1992, s. 19-21). Çevredeki insanlar ve diğer canlılar için en tehlikeli durum ise bu tuz içinde yüksek oranda "tarımsal kimyasallar" artıklarının bulunmasıdır. 1940'lı yıllarda başlayarak o zamanki Sovyetlerin merkezi plan otoriteleri, Orta Asya'da sulama alanlarının artırılmasını ve bu alanlarda stratejik önemi olan pamuk ürününün monokültür (sürekli aynı ürün) biçiminde ekilmesini planlamış ve bunu uygulamaya koymuştu. Ancak monokültür uygulamaları Dünya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da giderek artan miktarlarda tarımsal kimyasalların kullanımına neden olmuştur. Bu tarımsal kimyasallar içinde en önemli yeri pestisitler, mineralgübre ve defoliantlar almaktadır.

Pestisitler tek yönlü ürün nedeniyle giderek çoğalan ve bağışıklık kazanan bitki hastalık ve zararlılarına karşı; mineralgübre sulama nedeniyle yıkanan topraklarda azalan bitki besin maddelerin itakviye etme amacı ile; defoliantlar ise geniş alanlarda yapılan pamuk tarımında pamuk toplamasında insan gücünün yeterli olmaması nedeniyle makinalı hasadı gerçekleştirmek üzere bitkilerin yapraklarını dökme amacı ile kullanılmıştır. ABD'nin Vietnam savaşında kullandığı ilaca benzer nitelikteki bu kimsayal madde insan sağlığı için son derece tehlikelidir. Yukarıda sözü edilen ilaçların birçoğu DDT'de içermektedir. Bu olayın boyutlarını belirtmek için şu veriler yeterlidir kanısındayım. Özbekistan'da 1980-90 yılları arasında yılda 934.000 ton pestisit ve defoliant kullanılırken bu 1990'da 85.000 ton düşürülmüştür (defoliant miktarında atılma yok). Ancak bu miktar da çok tehlikeli boyutlardadır. Yine, aynı yıl (1990)'da 1.173.000 ton mineralgübre kullanıldığını belirtilmektedir.

Bütün bu alanlar sulu tarıma açılırken sulama ve drenaj sistemleri yeterince tekniğine uygun biçimde yapılmadığı için tarım toprakları çoraklaşmaktadır. Toprakların tuzdan arındırılması amacı ile yapılan toprak yıkaması çalışmaları ve normal tarımsal sulama sonucu

bu kimyasallar suya ve oradan da önce drenaj kanallarına bazan da nehirlerle karışmakta, sonuçta Aral Gölü'ne taşınmaktadır. Dolayısı ile yukarıda sözü edilen tuz içinde, çok miktarda tarımsal kimyasal artıkları bulunmaktadır. Tüm Aral Gölü kıyısında yaşayan insanları ve canlı organizmaları tehdit eden bu durum, özellikle Amudarya nehrinin düzlüklerden göle karıştığı Karakalpakistan'da büyük boyutlara ulaşmıştır.

Karakalpakistan'da genel ekolojik durum ve halkın sağlığı felaket derecesinde bozulmuştur. Temiz içme suyu bulunmadığı gibi başta Tifüs ve Tüberküloz olmak üzere hastalıklar inanılmaz boyutlarda artmıştır. Özbekistan'da ortalama her bin kişiden 1.96'sı Tüberküloz'dan hasta iken Karakalpakistan'da 2.59 kişi hatta Muynak'ta 1990 yılında 4.35 kişiye ulaşmıştır. 15 yaşından küçük çocukların % 80'i hepatitisten hastadır ve Kazakistan'ın Kızıl-Orta kentinde toplam 60.000 kişi bu hastalığa yakalanmıştır. Bu bölgelerde havanın giderek kuruması ve içinde yüksek oranda tarımsal kimyasallar bulunan tuzların rüzgarla etrafa savrulması sonucu bronşit ve diğer akciğer hastalıkları çok artmıştır. Hatta 1990'da vebanın görüldüğü bile söylenmektedir. Özellikle kadın ve çocukların pamuk toplama vb. tarımsal işlerde yoğun biçimde çalıştırılması nedeniyle bölgede çocuk ölümleri eski Sovyetler ortalamasından % 10 daha fazladır, ölü ve erken çocuk doğumları giderek artmaktadır. Karakalpakistan'da 9 çocuktan biri, bir yıl yaşamadan ölmektedir (Grobe-Hagel 1992, s. 243).

Bu durum Aral Gölü'nün kıyısında ve yoğun sulu tarımın yaygın olduğu alanlarda da pek farklı değildir. Örneğin Türkmenistan'da 1987 yılında her 1000 çocuktan 56.4'ü ölmüştür (Dünyadaki en yüksek değerlere yakın).

1990'lı yıllardan itibaren Aral Gölü'nü nehir sularının tekrar besleyebilmesi için, tarımda su tasarrufu önlemlerine başvurulmaktadır. Her yıl göle karışması gereken ancak tarımsal sulama nedeniyle tüketilen 50 km³ su böylece 40-43 km³'e indirilebilmiştir. Bunun 1995 yılına kadar % 50 daha indirilebileceği düşünülmektedir. Ancak bu önlemler yeterli değildir, bununla Aral Gölü'nün bugünkü düzeyde bile tutulması mümkün olamayacaktır.

Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da değişik gönüllü kuruluşlar ve politikacılar Aral Gölü'nün kurtarılması için programlar ve çalışmalar yapmaktadı; IFAS "International Fund for the Aral Sea" ve değişik siyasal partiler.

Bu gruplarca genel olarak aşağıdaki çözüm önerileri yapılmaktadır:

- Pamuk tarımı monokültürünün değiştirilmesi,
- Ekonomiyi pamuk tarımına bağımlılıktan kurtarma,

- Kurak bölgelerde rüzgardan korunma perdeleri sisteminin geliştirilmesi,
- Yeni alanların tarıma kazandırılması programından vazgeçme,
- Endüstri kuruluşlarının geliştirilmesi çalışmalarında çevreye daha dikkatli davranılması,
- Su tasarrufunu sağlayıcı sistemlerin geliştirilmesi,
- Su toplama sistemlerinin ve toprakaltından su temininin geliştirilmesi,
- Hayvancılığın geliştirilmesi,
- Kadınların ve çocukların ağır tarımsal işkollarında çalıştırılmaması,
- Nüfus artışının kontrol altına alınması (Bahro 1992, s. 55).

2. Hazar Denizi

Hazar denizi 424.300 km² ile Dünya'nın en büyük iç gölüdür. Su düzeyi -26 m'dir ve en derin kısmı 1098 m'dir. Su çok az tuzludur. Birçok ülkenin kıyısı vardır. Rusya, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan. Gölü besleyen nehirler Volga, Kura, Terek, Ural, Emba, Atrek ve Gurgan'dır.

80'li yılların başına kadar Hazar Denizi zengin balık popülasyonu ile çok ünlü idi. Özellikle Mersin balığından elde edilen siyah havyar bir zamanlar Rusya'nın batıya dışsatımının % 90'ını oluşturmaktaydı. Önceleri yılda 650.000 ton Mersin balığı yakalanmaktayken, 1980'de 250.000 tona kadar düşmüştür. Günümüzde bunun çok azaldığı izlenmektedir. Önceleri Volga deltasında 120.000 balıkçı sadece bundan geçimini sağlarken, günümüzde ancak 2.000 balıkçı geçinebilmektedir (Bahro 1992, s. 132).

Hazar Denizi özellikle kıyısında önemli petrol yataklarının bulunması nedeniyle petrol endüstrisi faaliyetleri ile çok kirlenmektedir. En önemli petro yatakları "Baku", Azerbaycan, "Tengiz", Kazakistan ve Türkmenistan kıyılarıdır.

Diğer kirlilik kaynakları da arıtılmadan göle verilen kimya endüstrisi atıkları ve kentsel kanalizasyonlardır. Kıyıda yerleşik olan kent ve endüstri merkezlerinden Baku, Lenkoran (Azerbaycan); Ma-haçkala, Derbend ve Astrahan (Rusya); Türkmenbaşı (Krasnovodsk) (Türkmenistan) ve Aktau ve Aktau (Guryev) (Kazakistan). Yılda yaklaşık 300 milyon m³ zehirli atıksular kimya ve petrol endüstrisi tarafından arıtılmadan göle verilmektedir. Ayrıca çevredeki tarımsal faaliyetlerle tarımsal kimyasallar da gölü önemli derecede kirlenmektedir.

Yine büyük miktarda zararlı madde Volga nehri ile Hazar De-

nizine taşınmaktadır. Volga her yıl 367.000 ton organik madde, 13.000 ton petrol artıkları, 45.000 ton Azot ve 20.000 ton Fosfor ile Hazar Denizini kirletmektedir. Erozyon gölün kirlenmesinde özellikle son yıllarda önemli bir yer almaktadır. Azerbaycan'ın orman örtüsü 1940'da % 40 iken 1990'da % 9 düşmüştür (Bahro 1992, s. 134 ve Grobe-Hagel 1992, s. 137).

Özellikle Rusya'da Volga nehri üzerine yapılan barajlarla Hazar Denizine akan su miktarı önemli derecede azalmıştır. Yaklaşık olarak % 30 daha az su akması sonucu 1977'ye kadar su düzeyinde düşüş izlenmiştir. Ancak bu yıldan başlayarak su düzeyi artmaktadır ve günümüzde 2 m kadar yükselmiştir. Bunun sonucu kıyı kentlerinin ve tarımsal alanların bir kısmı su altında kalmıştır. 1991'de Astara'da 700 ev su altında kalmıştır. Özellikle sığ kıyıların bulunduğu Türkmenistan'da geniş alanlar, yerleşim ve endüstri kuruluşları su altında kalmakta ve halk başka yere iskan edilmektedir.

Su yükselmesi ile Kazakistan'ın Tengiz bölgesi (Dünya'daki en büyük petrol rezerv alanı olduğu sanılmakta) büyük tehlikeler altında kalmaktadır. Bu alan 1986'da kıyından 16 km uzakta iken bugün uzaklık sadece 5 km'ye inmiştir. Bazı araştırmacılar Aral Gölü'ndeki su azalmasının Hazar Denizi'ndeki yükselmeye neden olduğunu savunmaktadır.

Hazar Denizi kıyısına diğer bir müdahale de Türkmenistan'ın Karaboğaz Körfezinde yapılan benddir. Karaboğaz körfezi 12.000 km² büyüklükte ve en derin yeri 3 m'dir. 1970'li yıllarda Hazar Denizinin su düzeyinin alçalmasına neden olarak bu çok geniş, ama sığ olan körfezde oluşan aşırı buharlaşma gösterilmiştir. Yaklaşık yılda 5 km³ su buharlaşmasını engellemek üzere körfezin en dar kesiminde 9 km uzunlukta bir beton duvar örülmüştür. Böylece körfezin Hazar Denizi'nden ilişkisi kesilerek kurummasına neden olunmuştur. Bu körfezde Dünya'nın en büyük sodyumsülfat rezervleri ve bunun yanında mağnezyumklorit de önemli miktarda bulunmaktadır. Körfezin kuruması ile çökelen tuzlar rüzgarla etrafa savrulmaya ve çevresindeki tarım alanları için tehlikeli olmaya aynı zamanda insan sağlığı ve ekosistemi tehdit etmeye başlamıştır. Sonuçta tarımsal alanların çoraklaşması hastalıkların artmasına ve toplu hayvan ölümlerine neden olmuştur.

Türkmen bilim adamlarına göre buradaki tüm zararlar Aral Gölü ile karşılaştırılacak kadar fazladır. Bugün körfezden bir zamanlar elde edilen bor ve brom dan eser kalmamıştır. Her yıl bundan kaynaklanan ekonomik zarar 1990 fiyatlarına göre 120 milyon ruble'dir.

Bugün yükselen su düzeyi karşısında körfezin tekrar açılması için Türkmenistan devleti bendin ortadan kaldırılmasını düşünmektedir.

Aral Gölü ve Hazar Denizi'ndeki bu ekolojik değişimin etkileri

kendi yakın çevrelerinde çok önemli sosyal ve ekonomik tehlike ve zararlar oluşturmakla kalmamakta aynı zamanda bu etkiler tüm Orta Asya ve Doğu Avrupa ülkelerini de tehdit etmektedir. Bu nedenle sorunlar uluslararası önem kazanmaktadır. Yapılan araştırmalar ekolojik olumsuz etkilerin bu bölge ve yakın çevresindeki Balkaş, Baykal ve Issık Göllerine de olduğunu göstermiştir.

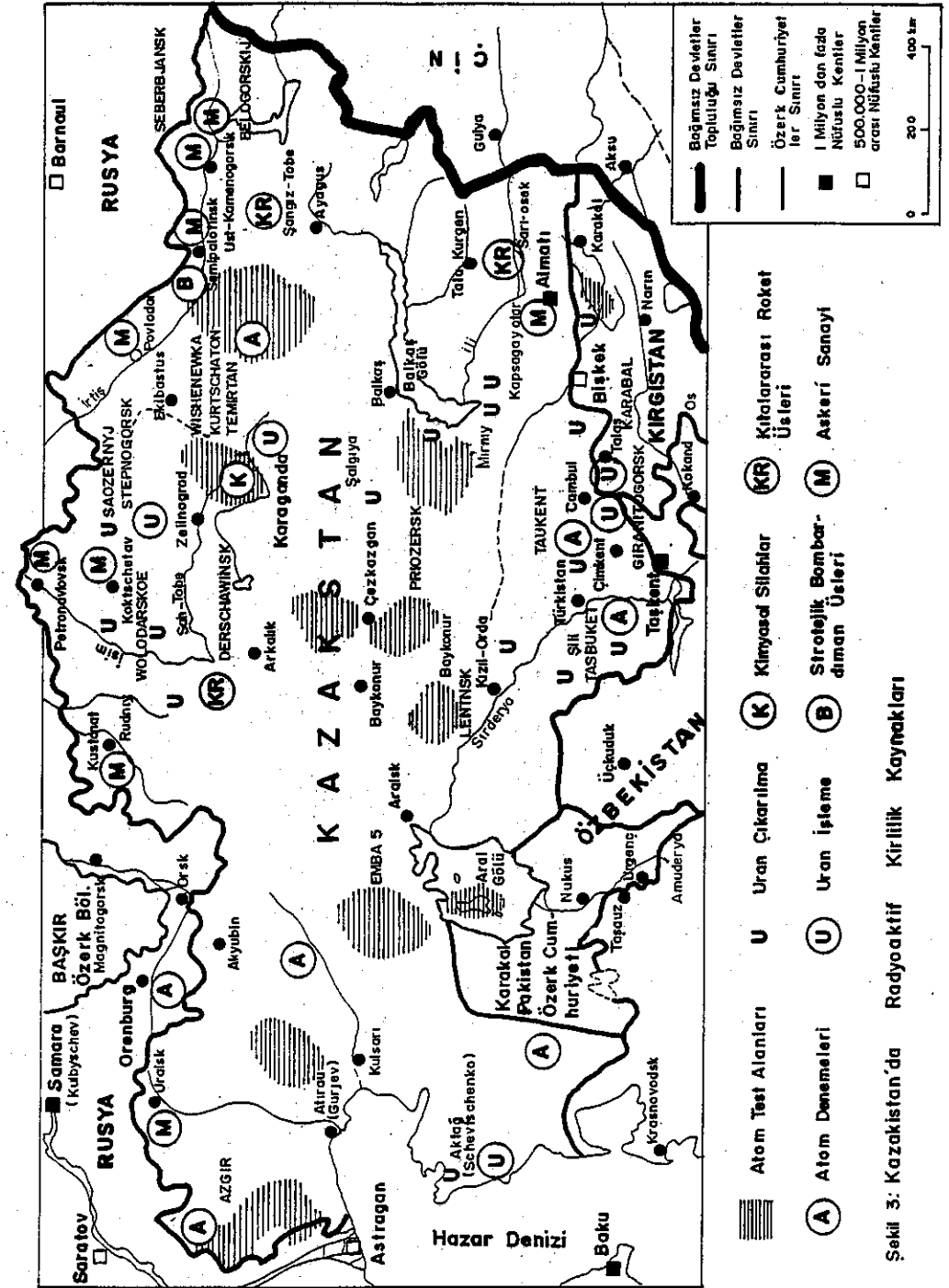
3. Atom ve Atom silahları denemeleri

Kazakistan eski Sovyetler Birliği'nde kapladığı alan bakımından Rusya'dan sonra ikinci büyüklükte ülke idi. Kazakistan yeraltı kaynakları bakımından çok zengin bir ülke olması nedeniyle Rusya endüstrisine büyük ölçüde hammadde sağlamanın yanında, stratejik önemi olan askeri endüstrinin çoğu Kazakistan'da kurulmuş ve atom denemelerinin de hemen hepsi burada yapılmakta idi (Şekil 3 Kazakistan'da radyoaktif kirlilik yaratan kaynakları göstermektedir).

Özellikle harp endüstrisine ilişkin denemeler (Atom ve kimyasal silahlar, roket denemeleri) ve Atom denemeleri sonucu Kazakistan radyoaktif bakımdan olağanüstü yüklenmiş ve halk sağlığı için çok tehlikeli bu durum çok gizli tutulmuştur. Denemelerden halka herhangi bir bilgi verilmediği gibi koruma önlemleri ve halkın başka bir yöreye iskanı gibi önlemler de uygulanmamıştır. Aslında bu olumsuz durumlar öncelikle o yöre ve çevresinde yaşayan Kazakları etkilemekle birlikte, hava hareketleri ile radyoaktivite ve diğer zararlar tüm Orta Asya ve komşu alanlara da yayılmıştır. Bu nedenle bu olayların sonuçlarını sadece Kazakistan sınırları içinde değil, tüm bölge ölçeğinde düşünmek gerekir. Sovyetlerin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bu durumlar yavaş yavaş su yüzeyine çıkmış ve kamuoyu haberdar olmaya başlamıştır.

Kazakistan'da en büyük ve önemli deneme alanı Semipalatinsk idi. Burada 18.000 km bir alanda toplam 470 adet topraküstü ve toprakaltı atom ve hidrojen bombası denemesi yapılmıştır. Bütün bunların sonucunda en az 1.3 milyon kişi radyoaktif kirlilikten etkilenmiştir. Downwind (Yükselen radyoaktivitenin hava hareketleri ile tekrar toprak yüzeyine geri dönmesi) etkisi ile radyoaktif yüklenme o denli artmıştır ki değerler uluslararası sınır değerlerinin 100 katı daha fazla olmuştur. Genellikle ormansız bozkırların yaygın olduğu bu alanların hayvancılıkta mera olarak kullanımı sürdürülmüştür. Bu bölgede yapılan sosyolojik araştırmalar sonuçlarına göre çobanlarda ülke ortalamalarından % 40 daha fazla ölüm vakalarına rastlanmıştır.

1950'li yıllar başında Priozerk yakınındaki Sarı Şagan'da roketsavar sistemleri ile denemeler yapılmıştır. Bu denemelerle imha

Şekil 3: Kazakistan'da Radyoaktif Kirlilik Kaynakları

edilen roketler nedeniyle bölge önemli derecede yüklenmiştir. O zaman imha edilmiş roketlerin kalıntılarına halen rastlamak mümkündür. Azgir'deki deneme alanında gücü 70 Kilotona kadar varan 17 atom denemesi yapılmıştır. Bu yörede yaşayanlarda ölüm ve hastalanma oranı, bölge ortalamasının 2-3.5 katı daha fazladır. Kanser, Lösemi hastalıkları çok artmıştır. Bu denemeleden sonra yöredeki çocukların % 95'i kansızlıktan dolayı (Anemi) hastadır.

Kazakistan Ekoloji ve Biokaynaklar Bakanlığı'nda görevli Slavgorodski'ye göre Kazakistan'da şimdiye dek toplam 510 Nükleer deneme yapılmıştır. Bunların 470'i Semipalatinsk'te, 32'si Kapustijar bölgesinde uygulanmıştır. 8 Atom bombası askeri amaçla denenmiş ve 26 alanda ekonomik nedenlerle kullanılmıştır; Zehirli atıkların depolanması, Atom atıklarının depolanması, Doğalgaz depolama, su rezervuarı sağlanması, petrol ve doğalgaz arama amacı ile. Bu tip denemeler özellikle doğu Kazakistan'da yoğun olarak, bunun yanında Aktırau bölgesi, Aktöbe (Akjubinsk) bölgesi, Kökçetau bölgesi, Çimkent bölgesi, Jambul bölgesinde de yürütülmüştür.

Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra özellikle en yoğun radyoaktif yük bulunan Semipalatinsk bölgesi, Ekoloji ve Biokaynaklar Bakanlığı Radyoekoloji örgütü tarafından incelemeye alınmıştır. Radyoaktif bulutlardan yüksek derecede etkilenen toplam 711 yerleşim alanı saptanmıştır (250 Beer radyoaktif yük). Bunlardan birçoğu yapılan çalışmalarla boşaltılmış durumdadır ve buralara giriş tehlikeli olduğundan yasaklanmıştır. Bir atom denemesinde oluşan Çaganak yapay gölü ve çevresinde 5.000 mikro Röntgene çıkan (Sınır değer 60 mikro Röntgen) değerler saptanmıştır. Buna rağmen çevredeki halk geçmişte başka yere iskan edilmediği gibi göldeki radyoaktif yüklenmiş balıklardan yararlanmaları da sürdürülmüştür. Bakanlığın bu konuda çalışmaları devam etmektedir.

Şimdiye dek Kazakistan'da 419 milyon ton radyoaktif atık saptanabilmiştir. Bu atıkların çok yüksek olup ortalama radyoaktivitesi 252.000 Curi'dir. Bu atıkların büyük bir bölümü Uranyum elde edilmesinden ve diğer radyoaktif bakımdan yüksek değer taşıyan yerlerdeki madencilik çalışmalarından kaynaklanmaktadır. Kazakistan ve Kırgızistan'a komşu Çin Halk Cumhuriyeti'nde Lob-Nor'da (Uygur özerk bölgesinde) yapılan atom denemelerinden de önemli derecede olumsuz etkilenmektedir. Orta Asya'nın özellikle 44-45 enlemlerindeki alanlar Lob-Nor'dan kaynaklanan radyoaktivitenin Downwind etkisinden zarar görmektedir. Almatı Üniversitesinden Prof.Çaşnikov'un ifadesine göre Almatı'da kanserli hasta miktarının artışı ile Atom denemeleri arasında çok yakın bir ilişki vardır. 1970 ile 89 yılları arasında Atom denemelerine bağlı olarak kanserli hasta miktarı Almatı'da 30 kat daha artmıştır. Aynı zamanda ölüm mik-

tarları da üç katı artarak tüm Kazakistan'da birinci sıraya gelmiştir. Almatı'nın komşu bölgesi olan Issık'ta halkın % 50-70'i iç organları kanserinden, % 30-60'ı ise Lösemiden hastadır. Almatı yakınlarındaki Çilik bölgesinde yeni doğan çocukların % 60'ı ilk yaşam yıllarında ölmektedir (Prof.Dr. Çaşnikov'un verdiği bilgiler ve Bahro 1992 a, s. 45).

Nevada-Semipalatinsk Derneği 2. Başkanı Akimbekov'a göre 21 Mayıs 1993'de Lob-Nor'da yapılan Hidrojen bombası denemesinde 1.5 Megatonluk (Hiroşima'da patlatıldan 100 katı daha fazla) bir patlama olmuştur. Bu patlamadan sonra Almatı'nın yakın çevresi ve Rajon Çilik de tüm domates fidelerinin tarlalarda sarararak tahrip olduğu saptanmıştır. Çiftçilerin şikayetleri üzerine resmi açıklamada asit yağmurlarının buna neden olduğu belirtilmiştir. Ama gerçek nedeni Atom denemesi.

Bu ve buna benzer birçok tüyler ürpertici olaylar Gönüllü Kuruluş Nevada-Semipalatinsk tarafından toplanmış ve değişik şekillerde yayınlanmıştır. Sırası gelmişken Gönüllü Kuruluş Nevada-Semipalatinsk'ten kısaca bahsetmeyi yararlı görüyorum:

Diğer Orta Asya ülkelerine oranla özellikle radyoaktif bakımından Kazakistan'ın çok tehlikeli boyutlarda kirlenmiş olması, halkın oldukça erken yoğun biçimde gönüllü kuruluşlarda organize olarak kamuoyu oluşturmaya neden olmuştur. Bunlardan en ünlüsü ve en çok tanınan gönüllü kuruluş Nevada-Semipalatinsk'tir.

"Nevada-Semipalatinsk" 1989 yılında ünlü Kazak yazarı Olshas Süleymenov tarafından kurulmuştur. İsmi Dünya'da en büyük atom gücüne sahip iki ülkenin en önemli deneme alanından olmuş ve kendine sembol olarak da Kızılderili ve bir Kazak'ın birlikte içtikleri dostluk çubuğunu almıştır. Kuruluşunu sağlayan olay da Şubat 1898'da Sovyetlerce Kazakistan'da yapılan toprakaltı atom denemesi sonrası Süleymenov'un gazetecilerle birlikte alanı gezdikten sonra gördüklerinden olağanüstü etkilenmesi ile olmuştur. Kuruluşundan kısa süre sonra sadece başkent Almatı'da değil ülkenin tüm yörelerinde geniş kitlelerin katılımı ile büyüyerek kitlesel protestoların yapılmasını sağlamıştır. 1990 sonunda 17 milyon nüfuslu Kazakistan'da 2 milyonu aşkın üye sayısına ulaşılmıştır. Protestolar sonucu Ekim 1990'da atom denemelerine ve Ağustos 1991'de ise Semipalatinsk'teki deneme alanının çalışmasına son verilmiştir.

Nevada-Semipalatinsk'in insiyatifi ile 27-28.3.1992'de Dünya'daki diğer anti-atom dernekleri biraraya gelerek 1995 sonuna dek tüm atom denemelerine son verilmesi için bir strateji programında anlaşmışlardır. Dernek son zamanlarda Kazakistan, Kırgızistan ve çevredeki komşu ülkelere büyük radyoaktif zararlar veren Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Lob-Nor (Uygur özerk bölgesi) atom deneme ala-

nının kapanmasına çalışmaktadır. Bu komitenin başında da Uygur asıllı Azat Akimbek bulunmaktadır.

Dernek çalışmalarını değişik konularda kurduğu üç komite ile yürütmekte, ayrıca bilimsel konularda üniversite, araştırma enstitülerinde ve bilimler akademisinde çalışan bilim insanlarından oluşan danışman potansiyeli de bulunmaktadır. Çalışma sonuçlarının yaygınlaştırılması ve iletişimin sağlanması amacı ile "Eko-Kurier" isimli bir gazete çıkarılmaktadır.

Şimdiye dek anlatılanlara ek olarak Nevada-Semipalatinsk verilerine göre aşağıda belirtilen atom deneme alanları saptanabilmiş ve kamuoyuna duyurulabilmiştir.

1. Ural bölgesinde özellikle "Kapustin Jar" roket deneme alanında daha 1952 denemeler başlamış, bu amaçla bir askeri kent kurulmuştur.
2. Önceleri Gurjew olarak anılan Atırau bölgesinde Kazaklar başka yerlere iskan edilerek salt askerlerden oluşan Azgir kenti kurulmuştur. Bu yörede 10 yıl süreyle her türden deneme patlamaları yapılmış ve askeri manevralar yürütülmüştür. Bu yörede diğer bir roket deneme alanı ise Taysaygan'da dır.
3. Aktöbe bölgesi (Akyubinsk): Burada Kazakistan'ın en büyük atom deneme alanlarından birisi "Emba 5" bulunmaktadır. Kapustin Jar roket deneme alanından roketlere Emba 5 üssünden havada yok etme denemeleri yapılmıştır. Ancak çoğu kez atılan roketler hedeflerini şaşarak yok edilemeden çevredeki yerleşim alanlarına düşmüştür. Burada ayrıca kimyasal ve bakteriolojik denemeler de yapılmıştır.
4. Mangışlak bölgesinde 1970'den bu yana üç yeraltı atom denemesi yapılmıştır. Koşkar-Ata gölünde radyoaktif atıklar depolanmaktadır. Yarımadanın kuzey kıyısında deniz kuvvetlerinin deneme alanı bulunmaktadır. 1990'da Üst-Yurt düzlüklerinde atom denemesi yapılmış ve bunun sonucunda yörede doğal olarak yaşayan ceylanlarda çok miktarda ölümler izlenmiştir.
5. Kızıl-Orda bölgesinde Aralsk 5 deneme alanında kimyasal ve bakteriolojik silahların denemeleri yapılmıştır. Aynı zamanda buradaki roket deneme alanından uzay uçuşları da düzenlenmiştir.
6. Aral ve Balkaş gölleri arasındaki Çezgazgan bölgesinde 1000 km uzunluğunda bir deneme alanı bulunmaktadır.
7. Cimkent yöresinde Karatau ve Kızılkum arasındaki dağlık yörede atom denemeleri yapılmıştır.
8. Turgay bölgesinde sivil amaçlı atom denemeleri yapılmıştır.

9. Taldı-Kurgan bölgesindeki Sarı-Osek deneme alanında atom roketlerinin imhası çalışmaları yürütülmüştür.

Sovyetler zamanında atom ile ilgili hemen hemen tüm deneme ve patlamalar Kazakistan'da yapılmıştır. Bu ve askeri amaçlarla yürütülen diğer denemeler (biyolojik ve kimyasal silahlar) Kazakistan'ı o denli kirletmiştir ki bunun gerçek durumunun boyutlarını ve insanlar için yarattığı dramatik sonuçları bu yazı kapsamında vermek olanaksızdır. Ancak işin en üzüntü verici tarafı da bütün bu olayların ve toplumda oluşan onanmaz hastalık ve zararların halktan saklanmış olması gizli tutulmuş olmasıdır. Bağımsızlıktan sonra radyoaktif veri ve zarar sonuçlarının bir kısmının açıklanmaya başlaması ile halk giderek bilinçlenmiştir. Bugün Kazak toplumu çevreye duyarlı boyutlara gelmiş ve gerek gönüllü kuruluşlar ve gerekse kamu kuruluşlarınca geçmişin yaralarının sarılmasına çalışılmaktadır. Bu çerçevede tehlike boyutları yüksek olan alanlardaki insanların başka yerlere iskanı, radyoaktiviteden zarar görenlerin tazminatı verilerek ve sağlık kontrolüne alınarak korunması söylenebilir. Bugün için istenilen düzeyde olmayan bu gayretler giderek destek görerek gelişmektedir.

Bugün radyoaktiviteyi kontrol amacı ile Ekoloji ve Biyokaynaklar Bakanlığında özel bir daire kurulmuştur. Bu daireye bağlı olarak tüm ülkeye yaygın 42 ölçüm istasyonundan oluşan bir Monitoring ve erken uyarı sistemi kurulmuştur.

4. Uranyum Kazanılması ve İşlenmesi

Eski Sovyetler Birliğinde çalışmakta olan atom santralleri ve yapılan atom denemeleri için çok fazla Uranyuma ihtiyaç duyulmuştur. Rusya'daki atom lobisi atom santrallerindeki çok büyük teknolojik eksiklere rağmen bunların çalışmasının devam edilmesini sağlamaktadır. Halen yapım safhasındaki santrallerin inşaatlarına devam edilmekte ve 2010 yılına kadar planlanmış olan atom programının aynen sürdürülmesinde henüz bir değişiklik yapılmamıştır. Böylece Uranyum kazanılması, işlenmesi ve tüm bu faaliyetler sonucu oluşan atıkların depolanması vb. sorunlar eskiden olduğu gibi aynen sürecektir.

Orta Asya ülkelerinin şimdiye kadar olduğu gibi gelecekte de atom endüstrisi ve askeri amaçlar için gerekli olan Uranyumu sağlayıcı ve atom atıklarını depolayıcı fonksiyonunun devam ettirilmesi planından pek vazgeçildiği iddia edilemez.

Eski Sovyetler Birliği'nde Moskova'da orta ölçekteki Endüstri Bakanlığı Uranyum kazanılması, işlenmesinden sorumlu idi ve yüzlerce orta ve büyük kapasiteli Uranyum işleyen tesislere sahipti.

1946'ya kadar Uranyumun büyük bir bölümü Tacikistan'dan sağ-

lanmakta idi. 1947'den itibaren harb esirlerinin kullanımı ile ucuz işgücü sağlanarak Orta Asya'da birçok atom merkezleri kuruldu. 50'li yılların ortasında Kırgızistan'da Uranyum kazınan dört merkez çalışmakta idi.: Kadı-Say, Min-Kuş, Narın, Aktuz.

Buralarda Uranyum kazanımı korumasız koşullarda ve oldukça ilkel yapılmakta idi. Çevre konusunda görevli meslektaşların bizzat ifadelerine göre 1963 yılında Aktuz'da bir kaza sonucu, yıkama ve çöktürme barajlarından birinin yıkılması ile radyoaktif materyal Çu nehrine karışmıştır.

Kırgızistan Uranyumu Kara-Balta'daki tesislerde işlenmiştir. Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra Uranyum kazanılmasına son vermiştir. Kara-Balta'daki tesislerde halen Kazakistan'dan getirilen Uranyum işlenmektedir.

Kara-Balta Uranyum işlemleri sonucunda oluşan radyoaktif atıklar çevrede depolanmakta ve ağır yüklenmelere neden olmaktadır (Bahro 1992 a, s. 41).

Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- Cambul bölgesinde 190 ha.'lık bir alanda 54 milyon ton radyoaktif atık depolanmakta. Ortalama Radyoaktivite 9.000 Curi.
- Çezgazgan bölgesinde 25 ha.'lık bir alanda 57 milyon ton atık depolanmakta. Ortalama Radyoaktivite 7.600 Curi.
- Çimkent bölgesinde 2 milyon m³ sıvı atık depolanmakta. Ortalama Radyoaktivite 9 Curi.
- Kızıl-Orda bölgesinde 3 milyon m³ sıvı atık. Ortalama Radyoaktivite 21 Curi.

50'li yıllarda Orta Kazakistan bozkırlarında ve Mangışlak yarımadasında zengin yatakların bulunmasından sonra, Uranyum kazanımı Kazakistan'a kaydırıldı. Artan Uranyumu işlemek üzere 1955'de Belogorsk ve 1960'da Stepnogorsk'da zenginleştirme tesisleri kuruldu.

60'lı yılların sonuna doğru Uranyum işlemede ağırlık Mangışlak yarımadasına verildi. Uranyum Priaspisker maden ve metalurji kombinatında işlendi (toplam 180.000 işçi). Bu bölgeye içme ve kullanma suyu sağlamak üzere deniz suyunu tuzdan arıtmak için BN-350 zenginleştirme tesisi kuruldu. Bu çalışmalardan oluşan 68 milyon ton radyoaktif atıklar kent çevresinde 7.500 ha. genişlikte bir alana depolanmış ve özellikle radyoaktifce zengin olanları birkaç km uzaklıktaki zehirli atıklar gölü haline gelen Koşgar-Ata gölünde depolanmıştır.

1970'li yıllarda Jambul ve Çimkent çevresinde, Çezgazgan ve Karskala'da Uranyum çıkarılmaya başlanmış ve bu amaçla kırsal yerleşimler kurulmuştur. Buralardan çıkarılan Uranyum zen-

ginleştirilmek için Özbekistan'ın Navoi-Kombinasına yollanmıştır. Ancak en büyük Uranyum zenginleştirme tesisi Doğu Kazakistan'daki Üst-Kamenogorsk'da bulunmakta. Bu tesiste 1991 yılına kadar atom bombası ve santralleri için üretim yapılmıştır. (Bahroya 1992 b., s. 41-42) göre 12 Eylül 1990'da burada büyük bir kaza olmuş ve resmi makamlarca bu konuda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Gazete haberlerine göre bu kaza nedeniyle açığa çıkan radyasyon miktarı Çernobil'dekinden dört katı daha fazla olmuştur.

Sovyetlerin dağılmasından sonra Uranyum çıkarılması epey azalmıştır. Resmi açıklamalara göre Uranyum üretimine 1995 yılına kadar azaltılarak devam edilecek ve 1995'de üretim 1990 yılına göre ancak % 5-6 kadar olacaktır. Bütün bu önlemlere rağmen yukarıda açıklanan durumlardan kaynaklanan radyoaktif zararların daha çok uzun bir süre devam edeceği söylenebilir.

Yararlanılan Kaynaklar:

1. Altan, T.; H. J.Dahl , *Projektfindung Umwelt-und Ressourcenschutz in Kirgistan.*, Berlin-Hannover,(1993)
2. Altan, T.; L. Höttler; H-P. Müller - Gunderman , *Möglichkeiten und Perspektiven der Förderung von Umweltverwaltung und-Institution in zentralasiatischen Nachfolgestaaten der ehem., Sowjetunion-Berlin*,(1993)
3. Bahro, G. , *Steppenbrand in Kasachstan.*, In:Ökozid-Extra, (1992), s. 132-152,
4. Bahro, G. , *Tödliche Erbschaft-das atomare Potential in Kasachstan in: Aus Politik und Zeitgeschichte*, (1992 a), s. 39-46,
5. Grobe-Hagel, Karl , *Ruslands Dritte Welt. Frankfurt am Main*, (1992):
6. Keyser, D.; N. Aladin, *Vom Meer zur Salzüste: Der alaisee*. Ökozid 7, (1991), s. 213-227,

Avrupa-Orta Asya İlişkileri

Mutahir AHMET

Sovyetler Birliği'nin çöküşü beş bağımsız Orta Asya Devletinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Soğuk Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan sonuçların ana nedenlerini gözlemek ve incelemek açısından bölge, fevkalâde önemli fırsat ve mücadele ortamı sunar. Ortaya çıkan bu sonuçlar; ekonomik, politik, demokratik, insan hakları, etnik-milliyetçilik, köktendincilik, terör, silahlanma, bölgesel bütünlük ve iç güvenlidir. Tüm bunların yanı sıra, bu Orta Asya Devletleri hızlı bir şekilde, "çeşitli" uluslararası ilişki ağlarına yönelmişlerdir: Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) ve Kuzey Atlantik Paktı (NATO)'dur (1). Bu da açıkça gösteriyor ki Orta Asya bölgesinin uluslararası ilişkilerde geleceğe yönelik örnekleri pek kesin değildir. Bu yazı, Avrupa'nın Soğuk Savaş sonrası dönemdeki rolünün ne olduğunun görülmesi ve Orta Asya Devletlerinin bu durumdan nasıl faydalanacağı hakkında bir çalışmadır.

Uluslararası Politika ve Avrupa

Orta Asya bölgesinde Avrupa'nın rolünü incelemeyi önce, Avrupa'nın Soğuk Savaş sonrası rolünü global bir bakış açısından görmek gereklidir. Varşova Paktı'nın çöküşü, arkasından Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Avrupa Topluluğu'nun kurulması tesadüf değildir. Bunlar, yirminci yüzyılın sonunda Sovyetler Birliği tarafından benimsenen temel siyasi ve ekonomik tutumların tamamen değişmesinin bir sonucudur.

Sorun, süper güçlerin global düzeyde Avrupa'ya gölge düşürmüş olmalarıdır. Askeri engellemelere ve ideolojik mücadeleye dayalı bu iki kutuplu global düzen, Avrupa Topluluğu'nun bağımsız olarak hareket etmesini kısıtlamıştır. O dönemde Sovyet dış politikası, en büyük evrensel kapitalist güç olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne odaklanmıştı. Bu senaryo dahilinde genel olarak Avrupa'nın, özel olarakta Avrupa Topluluğu'nun kendi özerklik esasına ya da politik etkinliğine ait çalışmalarda bulunma hususunda hiçbir fırsatı yoktu. Amerikan global gücünün Avrupa'daki temsilcisi olmak, süper güçle en iyi biçimde dolaylı etkileşim ve ilişkilerde bulunmak olduğu Avrupa'ya farkettilmişti. Dahası Sovyetler, Almanya tarafından kontrol edilen bir Avrupa Blok gücünün ortaya çıkmasından korkuyorlardı, 1980'lerin başlarına kadar Sovyet yöneticilerin resmi

* Mutahir AHMET, Pakistan Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Araştırma Görevlisi

tavri değişmedi ve Avrupa Topluluğunu "işçileri bastırmak için Avrupalı kapitalistler tarafından kullanılan bir araç" (3) olarak tarif ettiler.

Bu sorunun nedeni, Soğuk Savaş boyunca Süpergüçlerin birbirleri için askeri anlamda önem taşımalarıdır. Askeri güvenlik sorunu politik gündemden daha önemli oldu ve bu zaman zarfında Avrupa doğu-batı hesaplaşmasının "ön cephesi" durumundaydı (4).

Avrupa'yı önemli kılan Soğuk Savaş sistemi yoktu ancak, 1970'lerde engelleme eylemi (detant politikası) ortaya çıktı. Süpergüçler çeşitli silahsızlanma anlaşmaları imzaladılar, zirve toplantıları düzenlediler. Bu süreç Avrupa üzerinde çok olumlu bir etki yaparak ticari ve kültürel alanlarda Doğu ve Batı Avrupa'nın elele vermesi konusunda bir taslak oluşmasını sağladı.

Almanya Avrupa'daki bu değişikliğin öncüsüydü ve Başkan Brandt'ın "Ostpolitik" politikası doğu-batı ilişkilerinin gelişmesi için bir alt yapı teşkil etti (5). Detant politikasının Avrupa'da uygulanan şekli Avrupa'nın ufkunda çok olumlu bir noktaya ulaştı. Ticaret, serbest dolaşım haklarının artması ve kültürel ilişkiler gibi fırsatların oluşmasına neden oldu. Sonuç olarak Süpergüçler arasındaki bu yenden yakınlaşma, Avrupa devletlerine daha büyük değerler kazandırdı. 1980'lerin başında süpergüçler yeniden hesaplaşma politikalarına döndükleri zaman, Avrupa'da oluşan bu duruma uyum sağlama konusunda bir isteksizlik vardı. Hem Doğu, hem de Batı Avrupa devletleri kendi çıkarlarının Süpergüçler tarafından kendilerine azmettirilmesine razı değildiler.

Doğu Avrupa sahnesinde dramatik gelişmeler yer almaya başlamıştı. Mikhail Gorbachev'in Glasnost politikası, Glasnost ve Perestroika'nın önemi Doğu Avrupa Devletleri ile farklı bir ilişki biçimi gerektirdi. Sovyetler Birliği'nde reform sürecinin hızlandırılmasıyla birlikte Sovyet liderleri, politik özgürlük olmadan ekonomik yenileşmenin başarılı olamayacağını anladılar. Sovyetler Birliği'ndeki değişikliklerin Macaristan, Polonya ve Doğu Almanya üzerinde doğrudan bir etkisi olduğu açıktı. Onun içinde 1989'dan önce, Sovyetler Birliği ve Batı Avrupa ülkeleri arasındaki ilişki başka bir biçime dönüşme sürecindeydi.

1989'da Doğu Avrupa'daki devrimler, bölgedeki görünümü değiştirdi. Başkan Bush ve Başkan Gorbachev, Aralık 1989'da Malta'daki bir zirvede Avrupa'daki ideolojik bölünmenin sona erdiğini duyurdular (6).

Soğuk Savaşın bitmesi ve Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte Avrupa, "Birleşik Avrupa" olma konusunda bir fırsat elde etti. Soğuk Savaş dönemi sadece askeri güvenlik konusuna odaklanmıştı ve diğer önemli meseleler tamamen baştan savılmıştı. Soğuk Savaş sonrası çağda öne çıkan dört tane sorun vardır; ilk güvenlik sorunu, iki kutuplu blok yapılaşmasının çöküşüdür ve artık güvenlik başka bir bakış açısından tanımlanmalıdır. İkincisi, hem Doğu hem de Batı'da olacak ekonomik bütünleşme ile ekonomik gelişme ve Doğu

Avrupa ekonomilerinin yeniden oluşturulmasıdır. Üçüncü olarak Çevreye karşı duyarsızlık ve ekonomik büyüme ile çevre arasındaki çatışmanın düzenlenmesidir. Dördüncü olarak da, yeni Avrupa'daki insan haklarının ortaya çıkan yeni sonuçları ve hümanist tutumdaki gelişmekte olan değerlerdeki çelişkilerdir (7).

İslami Köktendincilik: Avrupa'nın Yanıtı

Avrupa'daki Güvenlik ve İşbirliği Konferansının ((AGİK) Dışişleri Bakanları Kurulu toplantısı 30-31 Ocak 1992'de Prag'da başlamıştır. Eski Sovyetler Birliği, Cumhuriyetleri, Rusya'nın Sovyetler Birliği'nin yerini alması ile birlikte yeni üyeler olarak kabul gördüler ve AGİK'in üye sayısı toplam olarak 48'e yükselmiştir. Bunlar Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan ve Ukrayna'dır (8).

Bölgedeki aşırı İslami güçleri kontrol etmek ve Orta Asya'da laikliği teşvik etmek için, AGİK'nin 48 üyesi, 30 Ocak 1992'de tam üyelik konusunda mutabık kalmışlardır (9). Bunlar Avrupalı ve eski Sovyetler Birliği'ndeki devletlerin halefi Asyalı devletlerdir.

1993 Şubat ayında İngiltere'ye yaptığı bir ziyaret sonrasında, Kırgızistan Başbakanı Londra'da, -ki bu gezi kendi ülkesi için yabancı sermayeyi ve yatırımları teşvik amacıyla yaptığı gezinin bir parçasıydı- aşırı İslamcılığın önüne geçilmesinde daha büyük bir Avrupa Topluluğu'nun oluşması için başvuruda bulundu. Başbakan kendi ülkesinin laik değerler, demokratik haklar ve pazar ekonomisi reformları hususunda yaptıkları sözleşmeleri vurguladı. "Orta Asya'da aşırı İslami görüşün yayılmasında gerçek bir tehlike vardır ve Avrupa Topluluğu Kırgızistan'daki aşırılığın önüne geçilmesinde ve bu durumun reddi için yardım etmelidir" (10).

Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akaev, Avrupa Birliği ile ekonomik ve politik bağların güçlendirilmesini sağlayacak bir ortaklık ve işbirliği anlaşması imzalamıştır. Birlik ve diğer Avrupalı uluslar arasındaki askeri bağlantıların inşasını sağlayacak bu ortaklığın tedbirlerinin tüm kıtada düzenin yayılmasına yardımcı olacağı ümidindeydi. Bu konuda verilen sözü 1992'de Amerika Birleşik Devletlerinde de yinelemiş ve "Ben inanıyorum ki ekonomi iyi bir duruma yerleşecek ve BDT'de Avrupa Topluluğu gibi çalışır hale gelecektir." demiştir.

Aynı çizgiyi izleyen Tacikistan'ın başbakanı Abdugalil Samadov da "Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya'nın barış içerisinde kalmasını sağlamak, Batılı ülkeler için bir görevdir." (11) demiştir.

Benzer bir şekilde Kazakistan Cumhurbaşkanı Nur Sultan Nazarbayev, 1-2 Şubat 1993'de Belçika'yı ziyaret etmiştir. Avrupa'daki Güvenlik ve İşbirliği Konferansının bir benzerinin Asya'da oluşması tasarılarını, NATO merkezindeki görevlilerle konuşması sırasında belirtmiştir. 2-3 Şubat 1993'de de Avusturya'ya gitti ve Viyana'da Devlet Başkanı Fraz Vranlsky ile buluştu. İki taraf ekonomik iş-

birliği ve doğrudan hava bağlantısı açılması hususlarında anlaşma imzaladılar. Her iki ülke de Şubat 1992'den beri ekonomik alanda gerçekleştirilen onsekiz geniş kapsamlı anlaşmada bir sonuca vardıklarını beyan etmişlerdir (12).

Bunların arasında Avrupalı Petrol Şirketlerinin Orta Asya Devletlerinde petrol araştırması yapmak konusunda ne kadar istekli olduklarını gösteren raporlar vardır. Bu taslaklar arasında, Avrupa pazarına Kazakistan'dan petrol ve Türkmenistan'dan doğal gaz taşıyacak dev boru hattı ağları kurmak için tasarılar da vardır.

Avrupa bakış açısından bakılınca, Avrupa Topluluğu, Orta Asya Devletleriyle ilişkilerini geliştirmek istemektedir. Ancak aşırı İslami görüşün yeniden canlanması korkusu hala mevcuttur. İngiltere Dışişleri Sekreteri, Douglas Hurd, Orta Asya'da ve bölgenin diğer taraflarında İslamiyetin canlanmasıyla çok yakından ilgileniyordu ve bu konuda Ortak bir Batı Avrupa yaklaşımında ısrar etmişti (13). Orta Asya Devletleri ile yakın işbirliği geliştirmek için önemli bir potansiyeli olan bir başka Avrupa Topluluğu ve Gümrük Birliği anlaşmasını imzalamış olan ülke Türkiye'dir. Bunun arkasında yatan neden bu Cumhuriyetlerdeki nüfusun yaklaşık % 70'i köken olarak Türktür ve Türk dili konuşmaktadırlar. İkincisi, bu devletlerin yönetimlerinin laik bir bakış açısı vardır ve Türkiye'nin politik modelini izlemeyi istemektedirler. Üçüncü olarak da, Türkiye endüstriyel ve teknik olarak diğer ülkelerden çok daha fazla gelişmiştir, ekonomik olarak da bölgedeki diğer devletlerden ileridir (14).

Köktendinci güçleri bölgeden uzaklaştırmak konusunda yeterliliği olan, bölgedeki olumlu tek güç olarak düşünülen Türkiye'yi Batı daha büyük ekonomik ve teknik yardımla desteklemektedir. Bölgedeki köktendinciliğe karşı olarak, Türk Dışişleri Sekreteri Özden Sanberk 1992'de Yeni Delhi'ye bir ziyaret yapmıştır. Hem Hindistan hem de Türkiye "Orta Asya bölgesinde laiklik yanlısı güçlerin teşvik edilmesi için gerekenlerin peşine düşme konusunda işbirliği yapmak" üzere anlaşmaya vardılar (15).

Türkiye ayrıca çeşitli Orta Asya Devletlerine bir milyar dolarlık yardım ve ticari kredi bağışlamış ve bu ülkelerin Birleşmiş Milletler ve AGİK üyeliklerine kefil olmuştur (16).

Yeni atanan NATO Genel Sekreteri de aynı çizgiyi izlemiştir. CNN'le yapılan bir söyleşi esnasında "İslami köktendincilik Batı Medeniyetleri açısından tehlikelidir." (17) demiştir. Bu durumda Orta Asya Devletlerinin AGİK yöntemine katılmaları açıkça gösteriyor ki, dini ve etnik-milliyetçilik boyutlarının tehditlerini etkisiz hale getirmek ve özellikle Güney kaynaklı olan bu tip sezilen tehditlere karşı bir "ön cephe" savunması oluşturmak açısından gereklidir.

Avrupa Topluluğu'nun

Orta Asya Devletlerine Karşı Politik Tutumu

Sovyetler Birliği'nin kapahlığı (disillusion) ve bağımsız dev-

letlerin (BDT) devlet yapılarını yeniden oluşturulmasıyla Avrupa Topluluğu üç sorunla yüzyüze geldi;

- 1- Resmi olarak tanıma sorunu ve bunun meydana gelmesi halinde oluşacak şartlar.
- 2- Yeni bağımsız bir devletle gelecekteki ilişkilerin nasıl geliştirileceği sorunu.
- 3- Yeni yapılanmalardan sonra yardım ve yol gösterme düzenlemelerinin nasıl yapılacağı (18)

Tanıma sorunu söz konusu olduğu zaman Avrupa Topluluğu, "izlenecek yolları"da kapsayan takip edilmesi gereken sözleşmeler hazırladı. Bu "izlenecek yollar"; insan hakları ayrıcalıklarını, Sovyetler Birliği tarafından oluşturulmuş hem tehditleri hem de anlaşmaları gözden geçirmektir. Anlaşmalar Ocak 1992'de yürürlüğe konuldu, yalnızca işbaşındaki hükümeti engelleyen iç savaş nedeniyle Gürcistan'ın Mayıs 1992'ye kadar tanınmak için beklemesi gerekti. Tek başlarına bağımsız olan bu devletlerle ilişkilerinin geliştirilmesi sorununda, Avrupa Topluluğu çok zorlu bir yol seçti. Şubat 1992'de bir toplantıda Başbakan Kohl, eski Sovyetler Birliği üyelerinin Avrupa Topluluğu'na katılmalarına izin verilmemesi gerektiğini beyan etti. Daha sonra da Avrupa Topluluğu'nun Doğu'ya doğru yayılmasının durdurulması gerektiğini söyledi. Bundan başka, bu cumhuriyetlerin kendilerine ait alanlara bağlı kalmaları ve "Avrupa'dan Asya'ya bir köprü" şeklinde hareket edecek ikinci bir ekonomik grup geliştirmek konusunda ısrar etti. En sonunda Nisan 1992'deki kurul toplantısında alınan kararlarla politikalarını kesin bir biçimde belirlediler (19). Sovyetler Birliği için yapılması düşünülen yardım ve yol göstermenin düzenlenmesi bu bağımsız ülkeler arasında paylaştırılmayacak, her birinin özel gereksinimlerini göz önünde tutulacaktır (20).

Şimdi bu devletlerle olan ilişkileri kesin bir biçimde belirlemek ve herbiriyle yeni ticari ilişkiler inşa etmek önem kazanmıştır. Ekim 1992'de, Rusya Ukrayna, Beyaz Rusya, Tacikistan ve Kırgızistan gibi devletlerle pazarlıkları başlatacak komisyonlar görevlendirilmiştir. Pazarlıkların ilk oturumu, 26 Kasım 1992'de Brüksel'de gerçekleştirilmiştir. Bu devletlerin AGİK anlaşmalarına kanunların kurallarına, insan haklarına, özgür ve demokratik seçimlere bağlı kalacakları hususunda anlaşmaya varılmış, ancak bu devletlerin temel teknik deneyimlerinin yetersizliği nedeniyle ilk oturum için seçilenler sonradan ertelenmiştir.

Son olarak üçüncü sorun, yardım ve yol gösterme ile ilgili olmalı. Avrupa Topluluğu'nun 1992 bütçesi üç türlü yardım şekli kapsamaktadır; 1) insani yardım için fonlar, 2) teknik yardım ve ihtiyaçların satın alınması için borçlanma. İlk iki yardım biçimi her bir devletin genişliğine göre kolaylıkla aralarında pay edilebilirdi. Aralık 1992'de Avrupa Topluluğu tarafından kabul edilen 1.250 milyon orta vadeli borç garantisi zorluklara neden oldu çünkü ticari asıl borçlanma sağlaması için Avrupa bankaları tarafından yapılan bir

düzenleme ile Avrupa Topluluğu tarafından lehde verilecek bir garantinin üç tane koşulu vardı:

- 1- Eski Sovyetler Birliği'ne ait borçların ortak sorumlulukla tanınması,
- 2- İstenilenler için sağlam ödeme koşulları,
- 3- Egemenlik koşulunda ısrar etmemek hususunda anlaşmaya varmak (21).

Egemenlik koşulunda ısrar etmemek maddesini reddeden Rusya dışında, bu devletlerin çoğu bu koşulları kabul etti. Avrupa Parlamentosunun aracılık etmesinden sonra, borçlanmanın güvenliği için Rusya'nın dış kaynakları güvence verilerek, hem Rusya'nın bu konudaki isteksizliği kabul edilip hem de uzlaşmaya gidilerek problem ancak çözülmüştür (22).

Avrupa ve Orta Asya Devletlerinin Gelecekteki İlişkileri

Orta Asya Devletleri ve Avrupa Topluluğu arasındaki ilişkilerde karşılıklı çıkarlar ve yükselen ticari, ekonomik işbirliği nedeniyle büyük bir umut vardır. Ancak Avrupa Topluluğu bire bir düzeydeki ilişkilerde tedirgindir.

Sovyetler Birliği'nin ve onun merkezîyetçi ekonomisinin çöküşü ile Avrupa Topluluğu, bu devletlerin kapitalist sistemin temel anlayışından yoksun olduğu görüşündedir. Bu nedenden dolayı Avrupa Topluluğu, bu devletlerle kişisel düzeyde ekonomik ilişkiler ve onların kendi ekonomik yeterliliklerine göre ilişkiler geliştirmiştir.

Sonuç

İki kutuplu sistemin çöküşü ve Soğuk Savaş çağının sona ermesi ile birlikte, uluslararası politikaların dinamiği değişmiştir.

Bugünün dünyasında milliyetçilik iki ayrı yüzüyle görünüyor: İlki, din görüntüsü altında ırkçılık ve faşizmin eskiye uzantısı olan gerici yüzüdür. Bunu tam tersi olarak da diğerinin daha geniş etnik toplumlar inşa etmek için geleceğe yönelik güncel bir yüzü vardır.

Orta Asya'da farklı birşey olması halinde; Yönetici seçkinler, milliyetçi bir görünüm vermek ve bağnazlık taktikleri ile demokratik olmayan davranışlar uygulayarak boğucu bir atmosfer yaratmak için uğraşıyorlar. Ancak aynı zamanda Orta Asya halkına kapitalizm, batı kültürü ve demokrasiyi benimsetmek için telaş ediyorlar. Diğer yandan Avrupa Birliği, "Ortak Avrupa Evi" sloganıyla ılımlı bir Milliyetçilik çizgisinde kendini geliştirmek istiyor. Nitekim bu da her iki bölgede de çok ilginç bir durum yaratmaktadır. Ancak Avrupa kendi esas örgütü Avrupa Topluluğu ile, Orta Asya Devletlerine ekonomik ve politik alanlarda ilişkileri geliştirmek için bir fırsat sağlamıştır. Avrupa Topluluğu, Orta Asya'nın tüm bu yeni demokratikleşen devletlerine bu koşulların hepsini yerine getirebilecek bir durumdadır.

Dipnotlar:

1. Syed Rifat Hussain, "Pakistan ve Orta Asya" David O.Smith basımı, Genişleme Politikasından Kararlılığa: **From Containment to Stability: Pakistan-United States Relations in the Post-Cold War Era**, (Washington D.C.); Milli Strateji Çalışmaları Enstitüsü, Washington ve Islamabad Stratejik Çalışmalar Enstitüsü tarafından ortaklaşa çıkarılmıştır (1993), Sayfa 191.
2. Ole Norgaard, "Sovyetler Sonrası Yeni Bağımsızlaşan Devletler ve Avrupa Topluluğu: Ticaret Yatırım ve Yardım Olasılıkları", Ole Norgaard, Thomas Petersen ve Nikoloy Peterson basımı, **The European Community in World Politics** (Londra: Pinter Basımı 1993), sayfa 99.
3. A.g.e.
4. G.Wyn Rees (e.d.), "Avrupa'da Uluslararası Politikalar", **The New Agenda**, (New York, Routledge, 1993), sayfa 4.
5. A.g.e.
6. **Keatings Contemporary Archives**, (Aralık 1989).
7. Op.Cit., Gcoyne Rees, sayfa 8.
8. **Keatings Contemporary Archives**, (Şubat 1992), sayfa 38785.
9. **Dawn** (Karaçi), 17 şubat 1993.
10. **Dawn** 3 Haziran 1994).
11. **Dawn** 8 Mart 1994.
12. **Keatings Contemporary Archives**, (Şubat 1993), sayfa 39319.
13. **Dawn** 16 Şubat 1993.
14. "Orta Asya'daki Gelişmenin Güney Batı Asya üzerindeki yansımaları", **Spotlight on Regional Affairs**, Vol. XI, No. 4, Nisan 1992, sayfa 35.
15. **Down** 29 Nisan 1992.
16. Moonis Ahmer, "Orta Asya'da Güvenliğin Kurulması ve Uyuşmazlıkların Çözümü", **Strategic Studies**, Vol. XVI ilkbahar 1994, No. 3, sayfa 83.
17. CNN raporu, 29 Ağustos 1994.
18. Op.cit., Ole Norgaard, sayfa 102.
19. A.g.e., p.103
20. Peter M.Schmiduber, "Global bir Ekonomide değişen Avrupa", **Assuin Politik**, (Hamburg), Vol. 43, No. 3, 1992, sayfa 219.
21. Op.cit., Ole Norgaard, sayfa 104.
22. A.g.e.

Türki Dillerin Hindustani Dillerin Evrimi ve Gelişmesine Katkısı

K. Gajendra SINGH

- 1- Hindustan terimi, Pakistan'ı da içine alabilmek bakımından binlinçli olarak kullanılmaya başlamıştır ki, bu alt-kıta, 1947'deki ayrılma öncesinde bu adla tanınmaktaydı. Bu yazı, diller üzerinde yazılı veya edebi tarzlarından çok kitleler tarafından doğal farkları ile kullanıldığı şekliyle yoğunlaşmaktadır. Özellikle iki büyük dil olan ve Hindustan'da yaygın olarak kullanılan Hindi ve Urdu dilleri üzerinde duracağız. Ne var ki, kimi yorumlara göre Urdu'ca Hindi'ceden ortaya çıkmıştır ve Urdu'canın Devangari tarzında yazılmış halidir. Ama esas önemli olan hem Urdu'canın hem Hindi'cenin Hindustani'ceyle aynı temelden geliyor olmasıdır ki bu da ayrılmaya kadar Hindustan'ın "lingua franca"sı idi. Tanınmış bir akademisyen ve güvenilir bir tarihçi olan Khuswant Singh'in belirttiğine göre, o zamandan beri Hindistanlılar Hindi'ceyi Sanskrit'ceye çevirirken Pakistanlılar da Urdu'cayı Farsçalaştırdı ve bu da herhangibir insanın Hindu'cayı da Urdu'cayı da özellikle televizyon ve radyo yayınlarında anlamasını güç hale getirdi. Ne var ki, resmi dilin karmaşıklığını değiştirebilmek amacıyla yeni yönetici kitlenin getirdiği gerekli düzenleyici ve politik amaçlı önlemlere rağmen hem Pakistan hem Hindistan'da olduğu gibi dilin kendisi değilse bile, Hindistan'da özellikle eğitimsiz ya da yarı eğitilmiş halkın kullandığı "lingua-franca", 1947'den beri çok fazla değişmemiştir. Bunun en iyi kanıtı Pakistan'da popülerliğini koruyan ve Hindistan'daki kitlelerin çoğunun konuştuğu dili gerçekten temsil eden, Bombay'da (Hindistan) Hindustani filmlerde kullanılan dildir. Ne zaman ki, film dili fazlasıyla Sanskritçeleştirildi, o zaman filmler popüler olmamaya başladı. Aynı zamanda, "Razia" (Delhi'nin bir Türk Kraliçesi) ile ilgili bir film çok fazla Persleştirilmiş Urduca kullandığında ortaya çıkan popülerite eksikliğinin sebebi kitlelerin anlamakta çektikleri güçlüğü bağlanabilirdi. Hindustanice,engin kelime haznesi ile lirik veya dialog yazarına kendini ifade edebilmesi için gerekli tüm zenginliği, zarafeti ve nüansları sağlar. Bir tesadüf eseri olarak Britannica Ansiklopedisi'ne göre 35 milyondan fazla Hintli, Pakistan'da bu sayı 6.7 milyonken, Ur-

* K. Gajendra SINGH, Hindistan'ın Ankara Büyükelçisi

duca'yı anadilleri olarak ilan etmişlerdir. (Bu eser eski ve tahminler de bölgeseldir.) Hindustanice'nin çeşitli ağızları Hintli nüfusun % 70'inden fazlası tarafından konuşulmakta veya anlaşılmaktadır. Bombay filmleri; Hindustanice'nin Güney Hindistan'ın ve Kuzey Doğu'nun Hinduca veya Urduca konuşulmayan bölgelerine yayılmasında çok önemli bir rol oynamıştır.

- 2- Hindoostanee şeklinde yazılan Hindustani adı, Mr J.B. Gilchrist (1759-1841) adında, Calcutta'daki Fort Christian College'ın ilk başkanı olan bir İngiliz tarafından kullanılmaya başlamıştır. Bu okul Hindistan'da hizmet vermek üzere Sivil İngiliz Görevlileri (British Civil Servants) yetiştirmekteydi. Mr Gilchrist aynı zamanda Hindustanice dili ve grameri hakkında bir de sözlük yazmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Hindustanice'den iki edebi dil türemiştir; Sanskritçe'den edebi ve kelime alıntıları olan ve Devanagari tarzında yazılan Hinduca ve Persçe'den alıntıları olan modifiye edilmiş Arapça tarzında yazılan Urduca. Hindustanice Hinduca'dan veya Urduca'dan çok daha eski olmasının yanısıra çok zaman ırka veya dine değil de bölgeye yönelik bir dildir. Aslında, Müslümanların ve diğerlerinin Hindistan'a ayak basmasından önce Hindustan'da konuşulan diller Bhashas veya Bakhas olarak bilinenlerdi. Hindustanice, birbirleriyle ilişkide olan bir dizi lehçeden oluşmuştur. Bu lehçelerden bazıları Hindwi, Khariboli, Brij Bhasha, Awadhi, Bagheli, Chhatisgari, Bundeli, Kannaui, Bhojpuri, Maithili, Gujar, Rajsthani ve güneyde konuşulduğu hali ile Deccani olarak bilinirdi. Bu dillerin Hinducanın şiveleri olduğu iddiası kesin doğru değildir. Brij Bhasha 15. ve 17. yüzyıllar arasında önemli bir edebiyat ortamıydı. Brij Bhasha ve diğer pekçok lehçe genetik olarak Khariboli'den farklı bir Prakritik orijine sahiptir.

Daha önceki Hindu edebiyatı Khariboli'den başka lehçelerdedir. Khariboli 17. yüzyıl sonlarına doğru popüler olmuş standard lehçedir ve yalnızca 19. yüzyılın edebiyat dilidir. Brij Bhasha 19. yüzyıl sonlarına dek bir şiir ortamı olmayı sürdürmüştür. Böylece kesin olarak söylenebilir ki, modern Hindu edebiyatının dili daha önceki dönemdekinden farklıdır. Aynı şey Urduca için de söylenebilir. Urduca da şu anki haline, Urdu şiirinin çok daha önceden beri varolmasına rağmen, 19. yüzyıldan sonra gelmiştir.

- 3- Hindustanice'nin ilk yazarlarından biri Türk asıllı, dikkat çeken bir Arapça ve Farsça uzmanı olan Amir Khusaraodur. Kendisine

hem Hindu hem Urdu ileri gelenleri sahip çıkmaktadır. Bu şahsın Farsça, Arapça ve Hinduca kelimelerin bulunduğu sözlüğü Khaliq-bari, Hindustanice'nin gelişmesine, Farsça ve Arapça kelimelerin yayılmasına katkıda bulunmuştur. Premchand gibi yazarlara Urdu ileri gelenlerinin yanısıra Hindularca da sahip çıkmaktadır. Tek fark, aynı yazarın bazen modifiye edilmiş Arapça (Farsça), bazen de Devanagari tarzı yazı kullanmasıdır. Bu yazıda Hindustani kelimesi Hindu, Urdu ve Khariboli, Hindvi ve buna benzer terimleri içermek üzere kullanılmıştır.

- 4- Yaygın olan kanı Hindustanice'nin ve daha önceki hallerinin milattan sonra 11. yüzyıldan beri yerel Hindistan nüfusu ile Kuzeybatı'dan gelip de Hindustan'da yerleşenler, Müslüman işgalciler, tüccarlar, yöneticiler ve din adamları arasındaki ilişkiden ortaya çıktığı şeklindedir. Farsça dışarıdan gelen gelişmiş elit bir yönetici tabakanın getirdiği dildi ve devlet işleri ile mahkemede kullanılmaktaydı. Dolayısıyla esas etkileşim Kuzey ve Batı Hindistan'da Farsça ile Prakritçe'nin Apbhramsa varyasyonu arasında, tam olarak Delhi çevresinde kullanılan Suraseni türü ve daha sonra Hindustanice'nin de yavaş yavaş ve rasgele geliştiği, Deccan'da konuşulan Dravidian dilleri arasındaydı. Hindustanice'nin evrimi ve gelişmesi üzerine kitapların çoğu 18. ve 19. yüzyıllarda bu dili Britanya İmparatorluğu ve Doğu Hindistan Şirketi'nin memurları olarak öğrenip kullanan İngilizler tarafından yazılmıştır. Bu zamana değin herhangi birinin Türkçe bildiği şüphelidir, bazı medreseler veya evler de halen biraz Türkçe öğretiliyor olmasına rağmen, Mughal İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Farsça'nın etkinliği oldukça iyi kurulmuştu. Britanya yönetimi sırasında okullar ve üniversitelerde Farsça ve arapça eğitime devam edildi. Dolayısıyla Urduca, Hinduca ve Hindustanice'nin gelişmesinde Türk dillerine birkaç yeni kelime katkısı dışında bir fayda sağlanmamıştır. Elbette kabul edilmiştir ki, urdu kelimesi (Türkçe'de Ordu) Türk menşelidir ve askeri birlik anlamına gelir, Farsça'ya 91-Khanid tarihçilerince katılmıştır ve Hindistan'da Timurlenk'in etkisi altında Seyid Hükümdarı Kizir Han tarafından mahkeme ve askeriyede kullanılmak üzere kabul edilmiştir. 17. yüzyıla kadar Mughal yönetimi sırasında Urdu terimi genellikle imparatorluk karargahı için kullanılmıştır. Belki de Urduca/Lashkar Bhasha/Hindustanice dili gerçek anlamda gelişmeye milattan önce 12. yüzyıl sonunda gelen Müslüman yöneticiler, askerler, tüccarlar ile yerel nüfus arasında yönetim, yerel dükkan sahipleriyle alışveriş ve kadınların ve sakinlerinin çoğu zaman Hindistan menşeli ol-

duğu haremlemler konularındaki iletişim yoluyla başladı. Türkler bir yandan yönetim, şiir ve sosyal ilişkiler açısından Farsça kelimeleri tercih ederken bir yandan da askeri konular, silahlar emirler ve organizasyonlar konularında pek çok Türkçe kelimeyi muhafaza etmişlerdir. Av ve avlanma konularında ve mahkemede yönetici sınıflar arasındaki ilişkileri ve bağlantıyı ifade etmede de Türkçe'nin türevleri mevcuttur. Sugi azizlerinin İslam'ın kitleler arasında yaygınlaşmasında, yeni gelişen Hindustanice'yi kullanarak oynadıkları rolü inkar etmemeliyiz. Bugün bile, Sufi azizlerinin mezarları yarı yarıya Hindular tarafından ziyaret edilmektedir. Bu yazının amacı Türk dillerinin, kelime haznesinin ötesinde hem temel kalıp, hem de Hindustani dillerinin gelişmesi açısından bilinenden çok daha fazla etkinlik göstermiş olduğu fikrinin geliştirilmesidir.

- 5- Oldukça geniş bir alan olan Orta Asya, İran, Afganistan, Kuzey-Batı Hindustan, Anadolu, Kuzey Irak ...vb., tarih boyunca pek çok farklı ırkın, kültürün ve dilin kaynaştığını görmüştür. En azından Hindistan'daki Mauryan İmparatorluğu (M.Ö. 4. yy.) günlerine kadar Hindustan'da başkentleri olan pek çok yönetici Afganistan'ı ve Ort Asya'nın bazı bölümlerini kontrolleri altına almışlardır. Dolayısıyla bu yöneticilerin dilleri ve dinleri Afganistan, Orta Asya ve Doğu İran'a yayıldı. Mauryan İmparatoru Ashoka ve diğerleri Orta Asya'ya Budist rahipleri gönderdi, oradaki, aşiretlerden pek çoğu Budist oldu. Sakalar, Kuşanlar gibi Türk aşiretleri Hindistan sınırlarına ve içine yerleştiklerinde Hindustan'ın dinlerinin ve dillerini almışlardır. Aynı zamanda Orta Asya'ya özellikle Doğu Türkistan'a aktarılan elyazmalarını da almışlardır. Alışveriş yolu oldukça iyi bilinmekteydi; Kabul nehri vadisinden Peşavar'a, Celalabad'a ve iyi bilinen bir rotadan Tarım havzasına. Aslında bu bölge bir yandan Çin, diğer yandan Hintliler, Türkler ve diğerlerinin bulunduğu pek çok farklı kültürden, ırktan, etnik kökenden, dinden gelen insanlarla içiçe, ticari, kültürel ve politik alışverişlere bağlantı imkanı vermiştir. Bu bölgede Budist türbe ve tapınaklarında Brahmi ve Devanagari gibi Hint elyazmalarında tahta, deri, kağıt ve ipeğe yazılmış çok sayıda dünyevi dökümanın yanı sıra büyük miktarda Prakritçe, Sanskritçe ve Orta Asya'nın yerel dillerinin kullanıldığı Budist yazılar bulunmuştur. Ayrıca Kharosti elyazmasıyla Sanskritçe'den çeviriler de vardır. Çevirilerde astronomi ve tıbbi konular da bulunur. Turfan bölgesinde 10. ve 11. yüzyılda bulunan ve Berlin'de görülebilen dökümanlar, Hintli kaynaklara dayanan ilaçları ve takvimi içerir. Elbetteki bu dökümanlardaki Türkçe günümüzde

Doğu Türkistan'da yani Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Çin'in Sinkiang bölgesinde kullanılan Türk dillerinden (Uygur ve Çağatay grubu) oldukça farklıdır. Budizm'in pek çok felsefi, dini ve tinsel terimi ve hatta Hinduizm olmadığı için bunlar Türkçe'ye Palice ve Sanskritçe'den katılmıştır. Dolayısıyla Türkçe Palice ve Sanskritçe kökenli pek çok kelimeye ihtiyaç duymuştur, bazıları başka dillere bile geçmiştir; örneğin Ratan'ın Arahani olması gibi. kelimelerin nasıl değiştiğine bir örnek, Budhistçe olan Dhyan (meditasyon) kelimesinin Çince'de Jhan, Japonca'da Zen olmasıdır.

- 6- Türk dillerinin Hintli dillere olan etkisinin milattan sonra 11. yüzyıldan itibaren tüm ciddiyetiyle başlamış olmasına rağmen, -ki buna ileride tekrar değineceğiz- çeşitli Türk aşiretlerinin Hindustan'la ilişkileri bundan çok daha önce başlamıştır. Mauryan İmparatorluğu'nun milattan önce 3. yüzyılda çöküşünden sonra Hindistan'da Sakalar, Batı'da Scythians olarak bilinen birdizi Orta Asya Türk kabilesi Hindustan'a gelmiş ve yerleşmiştir. Sakalar aslında daha sonra Hindustan'a giren Orta Asya kabileleri tarafından Hindustan'a doğru gitmeye zorlanmışlardır. Sakalar Mathura'dan (Delhi'nin güneydoğusu) yönetmişlerdir ve milattan önce 1. yüzyılda tanınmış kralları Rajuvala ve Soasa idi. Daha sonra batıya, Rajasthan ve Malwa'ya kaydılar. Milattan sonra 1. yüzyılda Yuch-chih'lerin şefi Kujula-kara Kadphises Kuzey Hindistan'ı işgal etti. Yerini oğlu Vima aldı ve ondan sonra da meşhur şef Kanishka geldi. Hindistan tarihinde Kanishka'nın aşireti Khusnalar olarak bilinir. Krallıkları başkent olarak Peshavar'ı seçmiştir ve Orta Asya'da Sanchi'den doğuda Varanasi'ye kadar uzanmıştır ve Orta Asya'nın geniş bölümlerini kapsar. Kuzey ve batı Hindistan'dan yönetime ve politikaya ilişkin deyimlerin Orta Asya'daki benzer deyimleri etkilemesi şaşırtıcı değildir. Kushanalar Budist olmuştur ve Kanishka bu dini Orta Asya'ya ve her yere yaymıştır. Milattan sonra 6. yüzyılda ortaya çıkan diğer önemli kabile de Hephthalis veya beyaz Hunların bir dalı olan ve ilk kralları 6. yüzyılın başlarında Toramana olarak bilinen Hunlardır. Toramana'nın oğlu Mihirakula, Hinduizm'in bir dalı olan Shavism'in kucusu idi. Onların ve daha önce gelen aşiretlerin özellikle Guspa İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Batı ve Orta Hindustan'a yani Rajasthan, Gujarat ve Batı Medhya Pradesh'e doğru kaydıkları söylenmektedir. Pek çok tarihçinin iddiasına göre cesaretleri ve diğer özellikleri sayesinde bu kabileler kendilerine Hindu kast sisteminin hiyerarşisinde (yani Khatiryes'da) yer bulabilmişlerdir ve Rajputlar

(kralların oğulları) olarak tanınmışlardır. Hiç şüphe yok ki, Moğollar ve Türkçe konuşan diğer insanlar Rajputlarla çok kolay ilişki kurabilmekteydiler. Türk dillerinin bazı kelimelerinin de bu kabilelerin yerleştiği yerler olan Orta Hindistan, Gujarat veya Rajasthan'da konuşulan dillerin lehçelerine malolmuş olması da mümkündür. "Kara" kelimesi Türkçe'de siyah anlamına gelir ve Batı Hindistan'da da aynı renk için kullanılırken ülkenin diğer kısmında bu renge Kala denmekteydi. Kızkardeş veya abla anlamında kullanılan Türkçe'de "bacı" olarak yazılıp "baji" olarak telaffuz edilen "bai" kelimesinin de o günlerden kalıp kalmadığı da tartışılabilir bir noktadır. Ama Hindustani dillerin gelişmesi için tohum atılan bölgeler de Rajasthan yakınında, Delhi'ye daha yakın olan yerlerdi.

- 7- İslam'ın İran'a doğru yayılmasından sonra bu din Orta Asya'ya da yayıldı. Türkler Anadolu'ya ve Hindustan'a yayıldıkça İran ve Afganistan da Müslüman oldu. Yaşamın güç ve uçsuz bucaksız olduğu Asya steplerinden gelen basit ama güçlü bir halk olan Türkler krallık arayışına girdiler. Aynı zamanda bir sembol ve yendikleri insanların dilleri olan Arapça ve Farsça'nın daha gelişmiş bir şekilde kullanılması ile kültür ve uygarlığa giden yolların arayışındaydı bu. (Aynı şekilde Omayyandlar da Bizans'ı istila ettiklerinde Bizans sistemlerini Şam'a taşımışlardır.)

Oldukça dikkat çekicidir ki, Türkler'in evi olan Orta Asya ve Anadolu yani Türkiye Cumhuriyeti (ve Azeri bölgeleri) haricinde hükmettikleri bölgelerin çoğunda Türkler yönetilen insanların dillerini uyarlamışlardır, kendi kelimelerinin bazılarını katmışlar ve dilin gramerini etkilemişlerdir.

- 8- Hindustan'ın ortaçağ tarihinde Türk aşiretleri Hindustan'a gelip yerleşen Müslüman işgalciler ve yöneticiler arasında en önemli rolü oynamışlardır. Türk akınları 11. yüzyılın ilk yarısında Sabuktgin ile ve Hindustan'ın Kuzey ve Batı'sında krallık kurma işlemi de 12. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Sindh'in Araplarca işgal edilmiş olmasına rağmen, milattan sonra 8. yüzyılda Abbasi Halifeliği'nin kurulmasından hemen sonra Hindustan'ın kültür ve uygarlığında bu doğrudan olarak yalnızca ikincil bir rol oynamıştır. Kerala dili Malayalame'da Hinduca'nın Tuluk Bhasha olarak bilinmesi, tuluikan kelimesinin Müslümanlar için, Tulukachi'nin de Müslüman kadınlar için kullanılıyor olması ilgi çekicidir. Türkiye halkının kullandığı dillere de Tuluk Bhasa denir. Bu ilginçtir çünkü Kerala kıyısıyla Arap dünyası ara-

sındaki ilişkiler İslam'dan önce olmuştur ve Malabar kıyısıyla Arap dünyası arasında sürekli bir ilişki olmasına karşın bir Müslüman için kullanılan kelime Tulukandır.

- 9- İslam ve Türk kültürünün Hindistan'a girişi ve etkilemesi 12. yüzyılın sonundan 16. yüzyılın başlarına değin olan Hindistan'ın Türk-Afgan dönemine rastlar (ve Mughan döneminde de devam etmiştir.) Bazı sultanların ve hükümdarların Afgan veya Arap soyundan geldiklerini iddia etmelerine rağmen elit kitlenin önemli bir bölümü Türk ve Turanlı menşeli insanlardan oluşmaktaydı. (Bu aşiretlerden veya bir şeylerden Rumî Selçuk veya Osmanlı sınırlarından gelenler fazla değildi). Çoğu basit askerler bazıları da komutan olarak gelmişlerdi. İslam tarihinin ilk günlerinden itibaren (Abbasi döneminin ikinci yarısı) pekçok Türk olmayan kral ve sultan, Orta Asya'dan getirilen ve kendilerine sadık asker ve askeri lider sağlayan Türk köle kabileleri elde etmişlerdir. Pek çoğu çok çalışmaları ve meziyetleri sayesinde yönetici ve kralcı kitlenin en üst seviyelerine kadar çıkmışlardır. Bazıları sultan bile olmuşlardır.

- 10- Hindustan'daki Türk yöneticilerin belirgin olan bazıları Gazneli Mahmut, Muhammet Gori, Kutubuddin Aybak, İltutmish, Balban ve elbette Khiljis (halach olarak bilinir, Türkçe'de kh h olur) ve Tughlaks. Bazı tahminlere göre Hindistan tarihinin Ortaçağ döneminde yönetimdeki elit tabakanın % 60'ına veya daha fazlasına Türkler katkıda bulunmuşlardır. Şuna da dikkat edilmelidir ki, Timurid Kralı ve Mughal soyunun kurucusu Babür bir Çağatay Türkü idi ve Babür adını Persçe değil Çağatayca yazardı. Oğulları Humayun ve Kamran da şiirlerini Türkçe yazmışlardır. Ne var ki, Abar yönetimine dek Türk komutanlarının (yönetimdeki elitler arasında) sayısı dörtte bire indirilmiştir. Bu bilinçli bir politik karardı zira özellikle Moğollar olmak üzere Türkler yaşam tarzı olarak daha özgür bir yapıdaydılar ve eşitlik ve bağımsızlığa inanıyorlardı. Turanca (Mongolca liderlik kavramı aileye uygun görülüyordu, bireye değil. Humayun ve Akbar, Turanlı/Moğol menşeli asilleri baskı altına almada ve disipline etmede büyük zorlukla karşılaşmışlardır. Farslar, Afganlar tercih edilmişlerdir.

- 11- Güney Hindistan'daki pekçok akademisyenin öne sürdüğü iddia şudur: Deccan'da Deccanî olarak bilinegelmiş Hindustanice, tohumları Kuzey Hindistan'da ekilmiş olmasına karşın hatırı sa-

yılır bir ilerleme yapmış ve hatta korunmuştur. Sonra buradan Türk Khilji (Halac) yöneticiler ve sonra (yine Türk) Tughlak yöneticilerle başlayan Müslüman işgalciler tarafından Deccan'a getirilmiştir; hatta Muhammed Tughlak başkentini de bir süre için güneye taşımıştır. Daha sonra, Güney Hindistan'da yani Bijapur, Golconda vs. civarında elit tabakada büyük bir oran oluşturan Türk kabilelerinden meydana gelen çok sayıda krallık kurulmuştur. Allavdin Khilji Deccan'ı işgal ettiğinde Türkleri kasabalara güvenlik ve yönetim işlerinden sorumlu ilan etti. Pek çoğu yardım etmeleri için akrabalarını çağırdılar. Böylece hem Hinduca'nın kuzeyde ortaya çıkışı ve gelişimi hem de Deccan'daki gelişimi esnasında elit tabakanın çoğu Türk kökenli oldu ve devlet işleri için Farsça kullanılmaktayken bireysel ilişki düzeyinde Türkçe kullanıldı ve bu da Hindustanice'nin çeşitli türlerdeki gelişiminin devamına yardım etmiştir. Deccani dönemi aynı zamanda Hinduca'ya yalnız Dravadian kelimelerin katılmadığına, ikisinin de gramer ve sentaks için karşılıklı olarak etkilendiğine şahit oldu. Hatta Decani dönemini büyük bir ihtimalle Hindustan'ı, Kuzey Hindistan'da pekçok yere olduğu gibi, tamamen Persleşmekten kurtardığını bile söyleyebiliriz.

- 12- Hindustanice ve Türkçe'nin özellikle Farsça ve Arapça'dan alıntı almak üzere binlerce ortak kelimeye sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bazı tahminlere göre Hindustanice'deki kelime sayısı 500-600 Türk kökenli kelime ile birlikte 3-4 yüzbin dolayındadır. Karşılaştırma temel olarak 1930'lardan beri pek çok Arap ve Farsça kelimedenden arındırılan Türkiye Cumhuriyeti Türkçesi (Oğuz Ailesi'nin) ile yapılır. Belki de Hindustanice ile Doğu'da yani Özbekistan ve Doğusunda (Uygur ve Çağatay ailesi) konuşulan Türkçe'deki ortak kelimelerin sayısı daha fazla olabilir. Hindustanice'deki Türkçe kelimelere örnek olarak: Top, Tamancha, Barood, Nishan, Chaku, Bahadur, Begüm, Bulak, Chadar, Chhatri, Chakachak, Chikin (süsleme), Chamcha, Chechek, Dag, Surma, Bavarchi, Khazanchi, Bakshi (muhasibeci), Coolie, Kanat, Kıyma, Kulcha, Korma, Kotwal, Daroga, Koka, Kenchi, Naukar gibileri verilebilir. Açıkça görülüyor ki, Hinduca'daki Türkçe kelimeler Persçe ve Arapça kadar çok değil çünkü Arapça (Anadolu ve İran'daki Selçuklu yöneticilerin Arapça'nın din dışında kullanılmasını istememesine rağmen) Kutsal Kitap Kur'an'ın dili ve Persçe'de aristokrasi diliydi. Sanırım Türkçe'nin Persçe ve Arapça'ya etkisi üzerine çalışmalar yapılmıştır.

13-

Hindustanice, gramer ve sentaksda Türkçe'ye farklı dil ailelerinden geliyor olmasına rağmen şaşılacak derecede benzer. Örneğin Hinduca'da ve Türkçe'de cümlede eğer özellikle vurgulanmak istenen bir nokta yoksa, önce özne, sonra nesne, sonra fiil sıralamasını izler. Her iki dilde de fiilin benzerleri ve halleri bulunur. Ama Hinduca'nın iki erilliği veya dişilliği varken, Türkçe'de bu bir tanedir. Biraz Arapça bildiğim için söyleyebiliyorum ki, Hinduca ve Arapça'nın sentaks ve gramerinde hiç benzerlik yok. Ben biraz Sanskritçe ve Farsça grameri biliyorum ama iki dil de ailenin Hint-İran grubuna dahil ve ikisinin sentaks da Hindustani'ceye daha yakın. Farsça ve Türkçe tek cinse sahipken Sanskritçe'de üç adet cins var; dişi, erkek ve nötr. Ayrıca Sanskritçe özne, nesne ...vb., yerleştirmede daha esnek. İnsanların konuşma düzenleri ortaya çıkarken özneyi nesneyi yerleştirme konusunda çok fazla seçeneklerinin olmadığı söylenebilir. Ural Altay dil grubuna dahil olduğu dikkate alınır, Farsça ve Sanskritçe sentakslarının Türkçe'ye benzer olması enteresandır. Hindustanice'yle olan benzerlik ise daha da belirgindir ve vurgulanmıştır. Ayrıca Orta Asya'da Türk ve Hint Avrupa dillerinin ortaya çıktığı yerlerin birbirine uzak olmaması da dikkat çekicidir. Sanskritçe'yle olan benzerliklerin bazıları: dvihyrdaya (iki can taşıyan, hamile), Türkçe'de de iki canlı aynı anlama gelir. Hinduca (Sanskritçe'de Chitrakar (boyacı) kelimesi, Murtikar. Türkçe'de Sanatkar (Artist), Cüretkar (Cesur). Sanskritçe/Hinduca'da "Dinesha", Türkçe'de "Güneş". "Din" ve "gün" parçaları gün anlamına gelirken belki de soğuk iklimde güneşin yükselmesi ile birleştirilmiştir. Şu da söylenebilir ki, German dillerinin sentaks Hint-Avrupa dillerinin aynı grubuna ait olmalarına rağmen Sanskritçe ve Farsça'dan oldukça farklıdır. Şimdi Hindustanice ile Türkçe arasındaki diğer benzerliklere de bakabiliriz. (Lütfen Türkçe'de "C"nin "J" olarak, "Ç"nin de "Ch" olarak telaffuz edildiğini dikkate alınız. "G", sesli harfler arasında ise sessizdir ve vurgulanır. "H" Hindustanice'yi, "T"de Türkçe'yi temsil etmektedir.)

- 14- Türkçe'de veya Hindustanice'de hiç bir harfi tarif veya tenkir ya da isim çekimi yoktur; kelimeler arasındaki ilişkiler "hal bildiren ekler" ile olduğu gibi "konum ekleri" ile de ifade edilir. (Abrahams'dan Hindustanice'ye geçişte konum eklerinin tasniflerinin hızlı bir şekilde değiştirilebildiğini görmek için Türkçe'yi çalışmak çok ilginç olacaktır.) İnfinet isimler nominatif ve belirsiz olarak işlev görür. Bu nedenle akazatif hal iki türdedir: belirli

kez çağı" - H "eklarki bulao" - T "bir kız çağı" fakat "uşağımı çağır", - H: "Mere naukhar ko bulao" - T: "Benim hizmetçiyi çağır". Türkçe ve Hindustanice'de kelime sıralanışı aynıdır. (Bu durum aşağıdaki örneklerde de böyledir.)

- 15- Nesneden önce gelen genetif, örneğin, T:"ustanın oğlu" H: "ustad ka beta". Genetif aynı zamanda mülkiyet bildirir. T: "Bu ev kimindir?", H: "Woh ghar kiska hai?". İsim şimdiki zamanda ise, genetif hale döner. Bu yüzden şekilde yapılandırılmalıdır. T: "Adamın bir evi var", H: "Adamika ek ghar hai". Aynı zamanda "sahip olmak" fiilinin mülkiyet bildiren hali de aynı şekilde ifade edilir. T: "Bende bir kitab var", H: "Mere pas ek kitab hai". Ablatif aynı zamanda mukayese ifade etmek için de kullanılır; T: "Fil attan büyüktür", H: "Hathi ghore se bara hai". Vurgu için her iki dil de Arapça bir zarf olan "ziada" yı "daha" anlamında kullanırlar. Buna ek olarak Türkçe'de "daha" veya Hindustanice'de "Bhi" olarak kullanılır. Sıfatlar etken veya edilgen çatılarda öncedir ve H'de "a" ile biten sıfatlar hariç hiçbir zaman değişmez. T: "İyi kız", H: "Achhi lardki". Her iki dilde de sıfatlar basit bir yineleme yoluyla olduğu gibi zarfla da güçlendirilir; T: "Çabuk çabuk" H: "Jaldi jaldi". (Belki de Arapça ve Sanskritçe'de kullanılmamıştı.) Bazen aliterasyon kullanılır; örneğin, H: "Ulta multa". Aliterasyonlar genellikle etken ve edilgen çatılarda bulunur. Örneğin H: "Kitab mitap" -kitap ve benzerleri; "Hara Bhara" (yeşil), "Chota mota" (küçük). Türkçe'de "kötü mötü", "çocuk mocuk", "tabak mabak". İkilemeler her iki dilde de çokca kullanılır: T: "Tekrar tekrar", "dizi dizi", ve Hindustanice'de "Bari bari".

- 16- Her, herbir gibi distributifler şu şekilde ifade edilirler: T: "Herbir adam", H: "Ek ek adamı". Soru cümleleri ise indefinitiv anlamını da içerir. T: "Kim kim", H: "Do dafa"; T: "Kırk kapı", H: "Cehalis darwaza." Her iki dilde de rakamlar "ve/veya" kullanılmaksızın ifade edilirler. Örneğin T: "köpek için", H: "kutte ke vaste", ve T:"evin tarafına", H: "ghar ke taraf". Daha önce de belirtildiği gibi fiil her zaman cümlelerin sonunda yer alır. Normal cümle yapısı olan ÖNF şu şekilde kullanılır. T: "ben sevinçle, o iyi çocuğa bu kalın kitabı veriyorum" H: "main khushi se us achhe bachhe ko yeh moti kitab deta hun". Türkçe'de fiiller genellikle substansif veya participle la kullanılırlar. Örneğin, "etmek", "olmak" H: "karna", ve "hona" dır. Türkçe'de "telaş etmek" için kullanılırken Hindu'cada "talas karna" kullanılır. Başka bir örnek ise Türkçe'de "dahil olmak", Hinduca'da "dakhil hona"dır. Hareket bildiren fiiller de aynı şekilde yapılandırılırlar. Sırasıyla Hinduca'da

"bana", "banana", "banwana" Türkçe'de "yapmak", "yaptırmak", "yapılmak" tır; Hinduca'da "badalna", "badlana", "badalwana" Türkçe'de "değişmek", "değiştirmek", "değiştirtmek" şekline dönüşür.

- 17- Dolaylı anlatım doğrudan anlatıma dönüşür; H: "idhar ao usko bolo", Türkçe'de "buraya gelsin diye ona söyleyin" şeklindedir. Türkçe'de "-ip" eki ile biten fiillerde ve Hindustanice'de fiil köklerinin basit ekleri oluşum sırasını gösterirlerken ana fiile eklenirler. Örneğin, Türkçe'de "hırsız görüp yakaladılar." Hinduca'da "Chor ko dekh unhon, ne usko pakra"dır. Türkçe'de "-arak" yapım eki ile oluşturulan fiiller Hindustanice'de "-kar", ve "-arke" olarak ana cümlecik ve yardımcı cümlecikleri ifade etmekte kullanılır; örneğin Hindustanice'de: "bartan lekar knan par gaya", Türkçe'de "çanak alarak kuyuya gitti"dir. Aynı şekilde sıkça raslanan zarf cümlecikleri olan, Türkçe'de "koşarak geldi", Hinduca'da "daurkar aya"dır. Türkçe'de tekrar edilen fiil kökü ve "e" takısı yenilenen yada sürekli bir eylemi bildirir, bu şimdiki zaman eki olarak kullanılan ve iki kez tekrarlanan fiillerde de aynıdır. H: "main tairte tairte thak gaya", T: "Yüze yüze yoruludum." Her iki dilde de bir miktar sesli harf kaynaşmaları vardır, bunlar ya yalın olarak kökle (Hindustanice'deki gibi) ya da kök artı a harfi ile (Türkçe'deki gibi) harfi tarif ya da harfi tenkir eden mastardan oluşur. Örneğin, T: "konuşabilmek", H "bol sakna", T "söylemeye başladı", H "woh bolne laga". Deyimlerdeki bazı benzerliklerde şunlardı: acı çekme ifadesi olarak "yemek" terimi kullanılmıştır. Örneğin; T: "sopa yemek", H: "lakri or mar khana". Acı çekmek, üzüntü duymak da T: "Gam yemek" H: "gham khana".

(Not: Yukarıda verilen örneklerin çoğu Otto Spies'in konuya ilişkin 1955 tarihli makalesinden alınmıştır - daha önceki 1.6.1994 tarihli yazımdan sonra konuya ilişkin karşılaştığım ilk ve tek makaleden.)

- 18- Yukarıda belirtilen, Hinduca ile Türkçe arasındaki sentaks, kelime, vb. benzerliklerini gösteren örnekler, Osmanlı ve günümüz Türkçesi yani Türkiye Cumhuriyeti'nde kullanılan Oğuz dâli Türkçesi arasındaki karşılaştırmaya dayanarak verilmiştir. Türkçe'nin sentaks ve benzeri özellikleri Doğu Türkçe'ye yani Uygur dâline bazı değişikliklere rağmen oldukça benzer. Ama şu kesindir ki, Doğu Türkçe'si Hindustanice'ye daha yakın olmalıdır çünkü Hindustan'a gelen Türk aşiretlerinin çoğu o bölgeye aitti. Türk-

çe'de ve Hindustanice'de ortak olan kelimeler Türk menşeli olsa da olmasa da Hindustanice'de kullanıldığında anlam açısından % 20'lik bir değişmeye uğrar. Bu elbetteki ayrı bölgelerde gelişme göstermiş ve çevre ve diğer faktörlerin etkisiyle aslından oldukça değişmiş diller için bile doğrudur. Türk ülkelerinde bile aynı kelimeler farklı anlamlara gelebilir, mesela Türkiye'nin de veya Sinciang'da, Kazakistan ya da Kırgızistan'da. Türk devletleri Orta Asya'nın Türkçe kullanan ülkelerinin Türkiye'nin ve Azarbaycan'ın akademisyenlerinden oluşan komisyonlar kurmuştur. Komisyonun amacı karşılaştırmalı grameri ve kelime bilgisi olan bir girişim-sözlük hazırlamaktır. (Buna benzer en son girişimde milattan sonra 11. yüzyılda Mahmut El Kaşgari tarafından bulunulmuştur.) Orta Asya'da yeni bağımsız olan ülkeler, kendi dillerinin sentaks ve kelime haznesini düzenlemek ihtiyacını duymuştur. Bu, Türk halklarının, bilimadamlarının ve akademisyenlerin biraraya gelmelerinin de amacı olmuştur. Belki de bazı Sanskritçe, Hindustanice ve Farsça uzmanları Türkçe ile Hinduca dilleri arasında başka benzerlikler de keşfedebilirler.

- 19- Hindustanice dillerinin nasıl ortaya çıktığını ve nasıl geliştiğini filologlara ve dilbilimcilere bırakacağız, ancak profesyonel olmayan herhangi bir insan için de aşikardır ki, toplumlarda bir yöneticinin ya da baskın bir gücün dilini öğrenme eğilimi vardır. İşte bu sebeple İngilizce ve Fransızca'nın daha önceki kolonilerde baskın olduğunu ve sonraki dillere de devamlı bir etkisi olduğunu görüyoruz. İşte yalnızca bu sebepten, İngilizce önce Britanya şimdi de Amerika'nın sayesinde halen uluslararası ilişkilerde etkin olan tek dildir. Ben, dillerin iddia edildiği gibi ırk hareketleri ile değil, askeri, politik veya ekonomik açıdan güçlü ve elit tabaka ile empoze edildiğine inanıyorum. Kuzey Afrika'ya Araplar girdiğinde Coptlar ve Berberler, Anadolu'ya Türkler girdiğinde de Bizans Hristiyanları vardı. Türkiye, 11 milyondan fazla bir nüfustan 1.5 milyon Hristiyanı Müslüman Türklerle değiştirmek üzere Yunanistan'a gönderdi; bu olay, İslamlaşma ve Türkleşme'den 6 yüzyıl sonraydı. (Bu, Anadolu'ya Müslüman Türklerden önce gelen ve Hristiyan olarak kalan binlerce Hristiyan Türk'ü de içermekteydi. Moldova'daki Gagauz Türkleri Hristiyandır. Yani, yönetilen halkın dilleri ve dinleri çok çabuk değişmiyor ve birbiriyle alışveriş halinde etkileşerek devam ediyor. Hindustan'da da, diğer yerlerde de durum buydu.

- 20- Dilbilimcilere göre Hindustanicenin veya diğer herhangi bir dilin

evrimi, temelde yönetilen ve yöneten kitlelere ait ikiden fazla dilin birbiriyle etkileşime girdiği durumun bir sonucudur. Sosyal dilbilimciler yönetilen kitlenin diline dilbilimsel etkiler yapmaya başlaması sonucundan ötürü yönetenin dillerine güç ve prestij tanırırlar. Önce kelime bilgisi alanında, sonra sentaksın bazı savunmasız alanlarında Dilbilimi açısından var olan benzerlik, ortak köklerden gelmenin ötesinde, coğrafi ve fiziksel yakınlık sebebiyle de olabilir. Coğrafi ve fiziksel olarak yakın ama farklı olmaları şart olan diller sık sık paylaşılan dilbilimi özelliklerini sergilemeleriyle bilinirler. Bu herhalde her ikisi de Orta Asya'da oldukları için Sanskritçe ve Türkçe arasında olan benzerlikleri açıklar. Bu aynı zamanda Indo-Aryan ve Dravidian dilleri arasındaki veya Farsça Türkçe veya Hindustanice arasındaki benzerlikleri açıklar. Bu özellikle aynen detaylı bir şekilde Sayın Emeneau tarafından çalışıldı ve bu da onu yeni dilbilimi alanları konusunu düşünmeye yönlendirdi. Belki Orta Asya, Anadolu, İran Afganistan, ve Kuzey Hindistan'ın birbirleriyle çakışan dilbilimi alanlarına ait oldukları söylenebilir ki buralarda farklı ailelere ait dillerin birbirleriyle olan ilişkilerini takiben ortak bir belirleyici isime ihtiyaç duyulmuştur ve bu da bu alanın kelime sırası, iç ilişkiler, bileşik kelimeler, gibi dilbilimi özellikleri palastığını gösterir. Bu aynı zamanda, Deccanca, Hinduca ve Telgu arasında sentaksın belli konulardaki benzerliklerini de açıklar.

- 21- Orhon nehri yakınında Türk Rhunic elyazması ile yazılı birkaç açıklama hariç -ki kendisi de Aramaic'den türetilmiştir- Türkçe yönetilen kitlenin el yazmasında çokça kullanılmıştır. Brahmi, Kharoshti ve Devanagiri elyazmaları, yönetilen kitle olmamasına rağmen belki de Türkçeyi Doğu Türkistandaki Uygur Türklerinin konuştuğu tarzda yazmak için kullanılan elyazmalarının en eskileridir. Hindustanice dillerinde bulunmayan, sesli Türkçe harflerin ifadesinde Farsça, Arapça elyazmalarında yazmanın zor olmasına, pek çok güçlük çekilmesine rağmen kullanılmışlardır. Brahmi elyazması Hindistan kaynaklıdır; Aramaic elyazmasından esinlenilmiş olabilir ama onunla bir ilişkisi yoktur, ve Hindustan'da Budist dönemden önce bile kullanılmıştır. Hindistan ve diğer yerlerde de Mauryan Kral Ashoka tarafından açıklamalar için kullanılmıştır. Orta Asya ve diğer komşu ülkelere taşınmıştır. Brahmi'den Devanagari, Bengali, Gujarati ...vb. gibi diğer Kuzey Hindistan elyazmalarının çoğu meydana çıkmıştır. Modifiye edilmiş Arapça elyazmasının yanı sıra, Türkçe yazımında kullanılan diğer elyazmaları Kril'dir, Ruslar tarafından şu anda Orta Asya ülkeleri olan yerde tanıtılmıştır. Önceleri

Latin elyazmasıyla yazılırdı. Kril'e bu dönüş belki de hem Türk Devleti'nin onu 1930'ların başında uyarlaması hem de bazı devlet sebeplerinden dolayı, yani elyazması açısından bir uyum sağlamak amacıyla düşünülmüş olabilir. Ruslar, Orta Asya'daki hakkın kolay bir dönüş için temel ve baskın Rus dili olarak aynı elyazmasını kullanmasını istedi. Sovyet döneminde Türkçe kelimelerin farklı devletlerde anlam farklılıkları göstermesinin teşvik edildiği doğrulanmıştır. Böylece Türk dilleri Doğu Türkistan'da yani Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan'da farklı olarak gelişmiştir. Sinkiang Türkçe'si az iletişimle belki de kendi özelliklerini geliştirmiştir. Durumu düzeltebilmek amacıyla Türkiye Türk Cumhuriyetlerindeki onbinlerce öğrenci ve öğretmene burs hakkı tanımıştır. Ayrıca oldukça çok sayıda Türk öğretmeni ve öğrencisi de bu okul ve üniversitelerde öğretim yapacaklardır. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan'dan gelen öğrencilerin Türkçe'yi Türkiye'de konuşulduğu gibi kullanabilmesi için birkaç ay gerekmektedir. Türk Cumhuriyetleri Kril'den Latin alfabesine geçme konusunu da düşünmüşlerdir. Azerbaycan, Türkiye'de kullanan alfabeye üç tane harf daha ekleyerek bunu yapmıştır. Türkmenistan 1 Ocak 1995'ten itibaren birkaç düzenlemeyle Latin alfabesine geçmeye karar verdi. Diğerleri henüz karar vermiş değil. Türkiye'nin bu değişiklikler Batı'dan gelen bilgiyi hazmetmek için yapmasından sonra Latin alfabesine biranda geçmek kolay bir karar değil çünkü bu durum cumhuriyetleri kril harfleri ile yazılmış yakın geçmişlerinden uzaklaştırır. Arapça elyazmasına geçiş politik bir karar olur çünkü Pers-Arap İslam dünyasına girişi kolaylaştırır. Bu geçiş kararını vermekle sorumlu olanların politik, kültürel, dini, ekonomik ve diğer unsurları dikkate alması gerekir.

- 22- Türk yöneticilerin yönettikleri insanlarla ilişkilerde çok daha liberal ve devlet adamı tarzında hareket ettikleri görülür. Kendi dillerine yabancı konuları empoze etmeye çalışılması konusunda ısrar etmemişlerdir; yönetilenlerin dilleri de Türkçe'den daha fazla gelişmiştir. (Örneğin, güzel, hoşlanmak, sevmek kelimeleri için Türkçe'de Farsça, Arapça, Sanskritçe'nin aksine pek az eş anlamlı kelime bulunur.) Ayrıca pek çok Türk yöneticinin, politik sebepler ve devlet işlerinden dolayı Müslüman oldukları da söylenmektedir. Bu, Sultan'la Halife'nin güçlerini otomatik olarak birleştirir ve tebalarını yönetmeyi daha kolay bir hale getirir. Tabi ki Osmanlı İmparatorluğu'nun Hindistanın içine doğru ilerlemesi karışıklıklar ve ganimet getiriyordu. Hatta Osman'ın babası ve Anadolu'daki Osmanlı hanedanlığının korucusu olan Ertuğrul'un

doğuştan Müslüman olduğu iddia edilmektedir. Ancak bunun kesin bir delili yoktur, Gagauzlar gibi pek çok Türk de Hristiyan olarak kalmıştır. Son iddialara göre, (Oxford'dan Prof. Julian Raby bu konuda doktora tezini yazmıştır) İstanbul'un fethini gerçekleştiren Fatih, 1450'lerde Ortodoks Hristiyanlığı kabul etmeyi ciddi olarak düşünmüştü; çünkü batıda nüfus çoğunlukla Hristiyan'dı ve hatta Anadolu'da bile nüfusun oldukça büyük bir kısmı Hristiyan olabilirdi. Bu oran, 1920'ler gibi ileri bir tarihte bile yaklaşık % 15'ti. Türk yöneticilerinin vericiliği, politik becerisi ve zekası, diğer dinlerden insanlara yani Hristiyanlar, Yahudiler ve Ermeniler'e kendi milletlerine sahip olma izni vermelerinden bellidir. Vergilerini ödedikleri sürece kendi işlerini sürdürebiliyor ve hatta devletin bütçesine katkıda bile bulunabiliyorlardı. Türkiye'ye gelince, Hristiyanlar o zamanlar Bizans İmparatorluğu'nun ve Türk kanının bir parçasıydı (eğer bu bir ölçüyse) ve zamanın sakinleri arasında % 20'den fazla olmazdı. Osmanlı yöneticilerinin kendileri de Devşirme denilen bir köle evi düzeni kullanmışlar ve bu yolla yüzlerce yıl Hristiyan çocukları özellikle Balkanlardan getirmişlerdir. Bunların arasından Janissary timleri, yüksek düzeyli askeri veya sivil liderler, büyük vezirler çıkmıştır. Bu büyük vezirlerin yalnızca üçte biri Türk asıllı olduklarını iddia edebildiler. Birkaçı hariç, Osmanlı Sultanlarının annelerinin çoğu Türk değildi ve pek çoğu Hristiyan'dı. İlkere kendi dini tercihlerini yapma fırsatı verildi ve pek çoğu neredeyse Hristiyan olarak yetiştirildi. Bu örnekler, imparatorluklarca dinleri, etnik veya dilbilimsel kimlikleri aniden değiştirilmemiş devletlere verildi. Farklı dinler, ırklar, diller ve kültürlerin birbirlerini etkilemek üzere yeterli uzunlukta alışveriş ve etkileşim zamanları vardı. Şüphe yok ki, Ankara'da, İstanbul'da ve Türkiye'nin diğer yerlerinde Balkanların ve Yugoslavya'nın halklarına benzeyen ve Osmanlı elit kitlesine hükmeden pek çokları vardır. Aslında antropologlar Türkiye'de yirmiden fazla etnik grup bulmuşlardır.

- 23- Hindistan'da da benzer şekilde Türkler yerleşmeye karar verince karışma ve kaynaşmalar başladı. Allaudin Khilji ve oğulları Hindu Kralları'nın kızlarıyla evlendiler ve en eski dönemde bir örnek teşkil ettiler. Hindular mahkemelerde güçlü pozisyonları doldurdular. Hindu Kralarının aileleriyle evlilik denemeleri özellikle Rajasthan'da Mughal İmparatoru Akbar'dan sonra pek sık olmaya başladı. Akbar ve Soyundan gelenler hısımlarına yüksek pozisyonlar ve onur vermişlerdir. Pek çoğu Mughal komutanı ve yüksek düzeyli memur olmuşlardır. Accountantlar ve Birbal gibi

pekçok vezir Hindu idi. Eğer fethi yapan kişi; Mehmet Hristiyanlığı kabul etmek isterse Akbar tüm dinlerin ileri gelenlerine danışır ve hatta yeni bir dil bile yarattı; "Din-e-Elahi". Tam tersine, Aurangzeb, fanatik politikaların peşinde koşarken, büyük babalarınca kurulu imparatorluğu manevi yönden yerlebir ettiler. Diğerlerinin dillerine, dinlerine ve kültürlerine saygı eşit olarak devam ediyordu ve birbirlerini etkileyebiliyorlardı.

- 24- Bu yazının amacı Türk dillerinin Hindustani dillerine, özellikle Hinduca ve Urduca ve diğer Türklere olan etkisi üzerine daha fazla araştırma ve tartışma başlatmaktır. 18. yüzyılın sonları hariç 20. yüzyılın ilk yarısına değin Hindustan ve Orta Asya halkları arasında sürekli bir alışveriş ve ilişki vardı. (Hindistan bağımsızlığından sonra, eski Sovyetler birliğindeki Türk halklarıyla da kültürel ve diğer bağlarını kurdu.) Şimdi, Sovyetler Birliği'nin bölünmesinden sonra Orta Asya'daki Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan gibi ülkeler bağımsız oldu ve kültürel ve edebi ilişkiler kurulabilir, kurulmalıdır. Bu yeni dönem, Hindustan ve Türk Cumhuriyetleri halkları arasındaki eski tarihi ve kültürel ilişkileri yeni oluşan Türk Cumhuriyetlerindeki arşivlerden elde edip keşfetmenin yanısıra Hindustan'da okunmadan kalanları da bulup onlara yenilerini ekleyip geliştirme fırsatını tanımıştır.

İpek Yolu Üzerinde Ekonomik İşbirliği

Ali A. DEMİRHAN

1. Giriş

1964 yılında Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurulan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni bir canlılık kazanmış ve Azerbaycan, Orta Asya Cumhuriyetleri ve Afganistan'ın katılmasıyla üyelerinin sayısını artırmıştır. ECO başarılı olduğu takdirde, eski İpek Yolu'nun yeniden hayat bulmasının tanıkları olacağız.

Bu makale, ECO çevresinde bölgesel ekonomik entegrasyonun kısaca gözden geçirilmesi içermektedir. Bölüm 2, uluslararası ekonomik entegrasyon ile bunun maliyet ve yararlarını kapsamaktadır. ECO konusunda tarihsel ve örgütsel bilgileri içeren Bölüm 3'den sonra, Bölüm 4'de ECO üyelerine genel bir bakış verilmekte ve bu üyelerin entegrasyonunun derecesi tartışılmaktadır. Son olarak, Bölüm 5'de sonuca bağlayıcı görüşler yer almaktadır.

2. Uluslararası Ekonomik Entegrasyon

Tarihsel deneyimler ve kuramsal tartışmalar, malların (ve üretim faktörlerinin) ayırıcı olmayan serbest hareketinin, herhangi bir çarpıklığın olmadığı bir dünyada birinci-en iyi politika olduğunu önerirler (1). Uluslararası ekonomik entegrasyon kuramı, çarpıklıkların olduğu yerdeki ikinci-en iyi durumun analizidir (2). Bir BED [Bölgesel Entegrasyon Düzenlemeleri] dünyanın birinci en iyisi olmadığı halde, bölge ve dünyanın geri kalanı arasında ticaret engellerinin mevcut olması nedeniyle, bölgedeki ülkeler için hâlâ seçilebilir özelliğini sürdürmektedir (3).

Ekonomik entegrasyon (4) ülke-içi (bölge-içi) uluslararası (bölgesel) ve dünya çapında (küresel, evrensel) olduğu kadar sektörel ve genel de olabilir. Balassa (1987, s. 43), (uluslararası) ekonomik entegrasyonu, hem farklı milli devletlere ait ekonomik birimler arasında ayırıcılığı ortadan kaldırmak için tasarlanmış önlemleri içeren bir süreç, hem de milli ekonomiler arasında çeşitli ayırıcılık şekillerinin yokluğunu temsil eden bir ilişkiler durumu olarak tanımlar. Jovanovic (1992, s. 3-8), ekonomik literatürü kısaca gözden

* Ali A. DEMİRHAN, Maliye Bakanlığında Maliye Müfettişi

geçirdikten sonra uluslararası ekonomik entegrasyonun ayrı devletlerin ekonomilerinin geniş varlıklar içinde eridiği bir süreç ve bir grup ülkenin refah düzeyini mevcut ya da geçmiş durumuna oranla daha da yükseltmek için uğraş verdiği bir araç olduğu sonucuna varmıştır. Uluslararası ekonomik entegrasyon özellikle, katılımcı ülkeler arasında tüm ticaret engellerinin ortadan kaldırılması ve bu ülkeler arasında işbirliği ve koordinasyonun kurulması ile ilgilidir (5). Uluslararası ekonomik entegrasyon, esas olarak piyasaların entegrasyonu olup, entegre alan dahilinde iş gücünün bölünmesi ile mal ve hizmetlerin (ve üretim faktörlerinin) hareket serbestisinin yanı sıra bu hareketlerin entegre alan ile alan dışındaki ülkeler arasında kısıtlanmasını gerektirmektedir.

Entegrasyon kendi içinde bir hedef olmasa da ekonomik ve politik hedeflere hizmet etmektedir (6). Gerçekte ekonomik entegrasyonun hemen hemen tüm mevcut planları ya önerilmiştir ya da politik nedenler için oluşturulmuştur (7). Uluslararası ekonomik entegrasyonun ekonomik hedefi, işbirliği içindeki tüm birimlerin refah düzeyini yükseltmektir. Öte yandan esas politik hedefler, ortaklar arasında silahlı çatışma olasılığını azaltmak ve grubun üçüncü ülkeler veya diğer bloklarla görüşme gücünü artırmaktır (8). Jovanovic'in (1992, s. 11) vurguladığı gibi, ulusal egemenliğin bir bölümünü terketmek anlamına gelen bir tür entegrasyon oluşturmak ya da herhangi bir entegrasyona dahil olmak politik bir karardır ve politikacılar tarafından ve alınmalıdır.

Ekonomik entegrasyon kuramcıları, en az iki ülkeyi kapsayan bölgesel entegrasyon düzenlemelerini (BED) genelde şu şekilde sıralamaktadırlar: Tercihli Ticaret Anlaşması (TTA), Serbest Ticaret Bölgesi (STB), Gümrük birliği (GB), Ortak Pazar (OP) Ekonomik Birlik (EB), ve Tam Ekonomik Birlik (TEB) (10).

Bir TTA, imzalayan ülkelerden yapılan ithalat üzerindeki gümrük vergilerinin, üçüncü ülkelere yapılan ithalata uygulanan miktarlardan daha düşük olmasına olanak tanır. Bir STB'de, üye ülkeler, karşılıklı ticarete uygulanan tüm tarifeleri ve miktar kısıtlamalarını kaldırmakta, ancak üçüncü ülkelerle olan ticarete ilişkin diğer düzenlemeleri muhafaza etmektedirler. STB'nin temelini menşe kuralları oluşturmaktadır: ticaret sapmalarını engellemek için (diğer STB üyelerine yeniden ihraç edilmek amacıyla, en düşük tarife uygulayan bir ülke aracılığıyla STB'ye giren mallar) uluslararası alım satımı yapılan mallar için hangi ülkede imal edildiklerini gösteren menşe şahadetnamesi bulundurulması gerekmektedir. Bir GB'ne üye ülkeler, bir STB'de olduğu gibi, yalnızca kendi aralarında tüm ticaret engellerini ortadan kaldırmayıp aynı zamanda, ticaret sapmalarını önlemek üzere üçüncü ülkelerle yapılan ticarete uygulanacak ortak

bir dış tarifeyi yürürlüğe koymaktadırlar (11).

Bir OP, ulusal üye öncülleri arasında üretim faktörlerinin serbetçe hareketine olanak tanıyan bir GB'dir. Bir EB yalnızca bir OP'yi değil, bu politikalardaki eşitsizliklerden kaynaklanan ayrımcılığı azaltmak üzere mali, para, ulaşım ve diğer ulusal ekonomi politikalarının uyumluluğunu öngörür (12). Bir TEB, üye ülkelerin tek bir ekonomik politika ile tam birleşmesini ve bu birlik için önemli ekonomik yetkilere sahip uluslarüstü bir hükümet önerir. Bir TEB'in oluşturulmasından sonra durum tek bir ülkede olduğu gibi hemen hemen aynıdır ve sık sık politik entegrasyon ima edilir (13).

Bölgesel ekonomik entegrasyonun statik ve dinamik maliyet ve yararları vardır (14). Statik etkiler, bir mevcut sermaye, işgücü ve diğer kaynak stokunun nihai olarak bir defada yeniden tahsisinden kaynaklanmaktadır. Dinamik etkiler ise bölgesel ekonomik entegrasyonun verimlilik kapasitesi ve potansiyel üretim üzerindeki etkileriyle bağlantılıdır.

Bir BED'nin statik etkileri, ticaretin oluşmasından kaynaklanan kazançların göreceli büyüklüğüne ve ticaret sapmasının neden olduğu zararlara bağlıdır. Ticaretin oluşması, bir üye ülkenin, BED'den önce göreceli olarak yüksek maliyetle üretilmiş yerli mallarının yerine diğer bir üye ülkeden göreceli olarak daha düşük bir maliyetle ithal edilen malları kullanmaya başladığı zaman ortaya çıkar. Ticaret sapması, daha önce dışarıdan ithal edilen düşük-maliyetli malların yerini diğer üyelerden maliyeti yüksek ithal malların aldığı ya da, BED'den sonra dış korumacılığın yüksek-maliyetli yurtiçi üretimle artırıldığı (ticaret baskısı) zaman meydana gelir. Bir BED'dan elde edilen bazı kazançlar da, düşük ticaret maliyetleri nedeniyle maliyet tasarruflarından kaynaklanacaktır. BED'deki ihracatçılar için diğer bir statik kazanç kaynağı ise tercihli piyasa girişinden sağlanan kiralardır. Ticaret sapması, ticaret koşullarını da ticaretinde payları büyük olan birliklerin üyeleri lehine etkileyebilir. Ancak ticaretin oluşması ve sapması ulus devletlerin refahını ve bu ülkeler arasındaki ticareti vurgulamasına karşın, ilişkileri, yatırım ve üretimin küreselleşmesi nedeniyle artan bir şekilde zayıflamaktadır. BED içindeki ekonomiler bir denge durumundan diğerine hareket ettikçe geçişe ilişkin düzenleme maliyetleri tahakkuk edecektir. Bu maliyetler, firmaların iş yapmadıkları, kaynakların ise daha kârlı işlere çok yavaş bir biçimde tahsis edilmekte olduğu bir dönemde, geçici işsizliği ve kullanılmayan kapasiteyi yansıtan geçiş refah kayıplarıyla kısa dönemde önemli miktarlarda olabilir. Ancak bu tür geçiş maliyetleri, bölge üyeleri içinde ve arasında sermaye derecesi ve iş gücü hareketliliği arttıkça daha az olacaktır. BED'lerin dinamik etkileri ölçek ekonomileri, artırılmış rekabet, iyileştirilmiş ya-

tırım ortamı, taşma etkileri (spillover effects) ve teknolojik değişimin artması tüketimin yavaşlaması da dahil olmak üzere bir dizi kanal aracılığıyla ortaya çıkabilir. Açıkça, üyelerin bir BED'den elde edecekleri potansiyel dinamik kazançlar, BED'nün tarife engellerini azaltmanın da ötesinde daha yüksek entegrasyon derecelerine doğru yönlendiği ölçüde daha da fazla olacaktır. Ölçek ekonomilerinden dahili olarak firmaya akacak kazançlar, düşük maliyetler ve artırılmış verimlilikten elde edilecektir. Daha geniş bölgesel piyasalar, taşma etkileri gibi (örneğin, üreticiden kullanıcı endüstrilere know-how transferleri) dışsallıklara dayalı, endüstri çaplı ya da ekonomi-çaplı ölçek ekonomilerine ulaşmak için fırsatları da genişletebilir. Bölgesel işbirliği ve bölgesel entegrasyon aracılığıyla piyasa genişlemesi de ölçek ekonomilerinin altyapı, araştırma ve kalkınma açısından güvence altında olmasında yardımcı olabilir. Bölgesel serbestleşmenin teşvik edeceği artırılmış rekabet de önemli dinamik kazançların kaynağı olabilir. Rekabet, göreceli kıtlıkların göstergeleri olarak göreceli fiyatların güvenilirliğini artırır. Bu da daha etkin ve şeffaf piyasalar ile kaynak tahsisinde iyileşmelere yol açar. Rekabet ayrıca şirketlerin yeniden yapılanmasını, üstün teknolojilerin benimsenmesini ve endüstride rasyonelleşmeyi teşvik eder.

BED'ler muhtemelen, çok uluslu taahhütlere girilmesi yoluyla daha geniş piyasalar sağlayarak yatırım ortamını iyileştirecektir. Hem üye ülkeler, hem de üye olmayan ülkelerdeki yatırımcılar için bölgede yatırım yapmanın çekiciliği artacaktır. Daha büyük bölgesel pazarlar, araştırma ve kalkınmanın sabit maliyetleri daha geniş bir pazara yayılacağı için, ölçek ekonomilerinden istifade etmeyi kolaylaştırmak ve yeniliğin kârlılığını yükseltmek suretiyle yatırım fırsatlarını artıracaktır. Bunun yanı sıra, bölge içinde gitgide uyum sağlayan politikalar ve düzenlemeler tarafından destek gören taahhütler belirsizliği ve böylece, planlama ufuklarını genişleterek, yatırım kararlarını erteleme riskini düşürerek vb., yatırımcılar için risk primini azaltacaktır.

Bir BED'in üye olmayan ülkeler üzerindeki net etkisi, ticaret olusunun ve sapmasının net statik ve dinamik etkilerine bağlıdır. Bir yandan, geniş bir BED, üye olmayan ülkeler için ticaret koşullarını değiştirmek suretiyle bölge dışındaki ülkelere sağlanan mal ticaretinin önemli miktarlarını saptırabilir ve aksi durumda üye olmayan ülkelere gidebileceği halde şu anda bölgeye akmakta olan yabancı doğrudan yatırımın yönünü değiştirebilir. Diğer yandan üye olmayan ülkeler, BED'in tabiatında var olan ayrımcılığın düşük olduğu ve serbestleştirmeyle sürekli olarak azaltıldığı ölçüde kazanç elde edebilirler. Ölçek ekonomileri ve yeterlilik kazançları aracılığıyla geniş bir birlik, üye olmayan ülkeler için ticaret ko-

şullarındaki bozulmayı bir dereceye kadar engelleyerek düşük maliyetle ihracat yapabilir. BED'in bölge dışı ithalatı için artan talebinin taşma etkileri (spillover effects) ve geniş bir pazara girmenin düşük maliyeti, üye olmayan ülkeler için bu kazançların diğer kanalları arasındadır.

3. Ekonomik İşbirliği Örgütü

İran, Pakistan ve Türkiye, aralarındaki işbirliğinin yoğunlaştırılması gerektiğine karar vererek bir Ortak Bildiri ile (İstanbul, Temmuz 1964) Bölgesel Kalkınma için İşbirliği Örgütünü (RCD) kurdular. RCD, askeri pakt CENTO'nun ekonomik olarak varlığını sürdürebilmesine yardımcı olmak amacıyla tasarlanmıştır. Bu üç ülke, ilke olarak malların serbest hareketi, ortak projelerin formüle edilmesi ve uygulanması, ulaşım olanaklarının iyileştirilmesi ve teknik yardımın sağlanması üzerinde anlaşmaya vardılar. (18) Buna göre, bir Çok Taraflı Ödeme Düzenlemeleri için RCD Birliği (Ankara, Nisan 1967) ve mevcut ve yenilenmiş tercih hakları için istisnalar hariç "en fazla müsaadeye mazhar devlet kuralı" [most-favored nation clause: bir devletin uyruk veya eşyasına gösterilen kolaylıkların diğer devlete de gösterilmesi için ticaret anlaşmalarına konulan şart.]'nı içeren bir RCD Ticaret Anlaşması (Tahran, Eylül 1968) imzalanmıştır. RCD, ekonomik faaliyetin birçok kesiminde işbirliği için kurulsa da, esas amacı, ortak girişimlerde bulunulmasını ve bunların bu üç ülkede eşit bir şekilde dağılımını sağlamak yoluyla endüstriyel kalkınma programlarının koordinasyonudur. (19)

Bazı başarılı projelere karşın, RCD'nin üye ülkeleri arasında işbirliği sağlanması ve bu ülkelerin kalkınması üzerindeki etkisi, özel girişimcilerin diğer RCD üyelerinin pazarlarına avantajlı ve daimi girişimi sağlayacak yeterli bir ticaret politikasının olmaması nedeniyle kısmen çok sınırlı olmuştur. RCD-içi ticaretle ilgili olarak, serbestleştirme görüşmelerinden alınan sonuçlar, birkaç ürün için bazı tarife indirimlerinden öteye gitmedi. (20) Ne Ankara-Tahran-Karaçi karayolu hattı ne de RCD havayolu gerçekleştirildi. Ulusal kalkınma politikalarını koordine etmek gitgide güçleşti ve 1979 yılında İran'daki devrimden sonra tümüyle olanaksızlaştı. RCD'nin etkinlikleri "durma" noktasına geldi, ancak resmi bir fesih işlemi olmadı.

Şah döneminde RCD'yi ciddiye almayan İran, İslam devriminden sonra RCD'nin yeniden canlandırılmasına büyük bir ilgi gösterdi. (22) RCD Bakanlar Konseyi Ocak 1985'de Tahran'da yaptığı toplantıda RCD'yi yeniden örgütlemeye karar vererek Ekonomik İşbirliği Örgütü adı altında yeni bir işbirliği oluşturdu. (23) Sonuç olarak, işbirliğinin daha gerçekçi bir biçimde sürdürülmesi ve daha

verimli olması amacıyla bazı yapısal değişiklikler getirildi. Yine, Pakistan, İran ve Türk dışişleri bakanlarının Haziran 1990'da Islamabad'ta yaptığı bir toplantıdan sonra ECO [ECO: Ekonomik İşbirliği Örgütü (Economic Cooperation Organization)]'nın temel sözleşmesi değiştirildi. (24) Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve İpek Yolu üzerinde yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkmasından sonra, ECO yeni bir canlılık kazandı. Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan 1992 yılında ECO'nun yeni üyeleri olarak kabul edildiler.

ECO'nun kurumsal yapısı, bir Bakanlar Konseyi, bir Temsilciler Konseyi, bir Bölgesel Planlama Konseyi, teknik komiteler (26), bir sekreterlik ve uzman temsilcilerden oluşmaktadır. (27) ECO'nun ana politika ve karar verme organı olan Bakanlar Konseyi, üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşmakta olup yılda en az bir kez sırasıyla üye ülkelerde toplanmaktadır. (28) Yılda en az bir kez ECO genel merkezinde toplanmakta olan Bölgesel Planlama Konseyi, üye ülkelerin planlama örgütlerinin başkanlarından oluşmaktadır. Temsilciler Konseyi ise İran Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili Genel Direktörü ile İran ya da ECO'yu tanıyan üye ülkelerin Diplomatik Misyon Başkanları'ndan oluşmaktadır. Bir Genel Sekreter'in başkanlığını yaptığı sekreterlik, Tahran'da bulunmaktadır. Tüm uzman kuruluşlar ve ECO'nun temsilcileri, Genel Sekreter'in doğrudan sorumluluğu altında yer almaktadır.

ECO, üye ülkeler arasında ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini amaçlamaktadır. Hedefleri, karşılıklı ticareti genişletmek (sonuçta bir ECO serbest ticaret alanı yaratmak), bölgede sürekli ekonomik büyüme için koşulları iyileştirmek, kültürel ilişkileri ve kardeşlik bağlarını pekiştirmek ve dünya ticaretinin büyümesine katkıda bulunmaktır. Mevcut etkinlikler, tercihlili tarife sistemine ilişkin bir protokolü, alt-yapısal ulaşım işbirliği için taslak bir planı, ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, ECO Sigorta Şirketi, ECO Gemicilik Şirketi ve ECO Havayollarının kurulması ile ilgili hazırlıkları, ticari bankacılık, telekomünikasyon, sivil havacılık, denizcilik, kara ve demiryolu ulaşımında işbirliğinin artırılmasını içermektedir. (29) ECO, Birleşmiş Milletler ve uzman temsilcileri ESCAP, OIC, IDB ve Avrupa Birliği de dahil olmak üzere uluslararası örgütlerle olan işbirliği ilişkilerini kurma ve/veya daha da güçlendirme yönündeki çabalarını sürdürmektedir.

4. ECO Ülkeleri

Bugün ECO'nun Türkiye, İran İslam Cumhuriyeti, Pakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgız Cumhuriyet, Tacikistan ve Afganistan İslam Devleti dahil olmak üzere 10 üyesi bu-

lunmaktadır. ECO bölgesi, sınırlarını Yunanistan, Bulgaristan, Gürcistan, Ermenistan, Rusya Federasyonu, Moğolistan, Çin, Hindistan, Irak ve Suriye ile paylaşmaktadır. Coğrafi yakınlıklarının yanı sıra, ECO üyeleri çoğunluğu Müslüman, Arap olmayan nüfusa sahip gelişmekte olan ülkelerdir. (30) Ancak bu ülkeler, piyasa ekonomisinden planlı ekonomiye (kumanda ekonomisi), laik demokrasiden İslam demokrasisine kadar uzanan çok farklı ekonomik ve politik yapılara sahiptirler.

Lozan Anlaşması'nın imzalanmasından sonra 1923 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Cumhurbaşkanı olarak, 1938 yılında ölümüne kadar tartışılmaz yetkisini sürdüren Atatürk, asıl amacı Türkiye'yi modern bir Batı ülkesi yapmak olan kapsamlı sosyal değişiklikler getirdi. Türkiye 1946'dan beri çok-partili demokratik rejime (parlamentar sistem) sahiptir. 1987 yılında Türkiye (31) Avrupa Topluluğu'na tam üyelik için başvurmuştur. Ancak bunun 20. yüzyılın sonundan önce gerçekleşmesi pek olası değildir. Türkiye 1991 yılında EFTA ülkeleri ile bir serbest ticaret anlaşması imzalamıştır. 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önce Türkiye Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİB) (32) çalışmalarını başlatmıştır. KEİB, 11 katılımcı ülkenin liderleri tarafından 25 Haziran 1992 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur.

İran, Şah'ın ülkeden kaçmasından ve Ayetullah Humeyni'nin Fransa'dan sürgünden dönmesinden sonra Mart 1979'da bir İslam Cumhuriyeti olmuştur. KEİB'nin kurulmasından sonra, İran, güç ve etki açısından bölgedeki rakibi olarak gördüğü Türkiye'yi hariç bırakan, "Hazar Denizi'ne sınırı olan ülkelere oluşan bir blok" önerisinde bulunmuştur. (33)

Pakistan, Muhammed Ali Cinnah'ın liderliğinde, Hindistan topraklarının ayırdığı Batı Pakistan (bugün Pakistan) ve Doğu Pakistan (bugün Bangladeş) (34)'dan oluşan İngiliz Hindistanı'nın 1947 yılında ayrılmasından ortaya çıkmıştır. Demokrasinin darbelerle birkaç kez kesintiye uğramasından sonra Pakistan bugün Türkiye gibi kadın bir Başbakan tarafından yönetilmektedir. Pakistan, 1985 yılında kurulan Güney Asya Bölgesel İşbirliği Birliği'nin bir üyesidir.

Afganistan en huzurlu dönemini Zahir Şah'ın 1933 yılında kral olarak taç giymesi sırasında yaşamıştır. Zahir Şah'ın Temmuz 1973'de General Muhammed Davut tarafından tahttan indirilmesinden beri Afganistan, ülkenin Sovyet birlikleri tarafından Aralık 1973'da işgaline yol açan bir karışıklık içindedir. Ancak Sovyet birliklerinin Şubat 1989'da tamamlanan çekilmesi, esasen muhalefet grupları (mücahitler) arasındaki temel bölünmelere bağlı olarak ülkeye barış ve istikrar getirmemiştir. Mücahitlerin Haziran 1992'de yönetimi ele geçirmesinden sonra, Afganistan yeni bir İslam

devleti haline gelmiş, ancak "yeni hükümet kendisini Kabil'in ötesinde kabul ettirememiştir." (37)

ECO'nun diğer yeni üyeleri, 1991 yılında dağılmasına kadar Sovyetler Birliği'nin parçasıydı. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Azerbaycan 1918 yılında bağımsız bir devlet olarak kuruldu. Kızıl Ordu'nun ülkeyi işgal etmesinden hemen sonra, Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi. 1922 yılında Azerbaycan 1936 yılında Trans-Kafkas devletlerinin Sovyetler Birliği'ne bağlı üç ayrı cumhuriyet olmasına kadar Trans-Kafkas Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası oldu. Ağustos 1991'de Moskova'daki başarısız darbe girişiminden sonra, Azerbaycan Ekim 1991'de bağımsız oldu. (38) Ermenilerin Azerbaycan topraklarına saldırısı, politik istikrarsızlığa yol açmış ve Azerbaycan'ı Eylül 1993'de Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmaya zorlamıştır. (39)

Orta Asya Cumhuriyetleri, Ekim 1917 Devrimi'nden sonra Bolşevikler tarafından, 19. yüzyılda bölgeyi ele geçiren Çar İmparatorluğu'nun içinden suni olarak yaratılmıştır. Kazakistan, 1929 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak tam bir birlik cumhuriyeti olmadan önce, 1920'lerin ortalarında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne (RSFSC) bağlı otonom bir cumhuriyet olarak kurulmuş ve Kırgız Otonom Cumhuriyeti adını almıştır (40). Kırgızistan ilk önce 1924 yılında RSFSC'ye bağlı Kara-Kırgız Otonom Oblast olarak kuruldu ve daha sonra statüsü, 1936 yılında Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak tam birlik cumhuriyetine yükseltildi (41). Türkmenistan, 1924 yılında bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (SSC) olarak yaratıldı. Özbekistan ise 1924 yılında Tacik Otonom SSC'yi içine alan bir SSC olarak oluşturuldu (43). 1929 yılında Tacikistan tam SSC oldu ve aynı yıl içinde cumhuriyet ve Özbekistan arasındaki mevcut sınırlar belirlendi (44). Orta Asya Cumhuriyetleri'nin tümü, 1991 yılında Moskova'daki başarısız darbe girişiminin ya da Sovyetler Birliği'nin Aralık 1991'de dağılmasının ardından beklenmeyen bir şekilde bağımsızlıklarını kazandılar. Ancak sonunda Bağımsız Devletler Topluluğu'na katıldılar (45).

ECO'nun toplam yüzölçümü yaklaşık 8 milyon kilometre kare (dünyanın % 7.1'i) olup, en büyük ülke Kazakistan'dır (46). ECO'nun nüfusu 1991 yılında 310 milyon idi (dünya nüfusunun % 5.8). Pakistan ise en kalabalık nüfuslu ülkesidir. Dünya yüzölçümü ve nüfusundaki büyük payına karşın ECO'nun toplam GSMH'sı, dünya toplamının yaklaşık % 1.7'sini oluşturmaktadır. Kişi başına ortalama GSMH (1.230 \$), dünya ortalamasının (4.010 \$) oldukça aşağısında, düşük ve orta gelirli ülkeler ortalamasının ise çok az üstündedir. Dünya Bankası'nın tahminlerine göre, ECO'nun dünya nüfusundaki payı çok az artarak 2025 yılında % 7.8'e ulaşacaktır.

Nüfus yoğunluğu'nun (83) dünya ortalamasından (48) daha yüksek olmasına karşın, şehirleşme (% 44.5) dünya ortalamasının (% 51) aşağısındadır. Türkiye şehirleşmenin en fazla olduğu ülkedir. ECO'nun nüfus artış hızı, dünya ortalamasından daha düşük olduğu halde doğum, ölüm, çocuk ölümü ve toplam doğum oranlarının tümü, dünya ortalamasından yüksektir.

1992 yılında ihraç mallarının (175.8 milyar \$) ve ithal malların (195 milyar \$) dünya toplamı içindeki payı, sırasıyla % 4.3 ve % 4.6'dır. ECO-içi ticaret ise 1992 yılında şaşılacak derecede düşüktü (ihracat % 13.7, ithalat % 13). Öte yandan Rusya Federasyonu ile yapılan ticaret (ihracat % 38.6, ithalat % 38) bölge-içi ticaretin yaklaşık üç katıydı. Ancak bu, söz konusu rakamların gelecekte aynı kalacağı anlamına gelmemektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması tüm eski Sovyet cumhuriyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Fakat Azerbaycan ve Tacikistan, politik istikrarsızlığa bağlı olarak bazı ek sorunlar yaşamışlardır. Sovyet semsiyesi altındaki geleneksel ticari bağlantıların kopmasından kaynaklanan üretim düşüklüğü ve yüksek enflasyon, son yıllarda bu ülkelerin ortak özellikleri olmuştur. Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan piyasa ekonomisi yönünde reformlar başlatmışlardır. Bu ülkelerin zengin doğal kaynakları, yabancı sermayeyi kendine çekmektedir. Tacikistan dışında söz konusu ülkelerin hepsi ruble'yi bırakarak kendi ulusal paralarına geçtiler.

ECO üyeleri arasındaki bu temel farklılıklara karşın, bu durum, pan-Türkçülük ya da nükleer bombalara sahip kökten İslamcılık "kabusları"na yol açabilir (47). Bölgesel güçlerin böl ve yönet taktiklerinin yol açtığı "yüzyıllar süren ayrı kalmaya bağlı olarak, herhangi bir pan-Türkçülük hareketinin pek de olası olmadığını, Türk liderlerinin Ankara'da yaptıkları ilk zirve toplantısı göstermiştir. Liderler, Türkçe'nin Birleşmiş Milletler'in resmi dillerinden biri olarak aday gösterilmesi üzerinde bile anlaşmaya varmamışlardır (48). Diğer yandan kökten islamcılık tehlikesinin olmasına karşın, ECO ülkeleri arasındaki etnik ve dini farklılıklar böyle bir yükselişe izin vermeyecektir. Ayrıca, pan-Türkçü ve pan-İslamcı güçler arasındaki karşıt rekabet, birbirlerinin ilerleyişlerini önleyecektir (49). Bununla birlikte bölgenin evrimi, ECO üyeleri, bölgesel güçler (Rusya, Çin, Hindistan ve Suudi Arabistan'ın liderliğini yaptığı Arap dünyası) ve bölge-dışı güçler (OECD ülkeleri) arasındaki etkileşime bağlıdır. Ancak bölgenin maruz kalacağı asıl risk, Rus imparatorluğunun zaten böyle bir olasılığı yansıtan Rusya'nın dış politikası ve yeni askeri doktrinin gösterdiği gibi yeniden dirilmesidir.

Bölgenin gerçekleri gözönüne alındığında, tüm ECO ülkeleri için tek uygun entegrasyon biçiminin ekonomik entegrasyon olduğu gö-

rölmektedir: Yavaş yavaş bir Gümrük Birliği'ne (GB) dönüştürülebilecek bir Sertbest Ticaret Alanı'nın (STA) oluşturulması. Bir önceki bölümde kısaca açıklanan potansiyel kazançlara ek olarak, böyle bir STA, ECO üyelerinin mal pazarlarının entegrasyonu aracılığıyla bölgesel istikrarı artıracak ve ayrıca Azerbaycan ve Orta Asya ülkeleri'ndeki ekonomik reformları hızlandıracaktır. Bir ECO Ticaret, Yatırım ve Kalkınma Bankası'nın kurulması, yabancı sermaye ve modern teknolojiyi çekmek ve bölgesel ticaret ve yatırıma kredi ve garanti sağlamak suretiyle, söz konusu entegrasyon sürecine büyük ölçüde katkıda bulunacaktır. Fakat bir STA, Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan için yeterli bir entegrasyon formu gibi görünmemektedir (51). Bu ülkeler tarafından ECO içinde bir Ortak Pazar'ın (OP) oluşturulması, uzun bir süre Sovyet ekonomisinin bir parçası olmalarından dolayı, daha iyi ve ulaşılabilir bir entegrasyon şekli gibi görünmektedir. Bu ülkeler Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) dahil eski Sovyet cumhuriyetleriyle olan bağlantıları içinde işbirliğinde bulunmak suretiyle bağımsızlıklarını koruyabileceklerdir. Şimdi ECO ülkeleri hükümetlerinin görevi, STA ile uğraşarak zaman harcamak yerine, ECO'yu zamanla STA ya da GB hedefine göre yeniden örgütleyerek bölgenin ekonomik potansiyelini hayata geçirmektir. Ancak böyle bir entegrasyonun, söz konusu ülkelerin doğal kaynaklarından yararlanmak, alt yapılarını inşa etmek ve ekonomilerini yeniden yapılandırmak için ivedilikle gereksinim duydukları Batı sermayesi ve teknolojisi olmadan çok fazla verimli olmayacaktır.

5. Sonuç

İpek Yolu'nun yeniden canlanması, ECO bölgesine ve komşu ülkelere çok yararlı olacaktır. Ekonomik entegrasyonun, bölge içinde ekonomik (ve politik) istikrarı sağlayacak potansiyel kazançları vardır. Bu istikrar, bölgenin ekonomik potansiyelinin şart olduğu yabancı sermaye ve teknoloji akışı için yeterli koşul olacaktır.

Öte yandan, sınırların yeniden belirlenmesi ile ilgili bir savaş, bölgeyi istikrarsızlığa sürükleyecektir. Bununla birlikte İpek Yolu ile ilgili gelişmeler, ECO üyeleri ile bölgesel ve bölge-dışı güçler arasındaki etkileşimin bir sonucu olacaktır. ECO (KEİB ile birlikte) başarılı olduğu takdirde, İpek Yolu'nun, Avrupa ve Asya arasında köprü vazifesi gören ve laik ve demokratik bir ülke olarak İslam ülkelerine örnek olan Türkiye üzerinden yeniden canlanmasına tanık olacağız.

Sonuç olarak, pazarların entegrasyonu aracılığıyla bölgenin refahını artıracak ve bölgesel istikrarı iyileştirecek olan zamanlı ve ulaşılabilir bir STA hedefi saptamanın ECO ülkelerinin liderlerinin gö-

revi olduğuna inanıyorum. Ve teknik ve mali yardım sağlamak yoluyla böyle bir entegrasyonu desteklemenin yanısıra dolaysız ve portföy yatırımlarıyla bu entegrasyonun meyvalarını paylaşmak da demokrasiyi ve serbest pazarı savunanların görevidir.

Notlar:

1. Çok taraflılığın bir başarısız olan Uruguay Toplantısı'nın sonucunun çok taraflı ticaret sistemini güçlendireceği ve daha fazla pazar serbestleştirilmesini güvence altına alacağı beklenmektedir (IMF Survey, 10 Ocak 1994, s. 1-4; Financial Times, Nisan 16-17, 1994, s.1-2).
2. Bölgeciğe fırsat veren unsur, idealden uzak olan çok taraflı ticaret sistemidir.
3. Bakınız: Sirinavasan, **Whalley and Wooton in Anderson and Blackhurst** 1993, s. 54.
4. Entegrasyon parçaların (işlevsel veya birleşik) bir bütün oluşturacak şekilde koordine edilmesi ya da biraraya getirilmesi olarak tanımlanmaktadır.
5. Bakınız: El-Agraa, Ali M. (ed.), **International Economic Integration**, 2nd edition, Hampshire and London: Macmillan Press, 1988, s. 1.
6. Bakınız: Molle, Willem, **The Economics of European Integration (Theory, Practice, Policy)**, Aldershot: Dartmouth, 1990, s. 9.
7. Bakınız: El-Agraa, 1988, s. 10.
8. Bakınız: United Nations, **World Economic Survey 1992: Current Trends and Policies in the World Economy**, New York, 1992, s. 61.
9. Genel olarak aşağıdaki politik işbirliği hiyerarsisi benimsenmektedir: Bilgi, müzakere, koordinasyon ve birleşme (Molle 1990, s. 14-15).
10. Söz konusu BED'lerin ortak özelliği, gelişmekte olan ülkelere yerilen genelleştirilmiş ticaret tercihleri sistemi gibi tek-yönlü tercihlerden uzak, katılımcıların birbirlerine uyum sağladıkları tercihli muamelenin karşılıklı olma niteliğidir. Anderson, Kym ve Richard Blackhurst, **Regional Integration and the Global Trading System**, New York: Harvester Wheatsheaf, 1993, s. 4-5.
11. Katılımcı ülkeler, karşılıklı ticaretleri üzerindeki önceki tariflerini muhafaza edip, üçüncü ülkelerle yaptıkları ticaret için ortak bir dış tarife uygulamaya başladıkları zaman, kısmi bir gümrük birliği oluşturulur. Jovanovic, Miroslav N., **International Economic Integration**, Londra ve New York: Routledge, 1992, s. 9.
12. Bir para birliği, ya değişmez bir şekilde belirlenmiş döviz kurları ve üye ülke paralarının tam çevrilebilirliği, ya da tüm üye ülkelerde tek bir ortak paranın tedavülü demektir. Bir ekonomik ve para birliği, Ekonomi Birliği (EB) ve para birliğinin özelliklerini biraraya getirmektedir. Döviz kurlarının sabit oluşu (ya da ortak bir para biriminin getirilmesi), ekonomik entegrasyon için ivedi bir adımdan ziyade politik koordinasyonun nihai sonucu olarak ele alınmalıdır. Bunun nedeni, döviz kuru esnekliğinin ülke-içi farklılıkların önlenmesi açısından gerekli olması, aksi takdirde döviz kuru değişiklikleri için baskıların ortaya çıkmasıdır. (Balassa, Bela, "Economic Integration", **the New Palgrave: A Dictionary of Economics**, ed. J. Eatwell, M. Milgate ve P. Newman, New York: The Stoughton Press, 1987, s. 47; IMF, **Annual Report**, 1991, s. 35; IMF Survey, 7 Şubat 1994).
13. Tam bir politik entegrasyonda, ülkeler üstü hükümet yalnızca para ve mali politikaları denetlemez, aynı zamanda bir ulusun hükümetinin egemenliğine sahip ortak (merkezi) bir parlamentoya karşı sorumludur (Molle 1990, s. 13; El-Agraa 1988, s. 2).
14. Burada özetlenen bölgesel entegrasyonun ekonomik maliyet ve kazançlarının özlü ve

kapsamlı bir incelemesi için, Torre, Augusto de la ve Margaret R. Kelly, **Regional Trade Arrangements**, IMF Occasional Paper 93, 1992, Bölüm II.

15. UNCTAD 1983, s. 12-17.
16. Merkezi Antlaşma Örgütü (CENTO), 1955 yılında Türkiye, Irak, İran ve Pakistan tarafından kurulmuştu. İngiltere ve ABD, müşterek gözlemci görevini üstlenmişlerdi. İttifakı 1959 yılında bıraktı ve CENTO 1959 yılında feshedildi (Nienhaus, Volker, **Economic Cooperation and Integration Among Islamic Countries: International Framework and Economic Problems**, Jeddah: Islamic Development Bank, 1987, s. 45).
17. Inotai, Andras, **Regional Integrations in the New World Economic Environment**, Budapest: Akademiai Kiado, 1986, s. 33.
18. Nienhaus, 1987, s. 45.
19. Meerhaeghe, M.A.G. van, **International Economic Institutions**, 2nd edition, New York: St. Martin's Press, 1971, s. 11; Inotai 1986, s. 33.
20. 1978 ve 1984 yılları arasında bölge-içi ticarete biraz büyüme olmuştu. Rakamlar (bölge-içi ihracat, toplam ihracatın % 10.3 iken, bölge-içi ithalat % 8.7 idi) düşüktü. Bu durum, gelişmekte olan ülkeler arasındaki BED'lerin çoğu için geçerliydi. (Razvi, Akhtar Adil, "ECO for regional cohesion" **Pakistan and Gulf Economist**, Vol.XI, No.8, Karachi, 1992, s. 6; Robson, Peter, **The Economics of International Integration**, 3rd impression, London: Unwin Hyman, 1987, s. 234).
21. Nienhaus, 1987, s. 46.
22. Demirhan, Ali M., **Economic Cooperation Around the Black Sea: The Black Sea Club**, unpublished paper for the Perspectives on the World Economy, Columbia University, New York, 1990, s. 24; Nienhaus 1987, s. 46.
23. Union of International Associations, **Yearbook of International Organizations**, Brüksel, 1991, s. 923.
24. Ali 1990, s. 24; DPT, **1993 Yılı Programı**, 1992, s. 26.
25. Khan, Rais Ahmad, "Pakistan in 1992: Waiting For Change", **Asian Survey**, Vol. XXXIII, No.2, Berkeley: University of California Press, 1993, s. 137; Rais, Rasul Bakhsh, "Afghanistan and the Regional Powers", **Asian Survey**, Vol. XXXIII- No.9, Berkeley: University of California Press, 1993, s. 921.
26. Şu anda sekiz teknik komite olmasına karşın, komitelerin sayısı ve konuları, Bakanlar Konseyi tarafından değiştirilebilir (ECO Secratariat, **Treaty of Izmir**, Tehran, 1992, s. 10 ve **ECO News**, Volume 11, Tehran, 1994 s. 1).
27. Bugün için, uzman temsilciler ECO Ticaret ve Sanayi Odası, ECO Sigorta Merkezi, ECO Reasürans Havuzu, ECO Sigorta Yüksek Okulu ve Güney Batı Posta Birliği (ECO Secratariat 1992, s. 12).
28. 1992'den beri, ECO üyesi ülkelerin devlet ve/veya hükümet başkanlarını bir araya getiren yıllık ECO zirveleri yapılmaktadır.
29. ECO ödemeleri takas birliğine ilişkin plan, IMF kurallarına göre mübadele ticaretini bırakmadan Türk lirasını serbestçe çevrilebilir yapamayan Türkiye'nin gerçekleştirileceği değişikliklerin askıda olması nedeniyle ertelenmektedir (Ali, Salamat, "Pakistan, Turkey, Iran revive economic organization", **Far Eastern Economic Review**, Vol.149, No.27, 1990, s. 25).
30. ECO'nun Türki üyeleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan), aynı kültür ve dili paylaşmalarından dolayı diğer ECO üyelerine oranla birbirlerine daha yakındır. Türkiye'nin yeni jeo-politik durumuna genel bir bakış için; Fuller, Graham E. ve Ian O. Lesser, **Turkey's New Geopolitics from the Balkans to West-**

tern China, A RAND Study, Boulder: Westview Press, 1993.

31. Türkiye NATO ve OECD üyesi olmasının yanısıra, 1995 yılında bir Gümrük Birliği oluşturacak olan Avrupa Birliği'nin de müttefik üyesidir.
32. Demirhan 1993.
33. EIU, **Country Profile: Iran** 1993a, s. 9.
34. Aralık 1971'de Bangladeş bağımsız bir devlet oldu (EIU, **Country Profile: Georgia, Armenia, Azerbaijan, Kazakhstan, Central Asian Republics**, 1993/94a, s. 5).
35. EIU, **Country Profile: Pakistan, Afghanistan**, 1993/94b, s. 15.
36. **Economist** 8 -Ocak 1994, s. 37 ve 26 Şubat 1994, s. 38.
37. EIU 1994 b, s. 56.
38. EIU 1994 a, s. 45-46; World Bank 1993 a, s. xi.
39. Azerbaycan topraklarının yaklaşık dörtte biri, Ermeniler tarafından işgal edilmiştir (EIU 1994 a, s. 46-47; **Turkish Times** 1993, no. 97-99).
40. EIU 1994 a, s. 58.
41. EIU 1994 a, s. 75; World Bank, **Azerbaijan: From Crisis to Sustained Growth**, 1993, s. 3.
42. EIU 1994 a, s. 107.
43. EIU 1994 a, s. 126; World Bank, **Global Economic Prospects and the Developing Countries**, 1993h, s. 3-4.
44. EIU 1994 a, s. 90.
45. EIU 1994 a, s. 59, 77, 92, 108 ve 125; World Bank, **Russian Economic Reform: Crossing the Threshold of Structural Change**, 1992, s. 5.
46. Bu göstergeler tam olarak mevcut ya da tutarlı değildir.
47. Razvi 1992, s. 6; Walsh, J. Richard, "China and the New Geopolitics of Central Asia", **Asian Survey**, Vol. XXXIII, No.3, 1993, s. 272-287.
48. **Turkish Times**, 15 Kasım 1992, s. 1.
49. Walsh 1993, s. 278 ve 284.
50. Bakınız: **Economist**, 13-19 Kasım 1993, s. 58-60; Washington Post, 1 Mart 1994, s. A1.
51. Bu gerçek, Kazakistan ve Özbekistan'ı bir ekonomik birlik fikrine doğru itmiş (**Economist**, 15 Ocak 1994, s. 38) ve Kırgızistan'la birlikte, 15 Şubat 1994 tarihinde ortak sınırları üzerindeki gümrükleri kaldırarak bu konuda ilk adımı atmışlardır (World Bank, **Transition: the newsletter about reforming economies**, Vol.5, No.2-3, 1994, s. 13).
52. Bu makalenin başlıca olumsuz yönü, yeterli ve tutarlı verilerin elde edilememesidir. Ayrıca, süre ve yer konusundaki kısıtlamalar, yazarın ECO üyelerinin bir çok önemli yönünü dahil etmesine olanak tanımamıştır ve ekonomik fizibilite ECO üyelerinin bölgesel ekonomik entegrasyondan elde edilebilecekleri olası kazançlara kesin bir yanıt almak için ülke çapında sektör sektör daha ayrıntılı bir araştırmanın gerekli olduğu da gözönüne alınmalıdır.

Kuzey Kafkasya'daki Bağımsızlık Hareketleri

Dr. Abdullah SAYDAM

Giriş:

Çeçenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle birlikte Moskova ile giriştiği amansız savaşın uzun vadede ne şekilde sonuçlanacağını tahmin etmek elbette güçtür. Şüphesiz Çeçenlerin başarısı kendi azimlerinin sonucu olacaktır. İmkanların asla eşit olmadığı bu mücadelede neticeye etki edecek bir önemli faktör de dış dünyanın Çeçenistan meselesinde göstereceği hassasiyettir. Dış dünya 1920'lerde ya da 1850'lerde olduğu gibi kayıtsız kalıp Kafkasya'yı Rusya'nın **arka bahçesi** olarak görmeyi içine sindirirse Çeçenistan'ın işi daha da zorlaşacaktır.

Çeçenistan'da bugün meydana gelen hadiseler, Sovyetlerin dağılması ile ortaya çıkması muhtemel görünen gelişmelerin tipik bir örneğidir. Sovyetler Birliği'nin siyasi ve ideolojik yapısının biriktirdiği problemlerin doğal bir uzantısıdır. Bu itibarla Çeçenistan olayları daha önce Azerbaycan'da ya da diğer bölgelerde meydana gelen gelişmelerle pek çok noktada benzerlikler göstermekte olup bu konunun asıl sebepleri öncelikle Sovyet sisteminin yapısında aranmalıdır.

Sovyet ideolojisinin toplum içerisinde fert olgusuna bakışının insan fitratının temel özellikleri ve ihtiyaçları ile bağdaşmaması yüzünden sosyal refah ve mutluluğa zemin hazırlayamadığı, konunun uzmanları tarafından öteden beri yazılıp söylenmekteydi. Ancak Sovyet Rusya'nın devlet ve ordu gücü, kapalı rejimin merak uyandıran cazibesi, bunların da ötesinde beyinleri şartlandıran propaganda mekanizması sistemi gerektiğinden de uzun ömürlü yaptı. Buna rağmen Parti-Kızıldoru-KGB üçgeninin sağladığı **dehşetli otorite**; bir taraftan haberleşme imkânlarının olağanüstü gelişmesi diğer taraftan ekonomik bakımdan Sovyet sisteminin artık kendini yenileyemeyen hantallığı içerisinde çökmekten kurtulamadı. Uzmanlar için bu çöküş sürpriz değildi, yalnız çöküşün zamanı şaşırtıcı oldu.

Sovyetlerin çöküşü ile ortaya çıkan problemler de sürpriz sayılmadı. **Milliyet** kavramlarının reddedildiği yahut da **sınıf** kav-

* Yard. Doç. Dr. Abdullah SAYDAM, K.T.Ü. Fatih Eğitim Fakültesi

ramından daha mikro seviyede benimsendiği bir ideolojinin çöküşü, bu kavrama, tarih boyunca kitleleri peşinden sürükleyen dinamizmi yeniden kazandırdı. Sovyet ideolojisi milliyet kavramını yok saymakla herşeyi çözebileceğini, milletlerin kendi kaderlerini hükmetme hakkını unutturacağını zannetmekle en büyük hatalarından birini yapmış oluyordu. Gerçi Sovyet ideologları ve pratisyenleri gerçek anlamda milliyet kavramını reddetmiyorlar, sadece Ruslara bu imtiyazı tanıyorlardı (1). Dolayısıyla Sovyetlerin inşasında Ruslar kadar emek ve kaynak harcayan milletlerin, nimetlerin paylaşılması aşamasında söz konusu edilmemelerinin doğurduğu tepki er ya da geç kendini gösterecekti. XIX. yüzyıl panislavizmine tepki olarak Rusya'daki Türkler arasında yayılan Türkçülük cereyanı gibi, Kremlin Panislavizmine karşı da milliyetçilik akımlarının gayr-i Rus milletler arasında yayılması kaçınılmaz idi. Hatta aynı durum Ruslar için de geçerli bir keyfiyettir. Gerçekten durum o kadar şaşırtıcıdır ki, dönün Komünist Partisi yöneticileri, Yeltsin gibi, bugün Çarlık Rusyası'nın mirasçısı rolünü üstlendiler. Her biri parti üyesi olan bugünkü Rusya'nın yöneticileri daima karşı çıktıkları Çarlık emperyalizminin bayrağına selam durmaktadırlar.

Rus milleti dahi Sovyet sistemine karşı miliyetçi sloganlara sarılırken diğer milletlerin bu hakkı istememesi mümkün değildi. Elbette Rusya bu hakkı kendi rızasıyla verecek değildi. Bu yüzden sadece SSCB'yi oluşturan cumhuriyetler değil, muhtar cumhuriyetler ve özerk bölgeler, hatta hiçbir hakka sahip olmayan unsurlar da kendi kaderlerine hükmetmeyi istemeye başladılar. Ancak çelişkilerle bütünlüğü sağlama politikasının mimarı olan Stalin'in uygulamaları şimdi bu toplulukların en önemli problemlerini teşkil etmektedir. Azerbaycan topraklarında sun'i olarak oluşturulan Karabağ, Gürcistan'a bağlanan Abhazya veya Azerbaycan ile arasına Ermenistan'ın sokulduğu Nahçıvan, ikiye bölünen Osetya gibi bölgeler bu politikanın ürünleridir ve daima potansiyel çatışma unsurlarıdır. Stalin yönetimi bu potansiyel çatışma unsurlarında hakemlik görevini yapıyordu. Şimdi de Rusya aynı politikaya sarılarak Kafkasya veya diğer taraflarda söz sahibi olmayı sürdürmektedir.

Bu arada Rusya'nın ideolojik olarak Çarlık devrine dönmesi, Sovyet Rusya'nın mirasına sahip çıkmasını engellemiyor. Nasıl Lenin daima karşı çıktığı Rusya İmparatorluğu sınırlarına ulaşmayı bir hedef olarak gözetmişse şimdiki Moskova hükümetleri de SSCB'nin mirasından vaz geçmek istememektedirler. Halbuki Baltık ya da Karadeniz donanmasının kuruluşunda Bakü petrollerinin, Sibirya kömürünün, Kazakistan madenlerinin, Özbekistan pamuğunun rolü inkâr edilemez. Aral Gölü'nün öldürülmesi pahasına Rusya uzayda

yer edindi, KGB dünyanın en saygın istihbarat örgütlerinden biri oldu. Dolayısıyla Sovyet mirasının paylaşımında eski cumhuriyetlerin veya milletlerin haklarının iadesi en masum istek olur. Bu açıdan bakıldığında SSCB'nin tek meşru varisi olarak Rusya'yı gören dünya, diğer devletlere haksızlık yapmaktadır. Bölgedeki hakimiyet mücadelelerinde Rusya'ya avantaj sağlayan Kızılordu ile dünyanın pek çok yerindeki diplomatik, ticarî kuruluşların yanı sıra KGB ve bağlı birimleri tarafından kullanılan kaynaklarda da öteki cumhuriyetlerin hakkı vardır. Her cumhuriyet dış temsilcilik açmak için yeniden bina kiralayıp her şeye sıfırdan başlarken Rusya SSCB'nin mallarını tek başına kullanmaktadır ve ortaklarına hisse vermemektedir.

Hür dünyanın bu konudaki aşırı sessizliği Rusya'nın istediği tarzda hareket etmesini kolaylaştırmış durumdadır. Bu ise yeni bağımsız devletlerin en önemli problemidir. Öte yandan daima merkezin emirleri doğrultusunda hareket etmeye kendilerini şartlandırmış olan yöneticiler, şimdi bağımsız karar vermenin güçlüklerini yaşamaktadırlar. Geçiş döneminin zorlukları eğitimden kültüre, ekonomiden siyasete, asayişten dış güvenliğe kadar her alanda kendini hissettirmektedir. Bu hususlarda cumhuriyetlerin belki bazı avantajlarından söz edilebilir ama böyle bir imkâna sahip olmayan Çeçenlerin, Kırım Tatarlarının, Çerkeslerin veya Osetlerin güçlükleri çok daha fazladır. İşte bu problemlerin boyutlarının daha iyi anlaşılabilmesi için makalemize, Kuzey Kafkasya'daki bağımsızlık mücadelelerini konu olarak seçtik. Amaç geçmiş yıllarda yapılan bağımsızlık hareketlerinin problemlerini ve zaafalarını göstererek günümüzdeki bağımsızlık hareketlerinin geleceğine ışık tutmaktır.

Kuzey Kafkasya

Kafkasya bölgesi, hakkında pek çok efsane anlatılan meşhur Kaf Dağı'nın kuzeyinde ve güneyinde yer alan dağlık bölgedir. Kafkas dağlarının kuzey yamaçlarından itibaren Maniç gölüne ya da Don ile Volga nehirlerini birbirlerine en çok yaklaştıkları yere kadar uzayan bölgeye de **Kuzey Kafkasya** denilmektedir. Kafkasya dünyanın diğer coğrafyalarında pek az rastlanılabilecek derecede farklı etnik ve kültür özelliklerine sahip bir yerdir. Zaten bundan dolayı İslam tarihçileri ve coğrafyacıları bölgeye "Cebel-i Elsine" yani "Dillerin Dağı" demektedirler. Bilhassa dağlık bölgeye yaklaşıldıkça birbirinden farklı çok sayıda özgün dilin ve kültürün varlığını sürdürdüğü görülmektedir. XIX. yüzyıl seyyahları ve tarihçileri hemen her vadide ayrı bir kültürün varlığından söz etmektedirler (2). Ko-

münist Parti iktidarında milletleri parçalama siyaseti için en uygun bölge olarak Kafkasya görüldü ve XIX. yüzyıldaki **Müridizm** hareketleri sırasında sağlanabilen Kuzey Kafkasya birliği hızla parçalandı. Şimdiki bağımsızlık mücadelelerinde bir Kuzey Kafkasya birliğinin henüz belirgin şekilde ortaya çıkamayışı, Sovyet Rusya'nın bölgedeki ağır tahribatını anlamamıza yetmektedir. Gerçi Azerbaycan gibi, bu yüzyılın başında son derece yetenekli liderler çıkarmış, aydınlar ve ideologlar yetiştirmiş bir cumhuriyette bile aradan geçen birkaç yıla rağmen hala gerçek anlamda bir toparlanış olmadığını gördükten sonra, Kuzey Kafkasya'daki topluluklardan böyle bir başarıyı beklemenin aşırı iyimserlik olacağını itiraf etmeliyiz. Bununla birlikte Kuzey Kafkasya halkı mücadelesini zafere ulaştıracak tarihî mirasa sahiptir.

Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığının en önemli engeli millî birliğin sağlanamamasıdır. Bugün bölgede birbirinden farklı hareket eden Dağıstan, Çeçen-İnguş, Kabartay-Balkar, Kuzey Osetya muhtar cumhuriyetleri; Karaçay-Çerkes, Adige ve Abhazya özerk bölgeleri bulunmaktadır. Bu idarî ayırım Rusya'nın bölgedeki varlığının bir süre daha devam etmesine uygun zemin hazırlamaktadır. Bölünmüşlük hem bağımsızlık konusunda fikir birliğinin oluşmasını engellemekte, hem de maddî ve manevî kuvvetlerin verimli biçimde kullanılmasına imkân tanımamaktadır. Halbuki gerek İmam Şamil devrinde, gerekse kısa süreli de olsa Şimali Kafkasya Cumhuriyeti zamanında bu bölgelerin birleşmesi ile bağımsız bir devlet kurulabilmiştir. Böyle bir güç birliği tesis edilmediği takdirde ne Çeçenistan veya Dağıstan, ne de Abhazya veya Kabartay bölgede itibarlı, kendi kendine yetebilen bir devlet olabileceklerdir. Kezâ Rusya'nın da kendisine stratejik avantaj sağlayan bu bölgeden çekilmesini beklemek mümkün değildir. Kuzey Kafkasya birliği için en büyük engel öncelikle Rusya'dır ve bu gerçek Müridizm çağından beri değişmemiştir.

Müridizm Hareketi ve İmam Şamil

Rusya'nın Kafkasya'daki ilerleyişinin tarihi 1552 yılında Kazan'ın, 1556 yılında da Astarhan'ın Rus orduları tarafından işgaline kadar uzanır. Bu iki stratejik bölgeyi alan IV. İvan gözlerini Kafkasya'ya dikmişti. Ancak Osmanlı himayesindeki Kırım Hanlığı'nın ilgisi nedeniyle buradaki Rus ilerleyişi uzun yıllar aldı ve bu konuda en önemli başarı 1774'te Ruslarla, Osmanlılar arasında Kuban nehrinin sınır sayılması ile elde edildi. Böylece Rusya Kafkasya'ya girmiş ve bölgeye yönelik emellerin gerçekleşmesi ihtimali güç kazanmıştı. Ağustos 1783'te Kardo-Kakhetia Kralı Hercules (Osmanlı kay-

naklarında Tiflis Hanı İrakli) ile bir anlaşma imzalayarak Tiflis ve çevresini hakimiyet altına alan Rusya, böylece Kafkasya'ya yönelik ileri hareketinde önemli bir köprübaşı elde etti. Aynı yılın Kasım ayında iki Rus taburu Tiflis'e girdi. bir yıl sonra da istila hareketinin ana merkezi olmak üzere Kuzey Kafkasya'nın orta bölümünde **Vladikafkas** kalesi inşa edildi. Böylelikle Rusya'nın bölgeye olan ilgisinin geçici olmadığı anlaşılmaktaydı. Hatta II. Katerina'nın gözdelelerinden olan Potemkin'in hayali Rusya'nın kontrolünde Güney Kafkasya'da (Transkafkasya), bir **Ermeni Krallığı** tesis etmekte. Bu durum Türkiye ile birlikte Osmanlı Halifesine bağlı Kafkas kavimleri, özellikle de Dağıstan Lezgileri tarafından tepki ile karşılanmış ve 1789-1792 Savaşının sebeplerinden birisini teşkil etmişti (3).

Kendi aralarında dahi bağımsız yaşamaya düşkün olan Kafkaslıların Rusya'ya kolayca teslim olması mümkün değildi (4). Nitekim hemen daima elde edilen fırsatlar değerlendirilerek, Rus hakimiyetine karşı direnişler baş göstermişti. Kafkasya'daki bağımsızlık hareketlerinin ilki olan ve 1783 yılında **İmam Mansur Uşurma**'nın liderliği ile **Nakşibendi Tarikatı** tarafından organize edilen hareket; **Adil Çar Efsanesi**'ni yıkarak Rusya'ya karşı direnilebileceğini göstermesiyle Çarlık yönetimini hem moral, hem de ekonomik yönden çok ağır bir yükün altına sokmuş oldu (5). Bu tarihte Kafkasyalılar, yüksek dağların, derin vadilerin, aşılmaz geçitlerin gerilla savaşı için sağladığı mühim avantajı, bütün imkânsızlıklarına rağmen çok iyi değerlendirmişlerdi.

Rusya'ya karşı **Kafkas Gazavat Tarihi**'nin önderi olan İmam Mansur, Çeçenistan'ın Alda köyünde doğmuş olup tahsili, mükemmel olmamakla beraber, ahlâkı, şeciye ve vatanseverliği ile temayüz etmişti (6). O, Dağıstan ahalisi tarafından sevilmiş ve çok kısa bir sürede Kafkasya'nın her tarafında müslümanların liderliğine geçmişti. Mansur'un vaazları hızlı ve ilginç bir başarı sağlıyordu. Bir Rus tugayını tamamen imha ettiği Sunja ırmağı savaşında kazandığı zaferden sonra, Dağıstanlıları "**dinsizlere karşı cihad**"a çağırarak ve bir kaç yıl zarfında, batıda Çerkezistan'dan doğuda Kumuk steplerine kadar bütün Kuzey Kafkasya'yı birleştirmeye muvaffak olmuştur. Önceleri Osmanlı Devleti'nde pek tanınmamakla birlikte, Ruslara karşı elde ettiği başarılar İstanbul'da memnuniyet uandırıyor. Yine de Bâb-ı Ali, İmam Mansur'un mücadelesinden ve davetinden dolayı coşkuya kapılan Çerkeslerin Kuban nehrinin kuzey taraflarına akınlar yapmasından tedirginlik duymaktaydı. Zira Rusya ile antlaşma henüz imzalanmış ve Osmanlı Devleti Kafkas kavimlerinin Rusya'ya yaptıkları akınları durduracağını taahhüt et-

mişti. Şimdi ise bu akınlar yüzünden yeni bir savaşın çıkması halinde, bunun tahammülünü aşacağından endişe ediyordu. Bundan dolayı bir ara İmam Mansur'un Osmanlılar aleyhine hareket ettiği dahi zannedilmmişti. Halbuki o hiç şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Padişaha ve Halifeye bağlıydı.

Düzensiz ordularıyla Mansur'un kazandığı başarıların temelinde Kafkas halklarının Ruslara karşı duydukları derin nefret ve düşmanlık yatıyordu. General Suvorov'un 1782'de Nogaylara karşı yürüttüğü acımasız imha politikası Kuzey Kafkasya steplerinde derin izler bırakmıştı (7). 1789'da Osmanlı-Rus Savaşı başlayınca Bâb-ı Ali, İmam Mansur'u ve diğer hanları Ruslarla savaşmaya teşvik etti. Zaten Kafkasyalılar, Ruslarla mücadeleyi küçüp çapta da olsa sürdürmekteydiler. Kendilerinden sayı ve malzeme bakımından çok üstün durumda olan Rus ordusuna karşı cesaret ile mücadele ettiler. Yer yer başarılar da kazandılar. Ancak Osmanlı Devleti'nin böyle bir savaş için silah, zahire, plan ve program bakımlarından hazırlıklarının yetersizliği; Rusların Çerkezlere, Kabartaylara, Dağıstanlılara "**siz müstakil milletlersiniz, gelin sizinle sürekli barış yapalım**" yolundaki telkinleri ve bir kısım bölge halkının bunu kabul etmesi başarıyı engelledi. Nihayet Anapa kumandanı Battal Paşa'nın ihanet ederek Rusya'ya sığınması (8), yerine tayin edilen Sarı Abdullah Paşa'nın Anapa'ya gitmeyerek Trabzon'da ikamet etmesinden faydalanan Ruslar, Temmuz 1791'de Anapa'yı işgal ile kalede bulunan İmam Mansur'u ele geçirdiler ve Osmanlı Devleti'nin bütün ısrarlarına rağmen, İmam Mansur'un bir Çeçen olduğunu ve Osmanlı tabiyetinde olmadığını belirterek isteği reddettiler. Çariçe II. Katerina'nın emriyle Petersburg yakınlarındaki Şeloselburg'da hapsedilen İmam Mansur 1794 yılında burada vefat etti (9). Böylece Kafkasya'da bağımsızlık hareketleri bir süre için durmuş oldu.

Bundan az bir süre sonra yani Ocak 1798'de Rusya'nın güneydeki sadık müttefiki Hercules öldü. Birkaç yıl onun oğlu tarafından idare edilen ülkesi Ocak 1801'de Çar Paul tarafından Rus topraklarına ilhak olundu. Onun ölümü üzerine yerine geçen I. Alexander da 12 Aralık 1801 tarihli emriyle ilhakin gerçekleştirildiğini tasdik edici ayrı bir ferman yayınladı. Böylece Kuzey Kafkasya'yı güneyden saran Rusya, Darlay geçidini (Gürcü askeri yolu) askeri hareketleri kolaylaştıracak biçimde genişletip yeniden inşa ederek bütün Kafkasya'yı kuzey-güney istikametinde ortadan ikiye bölmüş oldu. Çok geçmeden bu yoldan takviye edilen Tiflis'deki birlikler diğer Gürcü prensliklerini de hakimiyet altına almaya başladılar (10).

Kafkasya'nın 1829 yılında tamamen Rusya'ya terk edilmesi üzerine bu sefer başlayan bağımsızlık hareketinin de öncüleri Nak-

şibendî Tarikatı mensuplarıydı. Tarikata bağlı müridlerin rolleri dolayısıyla hareket genelde **Müridizm** diye anılmaktadır. Hatta bu defaki hareket, İmam Mansur hareketinden çok daha belirgin şekilde Nakşibendî Tarikatı'yla içiçe olmuştur. Kafkasya'da sosyal ahlâkı geliştiren, kabileler arasındaki anlaşmazlıkları kaldırıp birlik ve beraberlik duygularını pekiştiren, hırsızlık, kan davaları, cinayet gibi suçların ortadan kaldırılmasını sağlayan Müridizmin hedefi; "**din uğruna cihât yapıp hür ve müstakil yaşamak**" idi. Hareket hem dinî hem de siyasî bir mahiyet kazanmıştı.

Çarlığın emperyalist politikalarına karşı Kafkasya müslümanları direnme gücünü ancak dinde bulmuşlardı. Din duygusu, bölünmüş, dağınık, teşkilatsız enerjileri birleştiren tek güç oldu. Nakşibendî müridlerinin öncülüğünde kabilelerin ferdiyetçi yaşama düşüncesi kollektif hale getirildi, ortak hedeflere yöneltildi. Zaten bu yıllarda Dağlıların çoğu liderlerine olan güvenlerini yitirmişlerdi. Kuzey Kafkasya halkını sosyal ve değişime zorlamaktaydı. Böyle bir ortamda, felsefesi yabancı tahakkümüne karşı köymak olan Nakşibendiliğin değişimin liderliğini ele geçirmesi kaçınılmazdı. Üstelik o yıllarda Rusya'daki müslüman toplumun teşkilâtı güçleri de sadece tarikatlar idi (11).

Askerî kişiliğinin yanı sıra tarihî eserleri ile de tanınan General Fadeyev; Müridizm sayesinde Kafkas halkının saflığının, dürüstlüğünün ve fedakârlığının ortaya çıktığını, bu insanların yüz yıllardan beri devam eden askerî yaşayışın oluşturduğu bütün enerjiyi dinin hizmetine sunduklarını belirterek ortaya çıkan sonucu şu şekilde tasvir etmekteydi: "**Tamı tamına denmese bile, Müridizm, her halde ana çizgileriyle bu ideali gerçekleştirdi ve yarattığı kardeşlik birliğini bize askerî bir makina durumuna koydu. Dağlardaki halklar yeniden doğarcasına tamamen değişti. İtirazsız herkese emreden Müridizm, imkânlarının eksikliğiyle enerjiyle giderdi. Yüzyıllar boyunca yasa tanımayan dağlarda sosyal bir potansiyel, yiyecek depoları, barut yapım evleri, batarya ve kaleler oluşturmayı başardı. Düzensiz ve bağlantısız toplumların yerine dağlarda, bizim hücumlarımızı, ortak kuvvetle püskürten kilitlenmiş bir kitle karşıladı**" (12).

Rusların **dinî fanatizm** diye mahkum etmek istemelerine rağmen, bu hareketin temelinde **mukaddes savaşın** bütün dinî özelliklerinin yanında politik olarak Kafkasya müslümanlarına bağımsız bir devlet kazandırma ülküsünün de varlığı çok belirgin şekilde görülmektedir. İslâm felsefesinde politik hürriyetin dinden ayrılmadığı bilinmektedir. Bununla beraber İslâm dünyasının başka bölgelerinde tarikat kavramı, daha ziyade dünyadan elini-etegini çekmiş, bir

lokma bir hırka anlayışı ile yaşayan insanların bulunduğu teşkilât olarak algılanırken, Kafkasya'da tam tersine uhrevî-dünyevî nitelik kazanmıştır. Bunu başka bölgelerdeki tarikat liderlerine şeyh denilmesine mukabil, Kafkasya'da, ilk İslâm halifelerinin ünvanlarına benzer şekilde, **imam** diye anılmalarından anlamak mümkündür. **Mürid Devleti**'nde imam, tarikat ile ilgili olduğu ölçüde müslümanların dünyevî ve uhrevî görevlerini en iyi şekilde yapmaları için çalışan bir devlet başkanı konumundadır. Bu haliyle yetki ve sorumluluklarının sınırları ilk İslâm halifelerinkine benzemektedir.

Kafkasya istiklal mücadelesi, Nakşibendilerin sağlam disiplinleri, ideallerine olan sadaketleri ve dayandıkları sıkı hiyerarşi sayesinde pek çok destanî başarılarla sahne oldu. Bu tarikatın ilginç savaşı, sadece bölge tarihi için değil, dünya tarihi için de önemli sonuçlar doğurmuştur. Şimdi dahi bölgedeki bağımsızlık mücadelelerinin mürid savaşlarını örnek aldığı ve motive edici bulunduğu açıkça görülmektedir.

Dağıstan halkı tarafından imam olarak tanınan Gazi Muhammed, ilk siyasî konuşmasını Gimri Köyünde yaptı. Herkesi mücadeleye çağırdı. Mücadeleye katılmak istemeyenlerin şiddetle cezalandırılmasından sonra, Gazi Muhammed'in savaşçıları, Çeçenistan'daki Rus kuvvetlerine saldırılar düzenlemeye başladılar (1829). Ertesi yıl Derbend ve Kızılyar kaleleri kuşatıldı, Lezgiler Gürcistan'a akınlar yaptılar. Bu arada Gürcistan'da da asiller ayaklandılar. Çok güç durumda kalan Ruslar, nihayet müridlerden daha kuvvetli bir ordu ile bir kaç koldan harekete geçtiler. General Vel-yaminof, Çeçen ülkesine girerek çok sayıda insan katletti, bir çok köyü yaktırdı. Böylece halkın isyan hareketlerine katılmaktan vaz geçmelerini sağlamak istedi. Bu arada Rus Başkomutanı Baron Rosen bizzat Gimri'de bulunan Gazi Muhammed üzerine yürüdü. Şiddetli geçen savaş sonucunda şehit düştü, yakın adamı olan Şamil ise yaralı olduğu halde güçlüğüle kurtulmayı başardı (Ekim 1823) (13).

Dağıstan ileri gelenleri tarafından imamlığa Hamzat Bey getirildi. Şamil de yeni imamın emrinde sadakatle savaştı. İki birliktelikte Ruslara ve Rusya taraftarı olanlara karşı yaptıkları mücadeleyi şiddetlendirdiler. Hunzat alınarak burada karargân kuruldu. Ancak İmam Hamzat devri fazla uzun sürmedi. 1834'te camide namaz kıldırırken maruz kaldığı bir suikast sonucunda şehit düştü (14).

Hem Gazi Muhammed hem de İmam Hamzat devrinde siyasî ve askeri bakımdan fazla başarı elde edilmemişse de, onların asıl büyük başarısı, daha sonra imamlığa geçecek olan Şamil için zemin hazırlamış olmalarıydı. Şamil'in imam olarak tanınması Kafkasya Tarihinde yeni bir devri başlattı. Yapılan ısrarlar üzerine imamlığı

kabul eden Şamil, bu sırada 37 yaşında olup kendisini savaşlarda yetiştirmiş, irade, ikna gücü, ilhâm verme ve örnek olma gibi niteliklere sahip cesur bir şahsiyet idi. Üstlendiği vazifenin şuurunda olan Şamil, imamlığa geçmesi teklif olunduğunda, bazı köylerle kabilelerin imamlık makamına karşı itaatsizlik ettiklerini, bir çoğunun mukaddes gayeyi anlamadığını söyledikten sonra başarılı olmak için imamlık makamına mutlak itaatin icap ettiğini, itaat etmeyenlerin ise şiddetle cezalandırılmaları gerektiğini belirtmişti. Onun söylediklerinin tamamı benimsenerek kendisine geniş salâhiyet verildi (15).

Şamil'in imamlığa geçişi ile birlikte Kafkasya'daki mücadele hız kazandı. Ruslar, müridlerin gerçek kuvvetini anlayamıyorlardı. Allen'in dediği gibi; **"Müridlerin kuvveti, onların harbi kendilerini günahlarından temizleme ve kendi kendini feda etme vasıtası olarak telâkki etmelerinden ileri gelmekteydi..."** (16)

Rusların ilk zamanlarındaki çaresizliğini, Jandarma Komutanı Viktorov'un, Azerbaycanlıların da Müridizm'e katılmaları dolayısıyla gönderdiği rapordaki ifadeler göstermektedir: **"Bazı yerlerde, binlerce insandan oluşan büyük gruplar iki-üç gün içinde Şamil'in emri altında toplanabiliyorlardı... Gerçekler ve vicdanım beni bildirmeye mecbur ediyor, altı yedi yıl süren başarısızlıklar muzaffer olduklarımızın toplamdaki yıldırıcı etkisini yok etmiş bulunmaktadır"** (17).

I. Nikola, Kafkasya'daki harbi bitirmek için şiddetli tedbirler almak gerektiği kanaatindeydi. Nitekim bu tarihte Çerkezistan'a yönelik olarak yapılacak Rus saldırıları için hazırlıklar artırıldı. Mesela Sochi ve Tuapse bölgesinde yeni kaleler inşa edilerek içerisine çok sayıda asker yerleştirildi. Bu arada Çar Şamil'i ikna etmek yolunu da denemek istedi. 1837 yılının sonbaharında Kafkasya'yı ziyaret etti. Çar Tiflis'te iken Şamil'i yanına davet ederek affedileceğini bildirdi. Şamil bu teklifi şiddetle reddetti (18).

Bundan sonra Çar ordusuna Şamil'in müstahkem mevki olan Ahulgo'yu alma emrini verdi. General Kont Grabbe, komutasındaki kuvvetlerin üçte birinden fazlasını kaybetmek pahasına da olsa Ahulgo'yu ele geçirdi. Şamil, Çeçenistan'ın güneyindeki aşılmaz ormanlarla kaplı Ichkeria'ya sığındı. 1839-1840 kışında mücadele bütün şiddetiyle devam etti. Gerçi bu sıralarda Çerkesler, Ruslar karşısında bazı başarısızlıklara uğrayarak çekildilerse de ilkbaharla birlikte, kabileler birbirlerine daha da yaklaştılar ve çok ciddi neticeler meydana getirecek genel ayaklanmayı başlattılar. On-oniki bin kişilik kuvvetler Rus kalelerine saldırıp önemli başarılar kazandılar. Ancak Çerkesler İngiltere'den ve Osmanlı Devleti'nden bekledikleri

yardımı göremeyince saldırıların yavaşlatmaya mecbur kaldılar.

1840 yılında Avar hanları soyundan olan Hacı Murad'ın Şamil'e iltihakı onu daha da güçlendirdi. 1840-1842 yılları arasında Ruslar yaptıkları bir çok çarpışmalar neticesinde takriben beş bin kişi kaybettiler. Şamil'in baskınlarını Çeçenistan'dan Dağıstan'a çevirdiği, 1843 yılında kendisine çok sayıda yeni asker katılmıştı. O yıl Rusların kayıpları oniki bine yükseldi. Ayrıca 20 Rus topunun ganimet olarak alınması ile Rus kalelerinde eğitim görmüş askerlerin katılması müritleri güçlendirmiş, Ruslar Dağıstan'daki bir çok yeri boşaltmak zorunda kalmışlardı. Bunun üzerine Çar V. Ordunun tamamını Kafkasya'ya sevk etti. Diğer taraftan Çerkeslere karşı yürütülen hareket durduruldu ve buradan da otuz bin kişilik kuvvet İmam Şamil'e karşı gönderildi (19). Ayrıca Azerbaycan ve Karabağ'daki isyanlar da bütün hızıyla devam etmekteydi. Baron Rosen'in yerine getirilen General Golovin de mürit ayaklanmalarını engelleyememişti. Hatta Tiflis'teki Rus memurlar arasında genel yılgınlık, çözülme, birbirini suçlama daha da artmıştı. Kafkasya meselesinin çözümü için düşünülen reformlar uygulanamamış, rüşvet ve yolsuzlukların önü alınamaz olmuştu. Fransız Konsolosu'nun deyişiyle; **"Durum genel bir yağmacılık ve çapulculuk görünümündeydi"** (20).

Çar, Şamil'in kesin olarak bozguna uğratılması için gönderdiği komutanları başarısız kaldıkça yenisini tayin ediyordu. 1845 yılına gelindiğinde, bu defa da kendisini Napolyon savaşlarında göstermiş olan Prens Vorontsov'u Başkomutan ve Çar Naibi olarak Kafkasya'ya gönderdi. Vorontsov, onbeş yıl önce General Velyaminof tarafından hazırlanan bir planı tatbik etmeye çalışıyordu. Buna göre Doğu Kafkasya sistemli bir şekilde işgal edilmeliydi. Hudutlar tedricen ileriye alınacak, kaleler, yollar ve köprüler inşa edilecek, ormanlar kesilecek ve dağlarda yaşayanların verimli topraklara girmeleri önlenecekti. General Kafkasya'daki üst sosyal tabakanın Rus İmparatorluğu ile uzlaşırılabileceğine inanıyordu. Vorontsov'un politikası Kafkasya'nın bütününde tutarlı olamadı. Bu politikalar Ermenilerden çok Gürcülerin, Azerilerden çok Ermenilerin işine yaradı. Kuzey Kafkaslardaki dağ köylülerinin Vorontsov'un politikasından yararlanma imkanları, sadece askeri harekâtın pasifleştirilmesi şeklindeydi. Vorontsov, uzun vadeli ve geniş kapsamlı operasyonlarla direniş hareketini boğmak istiyordu (21).

Buna mukabil askerî mücadele durmadı ve bütün hızıyla devam etti. 1845 ilkbaharında Vorontsov'un kuvvetleri ileri harekâta geçtiğinde, Şamil önce muharebeyi kabul etmeyerek Ichkeria bölgesine çekildi. Ruslar, Tarku ve çevresini aldılar. Ancak Grozni'ye yapılan

saldırı Ruslar için bir felaket oldu; geri döndüğünde üç general, iki yüz kadar subay ve dört bin asker kaybedilmişti (22).

1845-1846 yıllarında Dağıstan taraflarına tam anlamıyla hakim olan Şamil, askerî yollarla ele geçiremediği Çerkezistan'ı siyasî bakımdan kendisine bağlamak için şu politik tedbirlere başvurdu: a) Kabartay taraflarındaki bazı kabile reislerinin kendi tarafında yer almalarını sağladı, b) Rusların Orta Kafkasya'daki hakimiyeti sebebiyle Kuban mıntıkası Doğu Kafkasya'dan kopmuş haldeydi. Bu açıdan idarî birlik kurulması güçtü ve Şamil'in devleti ikiye bölünüyordu. Buna rağmen İmam Şamil Çerkezistan'a güvendiği adamlarını nâib sıfatıyla göndererek o bölge ile birlik kurma yolunu seçti. Bu maksatla 1845'te ilk nâib olarak Hacı Muhammed, 1846'da Süleyman adlı kişiler gönderilmişti. Ancak bunların faaliyetlerinden beklenen netice alınamayınca 1848'de seçkin bir şahsiyet olan Muhammed Emin nâibliğe getirildi (23).

Kafkasyalıların giriştikleri bağımsızlık mücadelesi hem Türk-İslam dünyasında hem de Avrupa'da heyecanla karşılanıyordu. Batıda ve güneyde sürekli yayılmakta olan Rusya'ya karşı Dağlıların direnişi takdirle anılıyor, meselâ Karl Marx, 1843'te şöyle yazıyordu: "Hürriyetin nasıl elde edilmesi lazım geldiğini Kafkasya Dağlılarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz." (24)

Bu takdir duygularının müritlere fazla yararı olmadı. Zira dışarıdan hiç bir yardım gelmiyordu. Osmanlı Devleti, o sırada **Mısır Meselesi** yüzünden Rusya ile müttefik olmak zorunda kaldığı için Kafkasya ile hemen hemen ilgisini kesmiş gibiydi. Rusların tedirginliğine yol açabilecek bütün hareketlerden kaçınılıyordu (25). Nitekim Çıldır'da Şamil'e asker toplamak ve yardım temin etmek için faaliyet gösteren **Hasan Hasbi** adlı birinin çalışmaları, Rusya'nın Trabzon Konsolosluğu tarafından resmî makamlara şikayet edilmiş, bölgeye gönderilen özel bir memur marifetiyle halka, bu yoldaki tahrik ve teşviklere kapılmamaları uyarısında bulunulmuştu. Aynı konuda Rusya Büyükelçiliği de İstanbul'da teşebbüse geçilmişti. Bundan dolayı merkezden Erzurum Valiliğine gönderilen 8 Kasım 1845 tarihli yazıda özetle; "Şeyh Şamil'in özel memuru gibi görünen Hasan adlı kişinin halkın zihnini karıştırdığı, asker tedarikine çalıştığı, halbuki Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında mevcut olan dostluk ve yardımlaşma anlayışına aykırı ve sınır ihlallerine yönelik bu tür hareketlerin uygunsuz olduğu, böyle zararlı kişilerin faaliyetlerine asla meydan verilmemesi, bu konuda en küçük ihmali görüleceklerin şiddetle cezalandırılacakları" hatırlatılıyordu (26). Bir süre sonra adı geçen Hasan Hasbi ile sekiz arkadaşı tevkif

olunarak sorguya çekilmişti. Hatta Rusya Büyükelçiliği, bu sorgulama sırasında, Şeyh Şamil'in teşkilatı ve kuvvetleri hakkında bilgi edinmek arzusuyla bir temsilcisinin hazır bulunmasını talep etmiş, fakat teklifi anlamazlıktan gelen Bâb-ı Ali, sorgulama neticesinde öğrenilecek bilgilerin kendilerine iletileceğini belirtmekle iktifa etmiştir (27).

Gerek Şamil'in bizzat kendisi, gerekse Dağıstan ileri gelenleri Osmanlı Devleti'nin yardımını temin etmek için muhtelif şahsiyetlere mektuplar yazıyorlar, yardım konusunda hükümeti ikna etmelerini istiyorlardı. Meselâ 1848 yılında Mekke Şerifi'ne de böyle bir mektup gönderilmişti (28).

Yine aynı amaçla Osmanlı Şeyhülislâmı'na bir mektup gönderen Nakşibendî Şeyhi Gazikumuklu Şeyh Cemaleddin ki, aynı zamanda Şamil'in kayınpederi idi, yapılan mücadelenin "dinî amaçlı olduğu"nu uzun uzun anlattıktan sonra, kendilerine hiçbir yardımın yapılmamış olmasından dolayı sitem ediyor ve Şeyhülislâmı yardım konusunda harekete geçmeye ve hükümeti ikna etmeye çağırıyordu (29). Osmanlı Devleti'nin ilgisizliğinin yanısıra İngiltere de, müritlerin beklediği yardımı yapmaya pek yanaşmadı. Gerçi İngilizler, bu hareketi Rus İmparatorluğuna karşı girişilen millî ve siyasî bir mücadele olarak kabul ediyorlardı. Bu da Avrupa ile Yakındoğu'nun muhtelif bölgelerinde cereyan eden bağımsızlık hareketleri gibi, İngiliz liberallerince sempati ve heyecanla karşılanıyordu. Bazı özel şahıslar, çeşitli yayın organlarının temsilcileri, ticaret maksadıyla bu taraflarda bulunanlar, kabile reisleri ile görüşerek Çerkeslerde, İngiliz Hükümeti'nin kendilerine yardım edeceği kanaatinin uyanmasına yol açmışlardı (30). Türkiye'deki İngiliz diplomatları da her fırsattan istifade ile konuya duydukları derin ilgiyi gösteriyorlardı. Öte yandan Trabzon sahillerinden Çerkezistan'a bazı özel kişiler aracılığıyla silah ve cephane kaçaklığı yapılmaktaydı. Fakat çok zor şartlarda yapılan bu kaçakçılık ile Kafkasyalıların silah ve cephane ihtiyaçlarının karşılanması mümkün değildi.

1839'da 39 yaşında olan ama hayatı bütün XIX. yüzyılı kapsayan İngiliz asker-yazarı Sir Henry Rawlinson, Bağdat'tan gönderdiği yazılarında Kafkasya'nın vaziyetini şu şekilde değerlendiriyordu: "...Onbeş yıl boyunca Rusya, Kafkaslardaki kabileleri yok etmek için elindeki tüm güçleri seferber etmiştir; söylendiğine göre Şamil kendi halkından başka Rus ordusundan iltica eden onbeş bin askeri yönetmekte ve savaşta Ruslardan ele geçirilen 200 parça ağır topu savaşta kullanabilme imkânına sahiptir. Böylece, bu gücün Ruslar için ne denli önemli bir tehdit oluşturduğu ortadadır. Dağ köylülerinin hürriyet savaşının güçler dengesini kurmadaki de-

geri henüz tam anlaşılmış değildir. Şamil'e makul ölçüde yapılacak bir yardım, belki de, Tuna boyundaki prenslikleri kurtaracak ve Şamil'in bayrağı Kafkasların zirvelerinde dalgalandıkça İran Rus ordularının işgalinden korunacaktır" (31). Ancak İngiltere'den Kafkasya'daki mücadeleyi destekleyici önemli bir teşebbüs gelmedi (32).

İmam Şamil, sürekli savaş halinde olmanın getirdiği mecburiyetler yüzünden her an savaşılmaya hazır bir kuvvet bulundurmanın gerekli olduğunu dikkate alarak düzenli ordu kurmaya çalışmış, hatta eskiden beri buralarda bulunan silah imalâthânelerinde top döktürmeye, cephaneye üretmeye başlamıştı. Bu konudaki en büyük sıkıntısı ise mühendis ve kalifiye eleman bulamamasıydı. Şamil'in tek ümidi olan Osmanlı Devleti'nden bu hususta yardım sağlanamadı. Nitekim 1850'lerde Şamil, ihtiyacı olan madencilerin temini için Bâb-ı Ali'ye baş vurmuştu. Ancak verilen cevapta "hükümet memur gönderemeyeceği, Şamil'in temsilcisinin istediği madencileri kendisinin bulması ve gitmeye razı etmesi halinde ise buna ses çıkarılmayacağı" yolundaydı (33). Görüldüğü üzere önceki yıllara nazaran hükümetin bakışı biraz daha Şamil'e yakınlık duyma şekline dönmüştü. Aslında Osmanlı Hükümeti içten içe müritlerin başarılı olmasını istiyordu, fakat bunu açıkça söylemekten çekiniyordu. Bu yıllarda ise "Macar ve Leh mültecileri meselesi" dolayısıyla Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arası açılmış, savaş söylentileri yayılmış, hatta Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği işi resmi haberleşmeyi askıya almaya kadar vardırmıştı (34). Dolayısıyla belki de hükümet muhtemel bir savaş tehlikesini dikkate alarak madenci göndermemiş ama Şamil'in temsilcisinin bu işi halletmesine de ses çıkarmamayı tercih etmiştir.

Kırım Savaşı'na kadar Rusya, ordusunu istediği gibi kullanmasına rağmen, İmam Şamil'in devletini ortadan kaldıramadı. 1853 yılında savaşın ortaya çıkması ile birlikte Çar'ın ordusu çok zor duruma düştü. Zira Doğu Anadolu'da Osmanlı ordusu ile savaşan Rus ordusu cephe gerisini koruyabilmek, Şamil'in hücumlarını durdurabilmek için önemli ölçüde askeri kuvveti de iç bölgelerde istihdam etmek durumundaydı. Buradaki Rus kuvvetleri geniş bir alana yayılmışlardı. Meşguliyetleri oldukça fazla idi. Batı Kafkasya'da Kuban ve Laba hatlarıyla kıyı karakollarını Çerkeslerin hücumlarına karşı savunmak ve aynı zamanda muhtemel Türk veya müttefik çıkartmalarını önlemek zarureti vardı. Doğu Kafkasya'da ise Çeçenistan'ı ve Dağıstan'daki garnizonları elde tutmak, Kakheti'yi, Türklerle işbirliği yapmaları muhtemel olan Kafkas müslümanlarına karşı korumak Rusya için vaz geçilmez bir zor-

runluluktu.

Hem Osmanlılar hem de İmam Şamil, Rusların içine düştükleri zor şartların farkındaydılar, fakat bundan yeterince faydalandıkları söylenemezdi. Çünkü taraflar uygulanacak savaş planı konusunda anlaşamıyorlardı. İmam Şamil, yapılan bütün yazışmalarda, aynı anda iki taraftan Cürcistan üzerine yürüyüp Vladikafkas-Tiflis askerî yolunun ele geçirilmesini ve böylece Rusya'nın cephe ile bağlantısının kesilmesini ileri sürmüştü. Ayrıca Çerkesistan'da bulunan Muhammed Emin de batıdan İmam Şamil'in kuvvetleriyle birleşecekti.

Bâb-ı Ali, İmam Şamil başta olmak üzere, Kafkasya halkının ileri gelenlerine evâmîr-i aliyye göndererek onları cihada çağırması. 9 Ekim 1853 tarihli bir irade-i seniyye ile gönderilmesi uygun bulunan emir-nâmede; Rusların Prut nehrini aşarak Eflâk ve Boğdan'ı zapt ettikleri, devlet tarafından Tuna boyuna ve Erzurum ile Trabzon taraflarına asker sevk olunduğu belirtildikten sonra İmam Şamil'e hitaben şöyle denilmiştir: "Sen dahi ol taraftan muharebeye kıyâm ile Şemâhi, Kuba, Karabağ, Derbend, Karakaytak, Kumuk, Şeminal, Andari, Licay ve İlisu han ve ümerâsıyla ve halkınla birlikte Rusya'ya hücum edip yüz aklıkları ibrâz edesin" (35). Aynı yazıda Anadolu Ordusu Müşiri Abdi Paşa ile muhabere olunması tavsiye olunduktan sonra, bu yolda hizmeti geçenlerden her birinin hal ve şanına uygun şekilde taltif olunacakları bildirilmişti. Nitekim bir süre sonra Padişah tarafından İmam Şamil'e vezirlik rütbesi ile Dağıstan Serdar-ı Ekremi ünvanı verildi. Ayrıca Şamil'in oğlu Gazi Muhammed ile diğer ileri gelenlere de muhtelif ünvanlar ve nişanlar verildiği görülmektedir (36).

Başlangıçta bu rütbelere gizli tutulmuş ve sadece ilgili kişilerin haberdar edilmesi hükümet tarafından özellikle istenmişti. Öte yandan Çerkes ümerâsından olan bazı kişilere de Osmanlı Devleti'ne yararlı hizmetlerinden dolayı muhtelif rütbe ve nişanların verildiği görülmektedir. Bilhassa bu noktada çok cömert davranılarak bölge halkının Rusya'ya karşı savaşıma istek ve azminin kuvvetlendirilmesi maksadı güdülmüştü (37).

Kırım Savaşının cereyan etmekte olduğu yıllar, aslında, XVI. yüzyılın ortalarından beri bölgeyi tehdit etmeye başlayan Rusya'yı buradan uzaklaştırmak için yakalanan en önemli fırsattı. Kafkasya bağımsızlık savaşını yürütenler ilk defa böyle bir gücü arkalarında bulmuşlardı. Sadece Osmanlı Devleti değil, o yıllarda Avrupa'nın en güçlü iki devleti olan İngiltere ile Fransa da Rusya'ya karşı mücadele etmekte idiler. Ancak Çerkes sahillerinin bölünmüşlüğü bu işleri organize temek üzere gönderilen Sefer Bey ile Behçet Paşa'nın ba-

şarısız oluşları (38), Osmanlı Devleti ile Şamil arasındaki irtibatsızlık, askeri faaliyetlerdeki koordinasyonsuzluk gibi sebepler dolayısıyla istenilen sonuçlar elde edilemedi. İmam Şamil, 1853 sonlarında emrindeki kuvvetlerle Gürcistan'a doğru hücum etmiş ise de, kendi ifadesine göre: "**Şiddetli kar ve yağmur sebebiyle dağların kapanması gibi engeller**" yüzünden geri çekilmişti. Şamil İstanbul'a gönderdiği mektubunda; bir taraftan Dağıstanlılar, öteki taraftan Osmanlılar hücum ettiklerinde Rusların bölgeden kolayca atılacaklarını, buralardan ayakları kesilirse hemen sulh yapacaklarını, Dağıstan askerinin ne tarafa gideceğinin bildirilmesini, Anadolu'dan Karabağ ve Şemâhi üzerinden Demir-Kapu'ya bir kol gönderildiği takdirde hiç bir engel ile karşılaşmayacağını belirtiyordu (39).

Şamil'in Ruslar hakkındaki iyimser raporlarına ve yaptığı akınların İstanbul'da mübalağalı şekilde değerlendirilmesine rağmen, Rusların bölgedeki gücü küçümsecek gibi değildi. Üstelik Prens Vorontsov, devamlı takviye almaktaydı. Mart 1854'te Vorontsov'un yerine tayin edilen General Read, Çar I. Nikola'ya gönderdiği raporunda, doğudaki bütün müslüman bölgeleri boşaltmayı ve Türklerin baskısı karşısında Gürcistan'ın feda edilerek Kafkas dağlarının kuzeyine çekilmeyi tekif etmişti. Bunun üzerine görevden alındı ve yerine Prens Baryatinsky tayin olundu (49). Bölgedeki Ermeni ve Gürcü toplulukların Rusya'yı desteklemesine karşılık (41), Kafkasya'daki mücadeleler Kırım Savaşının seyri üzerinde derin tesirler yapmıştı. Osmanlı-Kafkas kuvvetleri arasındaki irtibatsızlığa rağmen, en azından Rusların büyük bir gücü bölgede bulundurması, bunların savaşa aktif olarak katılmamasını sağlamıştı. Diğer yandan Muhammed Emin Efendi de, Çerkes-Abaza bölgesindeki coğrafi şartların olumsuzluklarıyla mücadele ederek civardaki kabileleri hakimiyeti altına almış, Osmanlı donanmasının bu taraftaki faaliyetine yardımcı olmaya çalışmıştı (42). Bâb-ı Ali'nin Şamil'den bütün istediği ise "**Rus kuvvetlerini meşgul etmesi**"ydi (43). Halbuki Kafkasyalıların Osmanlı Devleti'nden istekleri çok daha fazlaydı. Öncelikle silah ve cephane en başta gelen ihtiyaç maddesi idi. Gerçi Ahmed Paşa kumandasında silah ve cephane yüklü bir donanma Kafkasya'ya gönderilmek üzere yola çıkarılmıştı, ancak İngiliz Amiral J.W.D.Dundas'ın kaprisleri yüzünden Varna önlerinde gereksiz yere dolaştırılıp perişan edilmiş, böylece çok acil olarak istenen bu yardım yerine ulaştırılamamıştı (44). İmam Şamil yardım isteklerinin yerine getirilmediğini görünce 19 Mayıs 1854 tarihli olarak yazdığı bir Arapça arzısında, sadece iltifat etmekle yetinilmesinden dolayı Bâb-ı Ali'ye serzenişlerde bulunmuştu (45).

Kırım Savaşı müttefiklerin başarısıyla sürmesine rağmen Kaf-

kasyalılar bundan yararlanamadılar. İmam Şamil Temmuz 1854 sonunda İngiliz ve Fransız karargah merkezlerinin bulunduğu Varna'ya bir heyet gönderdi. Heyet, Fransız kumandanı Marshal St. Arnaud ile görüşerek Anapa'ya ortak bir saldırı teklifinde bulundu. Ancak müttefiklerin Kırım'a çıkarma yapmayı tercih etmeleri dolayısıyla bu girişim sonuçsuz kaldı (46). Gerçi İngiltere ile Fransa Karadeniz'in bir Rus gölü olmasını istemiyorlardı ve Çerkezistan'ın Rus kontrolü dışına çıkarılmasında bu ihtimali ortadan kaldıracıydı. Ancak burayı ziyaret eden müttefik ülkelerin casusları, Türklerin iyimserliğini paylaşıyorlardı (47). Onlar, bu bölgeye tesirli bir hareket yapılabileceğine inanmıyorlardı. Ayrıca Kafkasya fethedilmiş olsa bile, burada yeniden canlanacak ihtiraslı bir Rus kuvvetine karşı durabilecek daimî bir askeri güç bulundurulmadığı takdirde elde edilecek fütühât sağlam esaslara dayandırılmamış olacaktı. Müttefikler böyle bir yükümlülük altına girmek istemiyorlar, Osmanlı Devleti de mevcut haliyle bunu başarabilecek durumda değildi. O yüzden İngiltere ile Fransa, Kafkasya'da askeri herekâta ve ilerlemeye pek taraftar olmadılar (48). Müttefiklerin Kafkasya'yı pek önemsememesi, buradaki kabileleri şaşkınlığa uğrattığı gibi, kabileler arasındaki Rus taraftarlarının etkisini de arttırmıştı (49). Kafkasya'nın tamamı olmasa bile yalnız Çerkezistan'ın Rusya'dan koparılması halinde Çar Hükümeti'nin Karadeniz'deki hakimiyeti sona erecekti. Ancak kazanılan zafere karşılık bu sonuç da alınmadı ve **Paris Antlaşması**'nın hükümleri Kafkasya halkı için herhangi bir güvence sağlamaktan uzak oldu (50).

Kırım Savaşı sonrasında ölen I. Nikola'nın yerine geçen II. Alexander, bu savaştaki yenilginin açtığı yarayı Kafkasya'da kazanacağı bir büyük zafer ile kapatmak istedi. Bu maksatla Kafkas Orduları Başkomutanı Baryatinsky ilk iş olarak Dağıstan ve Çeçenistan'ı geniş çaplı bir kuşatma altına aldı. Ona göre müritleri bertaraf etmek ancak bütün bölgeyi abluka altına alarak Türkiye ve İran'dan gelebilecek silah ve mühimmat ile gönüllülerin girişine engel olmakla mümkün olabilirdi. Gerçekten de o sırada böyle bir silah kaçakçılığı vardı. Rusya bunu engellemek için bölgeyi abluka altına alırken, diplomatik yollarla da Osmanlı Devleti ve İran üzerinde baskı kurmak suretiyle Kafkasya'ya silah sevkiyatında rolü olanların cezalandırılmasını sağlıyordu. Nitekim bu hususta 13 Şubat 1857 tarihli bir Sadrazamlık yazısında şu bilgiler yer almaktadır; Rus sefiri Sadrazam ile görüşmesi sırasında Haliç'te ve Boğaz'da bulunan bir kısım gemilerde Çerkezistan'a götürülmek üzere silah bulunduğunu, Bâb-ı Ali'nin böyle bir işe girmeyeceğini düşünmekle beraber, bunu bazı Çerkeslerin yaptığına inanarak engellenmesini istemişti. Sad-

razam da, hükümetin bu konuda bilgisinin olmadığını, hemen tahkikat yaptıracağını, silah bulunması halinde gemilerin tevki, sorumluların te'dib olunacağını, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile dostluğa önem vermesi sebebiyle sadece bu gemilerin aranmasıyla yetinilmeyerek Karadeniz sahillerindeki bütün memurlara Çerkezistana silah ve mühimmat sevkini yasak olduğunu bildirileceğini ifade etmişti. Bir kaç gün sonra da buna dair padişahın fermanı vilayetlere gönderildi (51).

Bu sırada böyle bir olaya adı karışan İsmail ve Ferhat Paşalar, Rus Büyükelçiliğinin müracaatı üzerine muhakeme edilmiş, İsmail Paşa'nın Bolu'ya Ferhat Paşa'nın da Kütahya'ya sürülmesi kararlaştırılmıştır (52).

Böylece dışarıdan yardım alınması engellenen Çeçenistan ile Dağıstan'ı ele geçirmeye çalışan Ruslar, uzun süren mücadelenin halk üzerinde bıraktığı yılgınlıktan da yararlanarak üç orduluk bir kuvvetle saldırıya geçtiler. Ayrıca büyük miktarda paralar harcanarak Rusya taraftarlarının sayısının artırılmasına çalışılmıştı. Nitekim Baryatinsky tarafından Çeçen halkına hitaben neşredilen bir beyanname, dinde serbestlik, zorunlu askerlikten muafiyet, üç sene vergi vermeme imtiyazı, can ve mal güvenliği ile şeriat ve adalete uygun idare vaad edilmekteydi (53). Buna rağmen Şamil ile kesin sonuçlu bir savaşa girmek kolay değildi, fakat kuvvetlerin dengesizliği Ruslara önemli avantajlar sağlamaktaydı. General Evdokimov, iki sene uğraştıktan sonra, ancak 1859 ilkbaharında Çeçenistan'dan Andi-Koysu vadisine geçit veren Veden kalesini ele geçirebildi (54).

Öte yandan Dağıstan kalelerini teker teker ele geçiren Baryatinsky bizzat İmam Şamil'in bulunduğu Gunib kalesine 14 Taburluk yani kırk bin kişilik bir kuvvetle saldırdı. Şamil ile yanındaki 400 kişi bir süre direndiyse de, müritlerin sayısının 100'e inmesi üzerine kale Ruslara teslim oldu (6 Eylül 1859) (55).

Dağıstan'ın teslim olmasından sonra, Muhammed Emin Efendi, Çerkezistan'da bir süre daha mücadeleyi devam ettirdi. Buradaki halk arasında Ruslara karşı duyulan nefret o derece derin idi ki, her türlü imkânsızlıklara karşılık yine de savaş sürdürülüyordu. Muhammed Emin 1861'de yapılan savaşı kaybetti. 1861-1862'de Laba-Bela suları arasındaki saha Rus kontrolüne geçti ve mücadele Pşeh havzasına intikal etti. Daha sonra Abazalar, Ubih ve Şapsıglar mağlup oldular. Nihayet Ahçıpsu, Hakuçev, Çiket ve Albze gibi küçük kabilelerin 21 Mayıs 1864 tarihinde Kbaada Yaylasında yenilmelerinden sonra Kafkas milletlerinin bağımsızlık savaşlarının bir bölümü sona ermiş oldu (56).

Çar Hükümeti'nin çeyrek asırdan fazla süren bir mücadele neticesinde elde ettiği Kafkasya'da artık Rusya'nın sömürgeleştirme, iskân, göçe zorlama politikası bütün şiddetiyle tatbik edilme imkânına kavuştu. Ruslara karşı durabilecek bütün güçler ya imha edilerek ya da Türkiye'ye göç etmeye zorlanarak etkisiz hale getirildi. Yaklaşık on yıl kadar sonra meydana gelen Türk-Rus Savaşı ise Kafkasya'nın bağımsızlığına ulaşabilmesi için bir kere daha ümitlenmesine vesile oldu.

1877-1878 Türk-Rus savaşı Kafkas milletlerinin bağımsızlık mücadelesi için yeni bir fırsat olarak değerlendirildi. Osmanlı Devleti de savaştan galip çıkabilmek için Kafkas cephesinin gerisindeki kendisine taraftar olan unsurları harekete geçirip Rusya'yı bir cephe gerisi isyan ile vurmaya niyetlendi. Bu maksatla Kafkasya bölgesinde bir isyan çıkarabileceğine inanılan kişilere ferman (57) ve bir miktar para verilerek memleketlerine gönderildi. Bu kişilerin çoğunluğu İmam Şamil'in esir düşmesi üzerine Osmanlı Devleti'ne göç edip muhtelif askeri birimlerde görev alanlardı.

Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Çarlı Ali Efendi ile birlikte Ahberdil Muhammed, Hidatlı Ahmed ve Osmanlı ordusuna mensup subaylardan Abbas ile Osman beyler yola çıkarılıp gizlice Dağıstan'a girmeyi başardılar. Gunib civarındaki Anada mevkiinde yapılan toplantıda Dağıstan'ı kurtarmak amacıyla isyana karar verildi. İsyanın liderliğine Gazikumuklu Şeyh Cemaleddin'in halifesi olan Sugrathı Hacı ile Semsirli Ali Elden Bey Hacı getirildi. Birincisi Dağıstan taraftarını, ikincisi de Çeçenistan'ı idare etmekle görevli idi. Dağıstan'ın muhtelif yerlerindeki Rus garnizonlarına 9 Mayıs 1877 tarihinden itibaren başlayan saldırılar fazla başarılı olamadı. Gelişen Rus savaş sanayiinin ürettiği silahlara karşı ağızdan dolma tüfekler, kılıç ve kamalarla iş görmek mümkün olamadı. Dışarıdan da yardım alamayan Dağıstanlılar bir aralık Gazikumuk'u ele geçirip Rus kuvvetlerine ağır zaiyat verdiler ise de üstün Rus gücü karşısında sonuç alınamadı. Aynı durum Çeçenistan için de geçerliydi. Neticede isyanı bastıran Rus kuvvetleri 600 köyü tahrip edip on binden fazla aileyi Sibirya'ya sürdüler. Bu arada isyanın liderlerinden olan beş yüz kişi de idam edildi (58).

Öte yandan Abaza ileri gelenlerinden olan Hasan Bey de Abaza ve Çerkes kabilelerini Rusya'ya karşı isyana sevk edeceğini bildirerek Osmanlı Devleti'nden yardım istemişti. Hükümet durumu derhal Batum cephesine bildirmiş ve hem Abaza ve Çerkes kuvvetlerine para yardımı yapılmasını hem de donanma ile sahildeki Rus kuvvetlerine para yardımı yapılmasını hem de donanma ile sahildeki Rus kuvvetlerine ağır darbe indirilmesini emretmişti. Türk ordusu

yerli kuvvetlerin de iştiraki ile Sohum ve çevresini ele geçirmiş ise de savaşın diğer cephelerde Rusların kesin üstünlüğü ile sonuçlanması üzerine Osmanlı kuvvetleri pek fazla iş göremeden geri dönmek zorunda kalmışlardı (59). Üzerinde pek ayrıntılı düşünülmeyen ve herhangi bir ön hazırlığa dayanmayan bu isyan ile Osmanlı askeri çıkarması bölgede çok sayıda köyün tahribine, bir çok kişinin göçe zorlanmasına yol açmıştı (60). Üstelik bu hareket Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesi ile yüz milyon rublelik bir tazminat ödenmesi sonucunu doğurmuştu (61).

1877-1878 savaşı Kafkas kabilelerinin bağımsızlık ümidini yarım asır kadar geçiktirdi. XIX. yüzyılın ikinci devresinde en güçlü dönemlerini yaşayan, sadece Kafkasya'da değil Orta Asya'da iktidarını pekiştiren Çarlık rejimi izlediği sömürgeleştirme siyaseti ile Kafkasya'daki dinamik ve topluma öncülük yapacak nüfusu etkisiz hale getirmeyi başardı. Bu yıllarda Kafkasya'nın bağımsızlık mücadelesine dış dünyadan ilgi gösteren ve kısmen de olsa yardımcı olmaya çalışan bir tek Osmanlı Devleti vardı. Avrupa bir kez daha Kafkas milletlerinin bağımsızlık mücadelesini umursamamış ve en azından tarafsız kalarak Rusya'nın yanında yer almıştır. Böylece Kafkasyalılar yeni bir bağımsızlık savaşı için Birinci Dünya Savaşını beklemek mecburiyetinde kalmışlardı.

Şimali Kafkas Cumhuriyeti

Çarlık rejiminin sonunu hazırlayan Şubat 1917 ihtilâli Kafkasya'daki müslümanlara yıllardan beri aradıkları bağımsız yaşama fırsatını vermiş gibi görünüyordu. Yalnız ihtilal sonrasındaki karışa ortamında ve iç savaş sırasında müslümanların bu fırsatları değerlendirebilecek güçleri olduğu söylenemezdi. Toplumu toparlayabilecek ve Rus saldırılarına karşı koruyabilecek güçlü bir teşkilâtın yokluğu, kadro sıkıntısı, ekonomik ve malî zaruret ve dışardan yardım alamama keyfiyeti bağımsızlık mücadelesinin en önemli zaaf noktalarını oluşturmaktaydı. Kafkasyalıların elinde bir tek silah vardı: "Bağımsız devlet kurma ve hür yaşama azmi."

İşte bu sırada Rusya'nın çözülmeye başladığını gören Kuzey Kafkasyalılar 8 Mart 1917 tarihinde Terekale (Vladikafkas) şehrinde **Birleşik Kafkas Dağlıları Birliği'nin Geçici İdaresi** adlı bir millî teşekkül meydana getirdiler. Daha sonra bu teşekkülün öncülüğüyle bölgenin muhtelif yerlerinden gelen 500 temsilcinin katılımıyla 3 Mayıs-7 Mayıs 1917 tarihleri arasında **Birinci Genel Kuzey Kafkasya Kongresi** toplandı. Kongre delegeleri arasında beliren ümit ve hedeflerin müşterekliğini Dağıstan temsilcisi Hasanov şu şekilde ifade

etmişti: "Dil bakımından aralarında farklar bulunan Kuzey Kafkasya halkları, hayat felsefesi, gelenek ve görenek ve ortak menfaadler bakımından bir millet halinde birleşiyor ve kaynaşıyorlar" (62). Kongre, Kuzey Kafkasya'nın ayrı bir ünite sıfatıyla gireceği Rusya'nın federal cumhuriyet esasları üzerinde yeniden kurulmasını ve Rus hazinesinin kendisine mal ettiği Kuzey Kafkas topraklarını iadesini talep ettikten başka gerekli çalışmaları yürütmek ve teşkilatlanmayı sağlamak üzere bir bakıma **geçici hükümet** gibi faaliyet gösterecek olan **Birleşmiş Şimalî Kafkasya ve Dağıstan Dağlıları Birliği Merkez Komitesi** adında en yüksek icra organını teşkil etti (63).

Bölgenin bağımsızlığını sağlamak amacına yönelik ikinci kongre 18 Eylül 1917'de Andi'de toplandı. **Şimalî Kafkasya Millî Müessesan Meclisi** adını alan bu kongre, birlik düşüncesinin toplum tarafından olağanüstü bir heyecanla karşılandığını göstermekteydi. Dağıstan, Kumuk, Terek, Adige, Çeçen-İnguş, Karaçay-Balkar, Abhaz gibi bölgelerden gelen 1500 temsilci aşağıdaki kararları alarak mustakbel Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'nin anayasasının temel ilkelerini belirlemiş oldu (64).

1. Kuzey Kafkasya siyasi birlik teşkil eder.
2. Bu birlik içinde her kabile tam bir muhtariyete sahip olacaktır.
3. Birliğin iki teşriî meclisi bulunacaktır. Birincisi otuz binde bir nisbetinde seçilmiş **Mebuslar Meclisi** diğeri her kabilenin seçeceği ikişer üyeden oluşacak olan **Ayân Meclisi**.
4. Her iki meclis kendi azâsından bir icrâ heyeti, bu heyet de kendi arasından bir reis seçer. Bu reis aynı zamanda bütün birliğin başkanıdır.
5. Devletin anayasasının muhafaza ve idamesi, meclisler tarafından yapılan kanunları, icra kuvvetinin ve her kabileye ait idarî ve kazaî işlerin anayasaya uygun olup olmadığını murâkabe etmek üzere bir yüksek divân teşkil olunacaktır.

Görüldüğü gibi kurulması düşünülen yeni devlet Kuzey Kafkasya'nın etnik yapısına göre düzenlenmiş ve bu haliyle bir **Kabileler Federasyonu** şeklinde yönetilmek istenmiştir.

Kurultayda Merkez İcra Komitesi seçimi yenilendi ve heyete tam yetki verildi. Komitenin başkanlığına Çar ordusunda subaylık yapmış olan Abdülmecid Çermoy getirildi. Onun yanında Haydar Damat ile Pşiman Kosok gibitanınmış şahsiyetler de bulunmaktaydı. Aslında bu kongrede Nakşibendî Tarikatı mensupları, Şeyh Şamil'in en yakın müritlerinden birinin oğlu ve büyük bir din adamı olup o sırada 60 yaşlarında bulunan Şeyh Necmeddin Got-

sinski'nin imam seçilmesini istiyorlardı. Fakat görüşmeler sırasında böyle bir kararın Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında tepki ile karşılanacağı düşünülürdü ve bu ülkelerle iyi komşuluk, hatta siyasî birlik kurma ihtimali karşısında bu durumun olumsuz bir ortam meydana getireceği dikkate alınarak Şeyh Necmeddin Gotsinski dini lider olarak tanındı. Onun yanında da büyük bir nüfuzu olan Şeyh Uzun Hacı bulunmaktaydı (65).

Bu sırada Ekim 1917 ihtilâliyle Bolşevikler iktidarı ele geçince komite, 20 Kasım 1917 tarihinde kendisini **Geçici Hükümet** diye isimlendirdi ve Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurduğunu duyurdu. Ancak resmen diplomatik teşebbüslerde bulunulmadı. Müteakip günlerde askerî, idarî, ziraî ve malî kararlar alınarak devlete millî bir şekil verilmeye çalışıldı.

Şimalî Kafkasya'nın bu şekilde bağımsız bir politika izlemesi bölgede bulunan Rusları, Kozakları, Ukraynalıları rahatsız etmiş, Bolşevik Partisi ile Çarlık yanlıları da bölgenin birliğin iparçalamak için birbirlerinden bağımsız olarak tahrik ve tazyiklere girişmişlerdi. Kozak, Ukrain, Rus kolonilerinin memleket çapındaki sabotajları ve alınan karşı tedbirler bölgede asayiş bozdu. Askerî bir teşkilâta ve çok sayıda silah ve cephaneye sahip olan Kozaklar üstünlüğü ele geçirmişler ve hatta bunlardan bir grup bağımsız hükümet kurma sevdasına kapılmıştı. Öte yandan Bolşeviklere amansız şekilde düşman olan Terek Kozakları da kendilerine bir lider seçtiler ve **Şimalî Kafkasya Birliği**'ne katıldıklarını ilân ettiler. Böylece Bolşeviklere karşı bir **Terek-Dağıstan Bloku** oluşturuldu. Fakat bu blok fazla uzun ömürlü olamadı. Yerli ahali ile muhacir Kozaklar arasındaki toprak anlaşmazlığı kısa süre sonra iki tarafın arasını açtı. Bu arada Rus ordusunda yetişen bazı Dağlı subayların Çar taraftarı generallerin yanında yer almaları özellikle Dağıstan'da çok güçlü olan Nakşibendiler arasında şiddetli tepkilere yol açtı. Dolayısıyla kurulması düşünülen yeni hükümetin daha ilk anda büyük çapta problemlerle karşılaşacağı ve bilhassa yetişmiş kadro sıkıntısı çekeceği anlaşılmaktaydı.

Nitekim bu kargaşa ortamında Kuzey Kafkasya'daki birlik dağılmış, tamamen müslüman olan Dağıstanlılar, Çeçenler, İnguşlar ayrı ayrı kendi millî meclisleri ile idare edilmeye başlanmıştı. Özetle Ekim İhtilali, geçici hükümeti alaşağı ettiği zaman Vladikavkas'tan Hazar Denizi sahillerine kadar bütün Kafkas etekleri tam bir anarşi içerisine düşmüştü (66).

Bunun üzerine hem Maveray-yı Kafkas Konfederasyonu'nun durumunu anlamak ve Ruslara karşı ittifak imkânlarını araştırmak, hem de Kuzey Kafkasya'nın bağımsız devlet olmasını sağlayıp bu

konuda Türkiye'den yardım istemek üzere Dağıstan'ı temsilen Mehmed Kadı Dibirol ile Haydar Bammat, Çeçenler adına da Abdülmecid Çermoy Nisan 1918 başlarında Trabzon'a gelerek buradaki konferansa katılan Maveray-yı Kafkas Konfederasyonu delegeleriyle görüşüp özellikle Osmanlı Devleti'nden yardım temin etmeye çalıştılar. Heyet, Maveray-yı Kafkas Hükümeti ile bir antlaşma izlamadan önce Bâb-ı Ali'nin fikrini öğrenmek maksadıyla konferansa katılan Osmanlı Başdelegesi Miralay Hüseyin Rauf Bey ile görüştü. Bu sırada Dağıstanlılar, Kuzey Kafkasya hakkında şu bilgileri verdiler: Hal-i hazırda en muhtaç oldukları şey maddî yardımdı ve bunu da Türkiye'den beklemekteydiler. İlk yapacakları işin istiklâl ilanı ve Kozakların daha kuzeye sürülmesi ve Bolşevik taarruzuna karşı hazırlık yapmak olduğunu söylüyorlardı. Türkiye tarafından yapılacak yardımın silah ve cephane kaçakçılığı tarzında olmasının hiç bir faydasının dokunmayacağını, çünkü Karadeniz iskelelerinden bir şey almalarının kendileri için imkansız olduğunu belirten heyet, ancak Maveray-yı Kafkas ile anlaştıktan sonra, demiryollarını kullanmaları ve iki büyük askerî şosedden nakliyatın serbest olarak yapılması halinde gereken yararın elde edilebileceğini belirtmekteydi. Osmanlı Devleti de, bu yollar açıldıktan sonra silah, cephane ve bunları kullanacak asker ile subayları gönderebilecekti. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nin yardım etmek istemesi yetmiyor aynı zamanda Kuzey Kafkasya ile Güney Kafkasya arasında barış ve dostluğu sağlayıcı rolü de üstlenmesi gerekiyordu (67).

Heyette bulunanlar, o sırada Batum'da bulunan Enver Paşa ile görüşmek üzere oraya gittiler. Enver Paşa, heyetin tekliflerini kendi siyasetine uygun bularak onları yanına alıp İstanbul'a getirdi ve hükümetin diğer üyeleri ile de görüşmelerini sağladı. Böylece bir anda Osmanlı siyasi ve askeri mahfillerinde Kafkasya meselesi ön plana çıktı. Basında da heyetin faaliyetleri hakkında olumlu yazılar yazılmaya ve Kafkasya'nın Türkiye için taşıdığı önemin büyüklüğünü belirten yorumlar çıkmaya başlamıştı. Ortamın müsaitliğini gören ve her türlü desteğin verileceğine dair teminatı işiten Kuzey Kafkasyalı temsilciler hemen aldıkları yetkiye dayanarak 11 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığın ilan edildiğini Osmanlı Devleti'ne ve diğer ülkelere birer nota ile duyurdular. Haydar Bammat ve Abdülmecid Çermoy tarafından imzalanan notada şu hususlara yer verilmekteydi (68).

1. Şimalî Kafkasya Dağlıları Birliği, Rusya'dan ayrılarak bağımsız bir devlet kurmaya karar vermiştir.
2. Yeni devletin sınırları kuzeyde Dağıstan, Terek, Stavropol, Kuban ve Karadeniz vilayetlerinin kuzey sınırı olup güney sı-

nırı Maveray-yı Kafkas Hükümeti ile yapılacak görüşmeler neticesinde belli olacaktır. Doğuda Hazar Denizi batıda ise Karadeniz bulunmaktadır.

3. Aşağıdaki imzası bulunanlar Haydar Bammat ve Abdülmecid Çermoy tam yetkili olarak **Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'nin** bağımsızlığını ilan ederler.

Osmanlı Devleti, yeni devleti hemen tanıdı. Enver Paşa da her türlü yardımın yapılacağını resmen taahhüt etti.

Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'nin İstanbul tarafından tanınması Rusya'nın şiddetli tepkisine yol açtı. Zira bu haliyle Türkiye'nin nüfuzu ve hakimiyeti Kafkasya'nın kuzeyine kadar yayılmıştı. Halbuki Bakü'nün Rusya için taşıdığı önem çok fazlaydı ve Bolşeviklerin burayı kolay kolay terketmesi beklenemezdi. Nitekim Sovyet iktidarının Kafkasya'da bolşevikleştirmek istediği ilk yerlerden biri olarak Baku seçilmişti. Kuzey Kafkasya'nın kaybı, Lenin'in deyimiyle "hayat kaynağı"na giden yolların elden çıkması demekti. Bundan ötürüdür ki, Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin 30 Mayıs 1918 tarihli bir notayı Moskova'daki Türk Büyükelçisi Galip Kemalî Bey'e vererek Şamilî Kafkasya'nın tanınmasını protesto etti. Çiçerin, "Şimalî Kafkasya adına İstanbul'a gelen heyetin yerli ahaliyi temsil etmek hakkını kat'iyen hâzi olmadığını" yazdıktan sonra, Şamilî Kafkasya ahalisinin "Sovyet Rusya'dan hiçbir zaman ayrılmak istemediğini" teyid maksadıyla Sovyet makamları tarafından tanzim ettirilen bir takım vesikaları da Türk elçisine takdim ederek Sovyet Hükümeti'nin Şamilî Kafkasya'yı asla tanımayacağını da sözlerine ekledi. Bâb-ı Ali bu notayı ciddiye almadı ve cevap bile vermedi. Hükümet, kedi menfaatine uygun gördüğü siyaseti devam ettirdi. Nitekim Şimalî Kafkasya murahhasları ile Batum'da 8 Haziran 1918 tarihinde bir **dostluk anlaşması** imzalandı. Bu anlaşma gereğince: Türk Hükümeti, Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'ne askerî yardımda bulunmayı ve dış tehlikelerden yani Bolşeviklerden ve Kozaklardan korumayı üzerine almıştı (69). Tam bu sırada Şimalî Kafkasya'nın başkenti Vladikafkas Bolşeviklerin eline geçmişti. Başkent önce Nasran'a taşınmış, fakat kısa bir süre sonra Kafkasya kuvvetleri 4 Ağustos günü taaruza geçerek 13 günlük bir çarpışmadan sonra Vladikafkas'ı geri alabilmişlerdi. Bununla birlikte Kuzey Kafkasya dört bir taraftan saldırılara maruz kalmıştı.

O sırada Türk ordusu Azerbaycan'ın hemen tamamını kontrol altına almıştı. Tam bu sıralarda Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni temsilen İstanbul'a gelen bir heyet buraların da kurtarılması için teşebbüste bulunulmasını istedi. Bu defa ana kuvvetten ayrılan bir grubun Dağıstan üzerine gönderilmesi kararlaştırıldı. Yusuf İzzet

Paşa kumandasındaki 15. Fıkranın harekete geçtiği zamanlarda Albay Bçerakov'un Kozakları, Derbend, Tarko (Petrovsk) şehirlerini ele geçirmişler ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni tehdit etmeye başlamışlardı. Türk ordusu fazla zorlamadan 6 Ekim 1918 günü Derbend'e girdi (70). Daha sonra yola devam edilerek önceden bölgeye gönderilen Osmanlı subaylarının teşkilatladıkları milis kuvvetlerinin de yardımıyla (71) Tarko ele geçirildi ve Terek nehrinin yukarı tarafları Türk ordusu Mondros Mütarekesi'ne rağmen yoluna devam ederek Tarko şehrini bu mütarekeden sonra ele geçirmişti (6 Kasım 1918). Böylelikle Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'nin yaşayabilmesi için gerekli asgari güvenlik temin edilmiş oldu.

Türk ordusunun takviye kuvvet almadan ve ikmâl yapamadan bütün Doğu Kafkasya'yı hakimiyet altına alması büyük başarı idi. Fakat bu hakimiyet fazla uzun ömürlü olamadı. Uzun yıllar Rus esareti altında yaşayan bu bölgelerin kendi idari, askeri ve ekonomik düzenlerini kurabilmeleri için Türk askerinin bir süre daha oralarda durması gerekiyordu. Ancak 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan **Mondros Mütarekesi'**ne göre Kafkasya'daki askerlerin 1914 öncesi sınırlara çekilmesi gerekmekteydi. Bir süre sonra çekilmeye başlayan Türk kuvvetleri, arkalarında gözü yaşlı Kuzey Kafkasya ile Azerbaycan halkını uğrayacakları pek çok iç ve dış saldırılara, ihanetlere ve haksızlıklara karşı kendi kaderleriyle başbaşa bırakmak zorunda kalacaklardı. Bu arada Anadolu'da da yeni bir varlık-yokluk mücadelesi başlayacak Kafkasya'nın tek ümidi olan Türkiye'nin içine gireceği kurtuluş kavgası bölgeye yardımcı olma imkanlarını ortadan kaldıracaktı.

Buna rağmen Kuzey Kafkasya müslümanları ümitsizliğe kapılmadan mücadelelerini sürdürmeye kararlıydılar. Fakat teşkilatlanamayışın sıkıntıları her alanda kendisini açıkça hissettirmekteydi. Üstelik hem Bolşeviklerle hem de Çarlık yanlısı kuvvetlerle kıyasıya bir mücadele hüküm sürmekteydi. İngiltere'nin bölgedeki temsilcisi olan General Thomson başlangıçta Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanımak istememesine karşılık daha sonra tutumunu değiştirerek fiilen bu cumhuriyeti tanıdığını, hukuken tanınmasının da Paris'te toplanacak olan barış konferansı kararlarına bağlı olduğunu söylemişti. Onun 1918 sonlarında Kuzey Kafkasya'nın durumu hakkında yazdıkları oldukça önemlidir General Thomson şöyle diyordu: "Şimalî Kafkasya'ya gelince, bu memleketi de gezdim. Temirhan-şura, Terekkale, Hunzaklı gibi şehirleri dolaştım. Orada bir milli hükümet var ve gayet iyidir. Kafkasya'da bir İngiliz kuvvetli, disiplinli bir devlet manzarası gösteriyor. Çarlığın Kafkas ordusuna ait silah fabrikalarıyla stokları, has-

tahaneleri ve bütün malzemesi Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da kalmıştır. Şimali Kafkasya'da hiç bir şey yoktur. Böyle iken iki cepheye Beyaz ve Kızıl Ruslara karşı kahramanca döğüşüyor ve hayret uyandırıyor. Çarlık zamanında hükümet otoritesine karşı haydutluklar, hırsızlıklar, ayaklanmalar eksik olmazdı. Fakat şimdi bunların hiç birisi yoktur. Hükümet memleketin idaresinde hiç bir güçlük çekmiyor. Çünkü halk bu hükümetin kendi hükümeti olduğunu gayet iyi anlamıştır, tam bir birlik içindedir" (72).

General Thomson'ın böyle demesine karşılık İstanbul'daki İngilizler, Şimali Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanımayan ve Çarlığı yeniden diriltmeye çalışan, bu arada Bolşeviklerle de mücadele eden General Denikin'e destek oluyorlar ve onun Çarlığı yeniden dirilmesi ümidiyle Bolşeviklerin güçlenmesini engellemeye uğraşıyorlardı. Bundan dolayı Kuzey Kafkasya birlikleri aynı zamanda her biri kendisinden güçlü iki ayrı kuvvet ile mücadele etmek mecburiyetine düşmüştü.

Bu durum karşısında Abdülmecid Çermoy Hükümeti istifa ederek yerine Pşimah Kosok Hükümeti kuruldu. Yeni hükümet hem askeri hem de diplomatik alanda mücadelesini yoğunlaştırdı. Bu cümleden olarak Abdülmecid Çermoy başkanlığında bir heyet Paris Sulh Konferansı'nda Kuzey Kafkasya'nın haklarını savunmak üzere Fransa'ya gönderildi. Fakat hem Denikin'in askerleri hem de Bolşevikler Paris Konferansı'nın vereceği karardan önce Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmek maksadıyla taarruzlarını yoğunlaştırmışlardı. Güney Rusya'da teşekkül ettirilen Beyaz Rus orduları, asıl amaçları olan Komünizmi yok etme iddiasına rağmen öncelikle Kuzey Kafkasya'daki devleti ortadan kaldırmaya yönelmişlerdi. General Denikin'in kuvvetleri Dağlıların bütün gayretlerine mukabil Adige, Karaçay, Kabartay, Oset mıntikalarını işgal ettiler. Ancak Dağıstan ile Çeçenistan'da aynı kolaylıkla ilerleyemeyen Denikin'in ordusu, Nisan 1919'a kadar bölgede başarı elde edemeyince Bolşeviklere karşı Voronej cephesinde savaşı en güçlü iki kolordu Dağıstan'a nakledildi. Bu üstün kuvvetler karşısında Dağlılar Veden'e çekildiler. 12 Haziran 1919 tarihinde Kosok Hükümeti de çekilmek zorunda kaldı. General Mikail Halil hükümeti kurmakla görevlendirildi. Fakat çok geçmeden her tarafta çözümler başlayınca Ağustos 1919'da meclis çalışmalarını tatil etti. Böylece Denikin Kuzey Kafkasya'nın en önemli bir bölümünü hakimiyeti altına aldı. Bununla birlikte onun kuvvetlerinin üçte birini ayırarak kazandığı bu başarı Bolşevikler karşısında hem kendisinin hem de Kuzey Kafkasya halkının zayıf düşmelerine yol açmış oldu (73). Bu tür düşmanlıklardan fay-

dalanmayı çok iyi bilen Bolşevik liderler bölgeye ulaştıklarında zayıflamış rakiplerle karşılaşacaklardı. Yalnız Dağıstan'ın bir bölümünde İmam Necmeddin, Çeçenistan'da Uzun Hacı cihat ilan ederek mücadeleye devam etmekteydiler.

General Denikin'in 1920 yılı başlarında Bolşeviklere yenilmesinden sonra XI. Kızılordu doğrudan Kuzey Kafkasya üzerine gönderildi. Dağlıların savaşıma gücü bitmiş, silah ve cephaneleri kalmamış, memleketin her tarafı Denikin orduları tarafından harap edilmişti. Öte yandan Sovyet Hükümeti, propaganda yoluyla Dağlıları hakimiyet altına almak için teşebbüslerden de geri kalmıyordu. Nitekim Temirhanşura'ya gönderilen General Smirnov, halka "**Sovyet Hükümeti sizin istiklâlinizi tanıyor; hayatınızı istediğiniz gibi tanzim ediniz. Fakat bizim sizinle beraber büyük bir vazifemiz daha var: Sizin kardeşiniz olan Şark Müslümanlarını batı emperyastlerinin esaretinden kurtarmalıyız**" (74).

Ancak Sovyetlerin iç savaşı bitirmek üzere olduğu bu günlerde yavaş yavaş Kafkasya'nın da işgali gündeme gelmeye başladı. Muhemel tehlike karşısında alınacak tedbirleri görüşmek maksadıyla Bolşevik tehdidine rağmen 6 Mayıs 1920 tarihinde Çeçenistan'ın Veden civarında bulunan Kayışkurt'ta bir kongre düzenlendi (75). Kongreye katılanların çoğu din adamı olup Türkiye'den de İsmail Berkok, Aziz Meker, Mustafa Şahin Beyler katılmışlardı (76). O sırada hareketin manevi lideri olan ve Yukarı Çeçenistan'da Şamil'in imamlığı modeline uygun **Şimali Kafkasya Emirliği** adında dini bir devlet kurup Osmanlı Halifesi'nin himayesine giren 74 yaşındaki Şeyh Uzun Hacı hasta olduğu için kongreye isteklerini yazılı olarak bildirmiş ve mücadelenin sonuna kadar devamını, Türkiye'de bulunan ve İmam Şamil'in hayatta kalan tek oğlu olan **Kâmil Paşa'nın** çağrılarak başa geçirilmesini tavsiye etmişti. Bu kongre ile istiklâl için sonuna dek mücadele edileceği ilan ediliyor ve Dağlıların dokuz ay savaştığı Denikin kuvvetleri ile şimdi bağımsızlığı yok etmek isteyen Bolşevikler arasında bir fark bulunmadığı halka duyuruluyordu. Kongrenin hemen akabinde Uzun Hacı'nın tavsiyelerine uyularak Kâmil Paşa'ya haber gönderildi. Kâmil Paşa o sırada hasta olduğu için yerine oğlu Said Şamil'i gönderdi ve vaziyetin tetkikinden sonra hareket etmeye karar verdi. Beraberinde 50-60 Kafkasyalı ile birlikte Eylül 1920 başlarında Dağıstan'a geçen Said Şamil'in önderliğinde yeniden mücadeleye başlandı. Başlangıçta Bolşeviklerin üstün kuvvetlerine mukabil bazı başarılar da elde edildi (77).

1920-1921 yılları arasındaki bu mücadele hakkında tarihi kay-

naklarda pek fazla bilgi yer almamaktadır. Bir kaç Sovyet kaynağı da hareketin başlangıcında ve idaresinde imamların oynadığı rolü küçümsemeyi tercih ederek, onlara yardımcı olmaya çalışan Çar ordusunun eski subaylarının rollerini oldukça abartmaktadırlar. Gerçekte bu bağımsızlık hareketinde asıl önemli rolü, XIX. yüzyıldaki müridizm hareketinde olduğu gibi Nakşibendi Tarikatı oynamıştı. Zaten isyancıların iki Kızıl Ordu tarafından yapılan saldırılara karşı bir yılı aşkın bir süre dayanabilmeleri için gereken moral ve sıkı disiplini ancak tarikat ortamı sağlayabilirdi.

Bu harekete katılanlar ve yönetenler hakkında Alexandre Benningsten'in yaptığı şu yorum dikkat çekmektedir: "Savaşçılar hem Sufi kardeşlerine hem de ait oldukları kabile veya geniş ailelerine bağlıydılar. Liderleri genellikle hem tarikat müridi hem de aynı zamanda kabilenin yaşlılarıydı. Daha Şamil zamanında ortaya çıkan kabile-tarikat birliği 1920'de hemen hemen başarılı bir gerçektir. Savaşçıların kutsal savaşa bağlılıkları ve disiplin tartışma götürmüyordu. Cesaret, kahramanlık ve savaş ruhu bakımından en mükemmeldiler.

İsyancıların ideolojisi cihad ideolojisiydi... İsyancıların siyasal programı basitti: Kafirlerin sürülmesi ve Rusya'dan tamamen bağımsız, Osmanlı Halifesi'nin himayesi altında, Şamil'in imamlığı modeline uygun teokratik bir devlet kurmak. Uzun Hacı'ya göre bu devlet monarşik şeriat devleti olmalıydı" (78).

Uzun Hacı'nın ölümünden sonra hareketi diğer şeyhler yürüttü (79). Sovyet komutanları bu ayaklanmayı son derece ciddiye almışlardı. Nitekim sayısı 35-40 bin arasında olan Kızıl birlikler, Şubat 1921'de toplam sayısı 9640'ı aşmayan cephanesi az, silahları ilkel ve ellerindeki makinalı tüfek miktarı bile 40'ı aşmayan müritlere karşı harekete geçirildiler. Eşit olmayan kuvvetler arasındaki çarpışmalar çok kanlı bir şekilde cereyan etti ve hiç esir alınmadı. Kızıl Ordu birlikleri son mücahidi de öldürmeye kararlıydılar. Bu uğurda bir kaç defa yenilgiye dahi uğramışlardı. Meselâ 30 Ekim 1920'de XI. Ordu'nun 32. tümenine bağlı 203. piyade taburu ve bir topçu alayı Arakan geçidinde kuşatılmış ve tümüyle imha edilmişti. Dağıstan gizli polis teşkilâtının başkanı Sefer Durakov da öldürülenler arasındaydı. 30 Kasım'da Yeni Devrim Düzeni adını taşıyan Moskova'nın birinci piyade alayı, 8 Ocakta da bir süvari taburu ile bir alay yok edilmişti. Fakat Sovyetlerin kaynakları ile imkânları çok genişti. Nitekim Mayıs 1921 yılına doğru isyan iyice bastırılmaya yüz tuttu. Dini ve askeri liderlerin çoğu öldürüldü, yalnız sağ kalan Şeyh Necmeddin, Seyid Emin ve onların bazı müridleri mücadelelerini,

korunma imkânlarının daha fazla olduğu Yukarı Çeçenistan'da bir süre daha devam ettirdiler. Onlar da 1925 yılında yakalanarak idam edildiler (80). Said Şamil ve bir kaç arkadaşı komünistlerin eline geçmiş olan Gürcistan'dan güçlükle kaçarak Türkiye'ye varabildiler (81).

İsyanlar daha küçük ve mahalli düzeyde olarak 1928'lere kadar sürdü. Dağlı müridlerin mükemmel teşkilâtlanmalarına, olağanüstü savaşçı niteliklerine ve halkın tam desteğine rağmen yenilmelerinin sebeplerini şöylece sıralamak mümkündür.

- Ayaklanma başladığında Dağıstan ve Çeçenistan'ın büyük bir bölümü Kızıl Ordunun tam kontrolü altındaydı. Böylece ayaklanmaya hemen müdahale edebilmişti. Bundan dolayı müslüman teşkilâtlarını tamamlamaya ve genişletmeye vakit bulamadılar.
- Sovyet kuvvetlerinin oluşturdukları çemberi kırıp Batı Kafkasya'daki müslüman kuvvetlerle irtibat tesis edilemedi.
- Müslüman kuvvetler, Şamil gibi, dışarıdan hiç bir yardım alamadılar. İsyancıların Gürcü Menşeviklerden, Türklerden, hatta Almanlardan yardım aldıkları yolundaki Sovyet iddiaları tarihi gerçeği saptırmaktır.
- Bazı tarihçiler tarafından ileri sürülen ve isyancıların katı tutumu dolayısıyla müttefiklerinin kendilerinden uzaklaştığı yolundaki düşünceler kabul edilebilir görünmemektedir (82).
- Parlak sloganlara ve vaatlere dayalı komünist propagandanın yerli halkı bölmesi; öyle ki Sovyet rejiminin ilk yıllarında kumanda mevkiinde müslüman din adamlarına dahi rastlanıyordu. Kabartay ülkesinde Molla Kathanov bunlardan biriydi (83).

Sonuç

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gittikçe yoğunlaşan Kafkasyalıların Rus istilalarına karşı direnme mücadeleleri Sovyet yönetimi sırasında pek varlık gösteremedi. Komünist Partisinin acımasız otoritesi Kafkas milletlerinin dinamik güçlerini sürgün, hapis, idam gibi cezalarla iyice yıldırdı. Ancak Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte Kuzey Kafkasya'nın da bağımsızlığa kavuşma ümidi doğdu. Şimdilik bölgede sadece Çeçenistan'ın bağımsızlık ilanı ve bunu koruma uğrunda mücadelesi mevcuttur. Çeçenlerin akrabaları olan Dağıstanlılar, İnguşlar, Kabartaylar, Adigeler, Abazalar bundan ne ölçüde etkilenecek? Bu soruya şimdilik cevap vermek güç görünmektedir. Söz konusu etki biraz da Çeçenlerin başarısına bağ-

lıdır. Görünen odur ki, kahramanlıklarına, kıskançlık derecesinde bağımsızlıklarına düşkün olmalarına mukabil Çeçenya'nın şansı fazla değil. Mücadele belki uzun süre devam edebilir ama Rusya'nın dize getirilmesi çoğunlukla Çeçenya dışındaki gelişmelere bağlıdır. Dış dünyanın olaya şu andaki yani 1995'in başlarındaki yaklaşımı, eldeki verilere dayanarak söylemek gerekirse, pek de iç açıcı değil. Bundan da öte adaletli ve gerçekçi olmaktan uzak bir dünya kamuoyu mevcuttur. Çok yanlış olarak hadise Rusya'nın iç meselesi sayılmaktadır. Batı dünyası Rusya'ya karşı hakkaniyeti savunmak cesaretini yitirmiş görünmektedir. Yurtları zorla işgal edilmiş olan Çeçenlerin 1830'larda, 1877'lerde ve 1917'lerde teşebbüs ettikleri mücadelenin bu yeni safhasının da başarısızlığa uğramaması bu tavrın değişmesine sıkı sıkıya bağlıdır.

Daha önceki bağımsızlık hareketlerinde olduğu gibi şimdi de başarının asgari şartları hazırlanabilmiş değildir. Tıpkı önceki dönemlerdeki gibi şimdi de elde olan sadece bağımsızlığa inanmış fedakar insan grubudur. İşte o kadar. Silah ve cephane yetersiz olup Ruslardan alınan ya da kaçak olarak ülkeye sokulabilenlerden ibarettir. Para yok, üretim vasıtalarının verimli kullanımı için gerekli alt yapı, bilgi birikimi mevcut değil. Üstelik eskilerden daha farklı olarak bu mücadele döneminde henüz kalıntıları silinememiş bir yönetimle savaşmanın dezavantajları var. Mesela KGB'nin Çeçenistan'daki etkisinin ne derece silinebildiği meçhuldür. Güçler arasındaki dengesizliğin kırılması, Karadeniz-Hazar Denizi arasında doğu-batı istikametinde uzayan ve Rusya'ya set çeken Kuzey Kafkasya topluluklarının tamamının bu mücadeleye iştirak ettirilmesi ile ancak mümkün olabilir. Böylece Kuzey Kafkasya halkının Karadeniz ve Hazar Denizi üzerinden yardım alması gerçekleşebilir. Ancak Kafkasya petrollerini Rusya'nın rızasını sağlayarak istemek isteyen batı dünyası tarihi hatasını tekrarlamaktadır. İngiliz ve Fransız hükümetlerinin İmam Şamil'e karşı göstermiş oldukları duyarsızlığı, ABD ve AT yönetimleri şimdi Dudayev'e karşı sergilemektedirler.

Sonuç olarak Çeçenistan direnişinin kısa vadede başarılı olabileceğini söylemek için şimdilik cesaret verici hiç bir şey yok gibi. Fakat mücadele azimlerini kaybetmedikleri ve akrabaları olan komşu bölgelerinde mücadeleye katılmaları halinde kazanan tarafın Çeçenler olacağını söylemek kehanet olmasa gerektir. Kısa vadedeki sonuç ne olursa olsun yakın gelecekte Kafkasya'nın, tıpkı Ortadoğu'da uzun müddet yaşandığı gibi, şiddetin, terörün, bağımsızlık mücadelelerinin ve alternatif çabaların boy göstereceği bir coğrafya olacağını söylemek yanlış olmaz herhalde.

Notlar:

1. Buna dair özlü bir çalışma için bkz. Abdullah Saydam, Sovyetler Birliği'nin Milliyetler Meşalesine Bakışı", *Türk Kültürü*, Sayı 327, Ankara, Temmuz 1990, s. 1-13.
2. Ahmed Cevdet Paşa bölgeden bahsederken; "Bu kıt'anın her köşesinde birbirine mugayir kavimler sakin olarak, her tarafında başka başka lisanlar söylendiğinden Araplar burasını Cebel-i El sine tesmiye etmişlerdir" demektedir. *Kırım ve Kafkasya Tarihçesi*, İstanbul, 1307, s. 51. Şemsettin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, III.C., İstanbul, 1307, s. 3547'de Kafkasya'da konuşulan dil sayısının 70'ten fazla olduğunu ifade etmekteydi. Romalıların da buradaki işlerini 130 tercüman eşliğinde yürütmek zorunda kaldığı rivayet olunmaktaydı. John f. Baddaley, *Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul, 1989, s. 21-22.
3. M.S. Anderson, *The Eastern Question (1774-1923)*, London, 1987, s. 11.
4. Bu bağımsız kalma arzusu o derece kuvvetli idi ki, müslüman olanları dahi halifelik makamının yüceliğini kabul ederlerken, Osmanlı yönetimindeki Anapa ve Soğucak kaleleri halkıyla zaman zaman savaştan geri kalmıyorlardı. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz. Cavid Baysun, I.C., Ankara, 1986, s. 98.
5. John f. Baddaley, *Aynı eser*, s. 72 vd.; Alexander Benningsen-Chantal Lemerrier Qu-elqujay, *Sufi ve Komiser*, Çev. Osman Türer, Ankara, 1988, s. 51.
6. İmam Mansur Uşurma'nın hayatı ve mücadeleleri hakkında daha geniş bilgi için aşağıdaki eserlere bakılabilir: Tarık Kütlu, *İmam Mansur*, İstanbul, 1987; Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi Gazayât Tarihi*, Haz. Tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987, s. 30-40; Kadircan Kafli, *Şimali Kafkasya*, İstanbul, 1942, s. 78-86; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 117-123.
7. Paul B.Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: XIX Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, Ankara, 1985, s. 4-5.
8. Osmanlı Devleti'nin savaştan sonra Battal Paşa'yı Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ikinci maddesi gereğince iade edilmesini istemesine rağmen Rusya, antlaşma hükümlerini tatbik etmedi. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 75-1/9, Ief1; 75-1/18, Ief1*.
9. Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I.C., Ankara, 1973, s. 519-595; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul, 1958, s. 382-398; Gökçe, *Aynı eser*, s. 148-168.
10. Anderson, *Aynı eser*, s. 31, 59-60; Hugh Seton-Watson, *The Russian Empire (1801-1917)*, Oxford, 1988, s. 61-62, 117-118.
11. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 11; Seton-Watson, *aynı eser*, s. 291.
12. Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*, Haz. tarık Cemal Kutlu, İstanbul 1987, s. 24, 29.
13. Gazi Muhammed'in imamlığı sırasında meydana gelen hadiseler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Baddaley, *Aynı eser*, s. 244-271; Seton-Watson, *Aynı eser*, s. 292. Muhammed Tahirü'l-Karakhi, *İmam Şamil'in Gazavâtı*, Arapça'dan ter. Tahirü'l-Mevlevî, Yay. Tarık

Cemal Kutlu, İstanbul, 1987, s. 19-33.

14. Hamzat'ı Avar hanları soyundan olan ve daha sonra Şamil'e katılan meşhur Hacı Murat ile kardeşi Osman öldürdüler. İmam Hamzat devri için de Karakhi, **Aynı eser**, s. 36-42; Baddaley, **Aynı eser**, s. 272-277'ye bakılabilir.
15. XVIII. yüzyılın sonlarında Dağıstan'ın Gimri köyünde doğan ve aslen Avar olan Şamil'in hayatına dair çeşitli eserlerdeki bilgilerin yanısıra biyografi türünde yazılan Tarık Mümtaz Göztepe, **İmam Şamil**, İstanbul, 1991 ile Samih Nafiz Tansu, **Şeyh Şamil**, İstanbul, 1963'e baş vurulabilir. bu arada Şamil'in kısa bir hayat hikayesi **Nüzname-i Ceride-i Havadis**, no: 241'de yayınlanmıştır.
16. Bu arada Allen, Dağıstan'da doğan ve Çeçenistan'da büyük kuvvet kazanan Müridizmin eşitlik prensibini "**bir nev'i komünizm**" diye nitelendirmektedir. Halbuki bu prensip müridlerin savundukları dinin temel ilkelerinden biridir. W.E.D. Allen-Paul Muradof, **1828-1921 Türk-Rus Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966, s. 47-48.
17. Tadauesz Swietochovski, **Rus Azerbaycanı (1905-1920)**, Çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988, s. 27.
18. Seton-Watson, **Aynı eser**, s. 290, 292-293; Henze, **Kafkaslarda Ateş ve Kılıç**, s. 12; Baddaley, **Aynı eser**, s. 296.
19. Allen, **Aynı eser**, s. 47-50.
20. Henze, **Kafkaslarda Ateş ve Kılıç**, s. 13.
21. **Aynı eser**, s. 15.
22. Baddaley, **Aynı eser**, s. 362, vd.
23. Şerafettin Terim, **Kafkas Tarihinde Abazalar ve Çerkeslik Mefhumi**, İstanbul, 1976, s. 134.
24. Ahmet Hazer Hızal, **Kuzey Kafkasya**, Ankara, 1981, s. 40.
25. Bkz. Moshe Gammer, "**Shamil and the Ottomans: A Preliminary Overview**", V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, Ankara, 1990, s.388-389.
26. BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası Mektubi Mühimme Kalemi, 1-A/86.
27. BOA- Bâb-ı Ali Evrak Odası Amedi Kalemi, 1/60.
28. Mektubun tam metni için bkz. Alexandre Bennigsen-Chantal-Lemercier Quelqejay, **Sufi ve Komiser**, Çev. Osman Türer, Ankara, 1988, s.346-348.
29. Dağıstanlı âlimler adına Ağustos 1848'de yazılan bu mektubun tam metni de **Aynı eser**, s.343-346'da bulunmaktadır. Bu arada Gammer, **Aynı makale**, s. 389'da 1848 yılında İstanbul'a gönderilen ve Şamil'in faaliyetlerine dair bilgi ihtiva eden bir mektubu götürmek üzere görevlendirilen Çerkes elçinin rüşvet mukabilinde mektup muhtevasına dair Ruslara bilgi verdiğini ifade etmektedir.
30. Anderson, **Aynı eser**, s. 91-92; Seton-Watson, **Aynı eser**, s. 305.
31. Henze, **Kafkaslarda Ateş ve Kılıç**, s. 16.

32. Buna karşılık Sovyet araştırmacıları Şamil'i ve taraftarlarını, ihtilâlin ilk yıllarında, Çarlığın baskısına karşı koyan "tipik Sovyet kahramanları" diye benimserken, II. Dünya Savaşı'ndan sonra onun "İngiltere ile Osmanlı Devleti'den aldığı yardımlarla isyan eden Batı emperyalizminin bir ajanı" olarak tanıttılar. Bu konudaki tartışmalar hakkında bkz. Henze, "Unwriting History- The Shamil Problem", **Caucasian Review**, Sayı 6, Munich, 1958, s. 7-29. Ayrıca bkz. Mirza Bala, "Komünistlerin Tarih Telâkkisi ve Sovyet Esiri Türklerin Mukadderatı", **Dergi**, Sayı 5, Münih, 1956, s. 4-7; P.Fedenko, "Rusya İmparatorluğu'nun Kuruluşu Hakkındaki Yeni Sovyet Tarihi", **Dergi**, sayı 42, Münih, 1965, s. 10.
33. BOA, Bâb-ı Ali Evrak Odası Amedi Kalemi, 19/1 23 Receb 1266/4 Haziran 1850 tarihli Sadaret tezkeresi müsveddesi.
34. BOA, Dosya Usûlü İradeler Tasnifi, 75-1/18, lef 1; 75-1/19; 75-1/20, lef 3; 75-1/45, lef 2.
35. BOA, İrade-Dahiliye, 17605, lef 1.
36. Meselâ Gazi Muhammed'e mirivalık, Ebu Müslim Şemhal Han'a feriklik, Camoy Han'a mirivalık, Danyal Sultan'a mirivalık, Nasrullah Suntanzâde İsmail Bey'e mirivalık, Muhammed Emin Efendi'ye feriklik, Halil Bey'e feriklik rütbeleri verilmişti. BOA, İrade-Dahiliye, 18481, 18882, 19040.
37. Meselâ bkz. BOA, İrade- Dahiliye, 19311, lef-2.
38. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin gelişmeleri pek iyi takip etmediği anlaşıyor. Osmanlı Devleti, bir Çerkes asilzâdesi olan Sefer Zan'ı Muhammed Emin'e tercih etti. Halbuki Sefer Zan, 1848'de Muhammed Emin'in Çerkesler arasında kurmak istediği demokratik birliği engellemeye çalışmış, bu yüzden Muhammed Emin ile taraftarlarının şiddetli tepkisine maruz kalmıştı. Bkz. Vassan- Giray Cabağı, **Kafkas-Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1967 s.68-69; Mirza Bala, "Çerkesler", **İslam Ansiklopedisi**, III.C., İstanbul, 1963, s. 383.
39. BOA, İrade- Dahiliye, 19277, lef-3; Gammer, **Aynı makale**, s. 391. Allen, **Aynı eser**, s.58'de Ağustos 1853'de Şamil'in Gürcistan'a saldırdığını, fakat arkadan Rus orduları tarafından sarılma ihtimalinin ortaya çıkması üzerine geri çekildiğini yazmaktadır. Karakhi, **Aynı eser**, s. 142'de ise 1853 güzünde Zakatal Çar kalesine yapılan bir saldırıda fazla kayıp verildiği için geri döndüğünü, 1854 yazında da Kakheti'ye akın yapıldığını anlatmaktadır.
40. Henze, **Kafkaslarda Ateş ve Kılıç**, s. 20.
41. Bununla birlikte bazı Gürcülerin Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıkları ve "eskiden olduğu gibi yine sadakatle hizmet ettikleri" hakkında resmi belgelere yansıyan bilgiler bulunmaktadır. BOA, İrade-Dahiliye, 24897.
42. Muhammed Emin Efendi'den Osmanlı Devleti'nin istediği bundan ibaretti, BOA, İrade-Dahiliye, 18882, lef-2. Hatta bir ara Emin, Efendi beraberinde 70 kişi olduğu halde İstanbul'a gelip görüşmelerde de bulunmuştu. BOA, İrade-Dahiliye, 19355; BOA, İrade-Meclis-i Vâlâ, 70.
43. BOA, İrade- Dahiliye, 21590.
44. Hızal, **Aynı eser**, s. 40-41.
45. BOA, İrade- Dahiliye, 19234.

46. Seton-Watson, *Aynı eser*, s. 324-325.
47. Henze, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç*, s. 20-21.
48. Allen, *Aynı eser*, s. 68-69.
49. Henze, "Unwriting History- The Shamil Problem", s. 7.
50. Paris Antlaşması'nın hükümleri için bkz. *Muâhedât Mecmuası*, IV/2.C., İstanbul, 1298, s. 242-257.
51. BOA, *İrade- Hariciye*, 7327. Zaten Osmanlı Devleti, 20 Temmuz 1856 tarihli bir dilekçe ile kendilerine yardım edilmesi için müracaat eden 76 Çerkes ümerâsına verdiği cevapta "Devlet-i Aliyenin oraların ahvâline müdahale niyetinde olmadığını ve müsâlahâ-ı umumiyenin buna mani olduğunu" belirterek gelenleri bir miktar ihsan ile geri göndermişti. BOA, *İrade- Dahiliye*, 23222.
52. Aslında hükümet tarafından ilk verilen kararda İsmail Paşa'nın Bursa'ya, Ferhat Paşa'nın İzmit'e sürgün edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Büyükelçi Tutnif'in cezaların hafif olduğu, hükümetin olayı takbih etmediği, bunun bir düşmanlık eseri gibi yorumlanabileceği yolundaki itirazları üzerine merkezden biraz daha uzağa gönderilmeleri için söz konusu kararlar alınmıştı. Soruşturma evrakı için bkz. BOA, *İrade-Meclis-i Mahsus*, 384. İbret alınması için bu konudaki haber *Caride-i Havâdis*, Sayı 838'de 9 Şevval 1273/3 Haziran 1857 yayınlanmıştı.
53. General Musa Kundukhov'un Anıları, Çev.Murat Yağan, İstanbul, 1978, s. 48.
54. Baddeley, *Aynı eser*, s. 429 vd.; Allen, *Aynı eser*, s. 102-103. Ayrıca bkz. *Ceride-i Havâdis*, No: 848, 850, 856, 869.
55. Baddaley, *Aynı eser*, s. 445-450. Şamil'e çok iyi davranan Ruslar, 1869'a kadar Moskova yakınındaki Kahıga şehrinde ikamet ettirmişlerdi. Daha sonra Çar'dan Hicaz'a gitmek üzere izin alan Şamil, İstanbul'a gelerek Sultan Abdülmecid ile görüşmüş, kendisine konak tahsis edilmiş, maaş bağlanmıştı. BOA, *İrade-Dahiliye*, 41780, 42163, 42165, 42643. *Maliyeden Müdevver Defterler*, 10773; s. 26, 28. İmam Şamil uzun ve efsanevi bir mücadelede son 4 Şubat 1871'de Medine'de öldü. Kafil, *Aynı eser*, s. 113-114.
56. Bala, "Çerkesler", s. 384; Berkok, *Aynı eser*, s. 523-524. Çerkesistan'daki çatışmalara dair haberler için de bkz. *Tasvir-i Efkâr*, sayı 5, 13, 16, 32...
57. Dağıstanlılara gönderilen cihat beyannamesi hakkında bkz. Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamit ve Kafkasya Müslümanları", *Kafkas Araştırmaları-I*, İstanbul, 1988, s. 64-65.
58. Erel, *Aynı eser*, s. 168-169.
59. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983, s. 377. Abhazya'daki Türk askeri hareketinin ayrıntısı için ayrıca Allen, *Aynı eser*, s. 144-146.
60. Bu hareket sonrasında 2500'e yakın Abaza Osmanlı Devleti'ne göç etmişti. Mahmud Celaleddin Paşa, *Aynı eser*, s. 377.
61. *Muâhedât Mecmuası*, IV/2. C., s. 195.
62. B.Baytugan, "Kuzey Kafkasya", *Dergi*, Sayı 61, Münih, 1970, s. 8.
63. Ahmet Hazer Hizal, *Kuzey Kafkasya*, s. 57.

64. *Aynı eser*, s. 58. Erel, *Aynı eser*, s. 172'de bu kararların Vladikafkas'taki ilk kongrede alındığını yazmaktadır.
65. Akdes N.Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 482; Erel, *Aynı eser*, s. 174.
66. Alexandre Benningsen-Chantal-Lemercier Quelqejay, *Stepte Ezan Sesleri*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul 1981, s. 87.
67. *Aynı eser*, s. 484.
68. Akdes N.Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 486-487; Şimali Kafkasya Cumhuriyeti'nin ilk hükümeti de şu kişilerden oluşmaktaydı. Hükümet Reisi-Abdülmecid Çermoy, Reis Yardımcısı-Ali Rıza Pışmah, İçişleri Bakanı-Reşit Kaplan, Dışişleri Bakanı-Haydar Bammatt, Millî Savunma Bakanı-İbrahim Haydaroglu, Meclis Başkanı-Zübeyr Temirhan. Erel, *Aynı eser*, s. 175.
69. Akdes N.Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 487-488. Anlaşmanın tam metni için bkz. *Aynı eser*, s. 672-674.
70. Derbend'in Türkler tarafından kurtarılması üzerine burada bir tören düzenlenmiş, Cumhurbaşkanı Abdülmecid Çermoy ile Nuri Paşa birer konuşma yapmışlardı. *Aynı eser*, s. 541.
71. Osmanlı Hükümeti tarafından verilen izin üzerine İsmail Berkok, Mithat Paşlı ve Muzaffer Bey gibi seçkin subaylar emrinde 74 subay ve 577 astsubaydan oluşan bir teşkilât taburu dağ yolundan gizlice Kuzey Kafkasya'ya varıp derhal yerli kuvvetleri organize etmeye başlamışlardı. İsmail Berkok kurulmakta olan Kuzey Kafkasya Kolordusu Kurmay Başkanlığı'na getirilmişti. Hizal, *Aynı eser*, s. 73-74. Şerafettin Erel, *Dağıstan ve Dağıstanlılar*, İstanbul, 1961, s. 178.
72. Hizal, *Aynı eser*, s. 77.
73. Hizal, *Aynı eser*, s. 78. Nitekim Bolşevikler savaşın devamı için ellerinden gelen her yolu deniyorlardı. Komünist Parti Genel Merkezi ve Sovyet Hükümeti bu savaşlara büyük ehemmiyet veriyor, hatta Lenin hadiseleri günü gününe takip ediyordu. Erel, *Aynı eser*, s. 181.
74. Hizal, *Aynı eser*, s. 81.
75. Bu kongre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Butbay, *Aynı eser*, s. 37-52.
76. Bu kişiler Şubat 1920 başlarında o sırada Temsil Heyeti Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa ile de irtibatlı olarak İstanbul'daki Kafkasya Cemiyeti tarafından bölgeye gönderilmişlerdi. Zaten İsmail Berkok 1918'de de burada faaliyette bulunan subaylar arasında idi. Mustafa Butbay, *Kafkasya Hatıraları*, Haz. Ahmet Cevdet Canbulat, Ankara, 1990, s. 7-8. İsmail Hakkı ile Aziz Bey Şimalî Kafkasya'da fazla bir şey yapamayacaklarını anlayınca önce Tiflis'e gelmişler, 27 Temmuz'da da Trabzon'a varmışlardı. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 790. Onların Şimalî Kafkasya hakkında verdikleri ayrıntılı bilgileri ihtiva eden rapor s. 792-794'te olup ayrıca Aziz Bey tarafından TBMM Hükümeti'ne verilen bir rapor da s. 839-840'ta yer almaktadır.
77. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erel, *Aynı eser*, s. 188-192. Mustafa Butbay, Said Şamil ile Tiflis'te görüşmüş ve ona Dağıstan ile Çeçenistan'ın Bolşevikler tarafından işgal edildiğini söy-

lemişse de o gitmeye kararlı olduğunu belirtmişti. Butbay, Aynı eser, s. 101.

78. Alexandre Benningsen, *Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı*, s. 5.

79. Bu şeyhlerden bazıları şunlardır: Necmeddin Gotsinski, Hacı Şeracaddin, Ansaltalı Seyid Emin, Andili Derviş Hacı Muhammed, Balakhanili Muhammed ve İbrahim Kuçri. Chantal Lemercier, Quelquejay, "İhtilâl ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar", *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, Ankara, 1988, s. 99.

80. Aynı yer, Alexandre Benningsen, *Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı*, s. 6-7. Harekât hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Allen, Aynı eser, s. 470-490. Baytugan, "Kuzey Kafkasya", s. 12-14.

81. Erel, Aynı eser, s. 192.

82. Alexandre Benningsen, *Kafkaslarda Müslüman Gerilla Savaşı*, s. 8-9.

83. Benningsen-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, s. 118.

Kitap İncelemeleri

Yeni Orta Asya'nın Komşularıyla İlişkileri

Dr. Büşra Ersanlı BEHAR

The New Central Asia and its Neighbours, derleyen Peter Ferdinand, The Royal Institute of International Affairs, Londra, Pinter Publishers, 1994.

Geçtiğimiz günlerde yayınlanan bu kitap Orta Asya'nın dünya içindeki konumunu son gelişmelerle değerlendirmektedir. Kitabın başlığında "Yeni Orta Asya" ibaresinin kullanılması, bölge ülkelerinin bağımsızlık sonrası, geniş bir komşular coğrafyası içinde kurulan ilişkilerle ele alınmış olmasına işaret ediyor. Bu "yeni bölge" gerçekten de uluslararası ilişkilerde yeni çözümleme önerilerine yol açmaktadır.

Kitabın ilk bölümü, Sovyet sonrası anlayışıyla bu bölgenin coğrafi, tarihsel, siyasal/yapısal, ekonomik, toplumsal özelliklerinin bir özeti, Shirin Akiner'in yazdığı bölümün sonunda bölgenin gelecekteki "muhtemel" istikrarı ele alınmakta ve istikrarsızlık nedenleri olarak; a) iç çatışmalar, bölgesel düşmanlıklar, b) işsizlik, enflasyon ve sosyal hizmetlerin gerilemesi, c) suç oranının yükselmesi, yozlaşma, d) azınlık grupların ayrımcı muamele görmesi, sıralanmakta ve genel hatlarıyla kötümser bir tablo çizilmektedir.

Esas önemli katkı Orta Asya ülkelerini çeşitli komşu ülkeler kümeleri ile ilişkiler çerçevesinde yeni dünyaya yerleştirmeye çalışan bundan sonraki üç makaledir.

Grigory Bondarevsky ve Peter Ferdinand'ın yazdığı "Rus Dış Politikası ve Orta Asya" adlı makalede bağımsızlığın hemen öncesinde bu ülkelerin Rusya karşısında ortak çıkarlarını siyasi bir biçimde dile getirebilecekleri ortak bir platform olmadığına, bağımsızlıktan sonra da ekonomik ve teknik bağımlılığın büyük ölçüde sürdüğüne dikkat çekilmektedir. Ancak Orta Asya ülkelerinin umulandan daha çok kendi güçlerine dayanmaya başladıkları da vurgulanmaktadır.

Yazarlara göre ECO (Esas olarak İran, Türkiye, ve Pakistan'ın oluşturduğu, 1992'de 5 Orta Asya Devletleri ve Afganistan ile Azer-

* Dr. Büşra Ersanlı BAHAR, Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

baycan'ın katılımıyla canlanan Ekonomik İşbirliği Örgütü) önemli bölgesel bir adımdır. Ayrıca 3 Ocak 1993'de Taşkente oluşturulan Orta asya Devletleri Birliği, (Association of States of Central Asia) BDT içinde yeni müslüman bir siyasal ekonomik gruplaşmanın yer aldığını göstermiştir. Bu bölümün sonunda bağımsızlık şöyle tanımlanmaktadır: Rusya karşısında bağımsızlık, eşit oranda, karşılıklı bağımlılık şeklinde gelişmektedir.

"Orta Doğu ve Orta Asya" ülkeleri arasındaki ilişkileri ele alan Philip Robins, bu iki bölge ülkeleri arasında devlet yapıları ve gelenekleri, sömürgecilik sonrası çizilen keyfi sınırlar gibi benzerliklere dikkat çekmektedir. Bir gözlem olarak değerlendirilebilecek bu tespit her iki bölgenin de dekolonizasyon bölgesi olduğunu varsaymaktadır ki bu oldukça tartışmalı bir görüştür.

Robins, oriyentalistlerin, gerek Orta Doğu gerekse Orta Asya ülkelerine, siyasi yapıları ve inançları açısından bir bütünlük atfetmelerine dikkatimizi çekmektedir. Bu görüşü tam olarak paylaşmayan yazar Türkiye, İran ve Arap ülkeleri arasındaki farklılıkları vurgulamaktadır. Robins bu ülkelerdeki alfabe değişikliğinin pek inandırıcı olmadığını ve Türkiye'nin bu konudaki zorlamalarının siyasal uzantılarının ağır bastığını savunmaktadır.

Bizce alfabe değişimi tek yönlü bir siyasi adım değildir: Öncelikle bu ülkelerin dünyaya açılma gayretlerinin bir ifadesidir, sonradan da ortak edebiyatın, ortak tarihin belgelerinin Türkiye ile birlikte değerlendirilmesi arzusu ve ihtiyacıdır. Bu arzunun daha çok Türkiye tarafından ifade edilmiş olması da birşey değiştirmez. Türkiye'nin hatası, yazarın ifade etmek istediği gibi alfabe değişimiyle siyasi nüfuz alanını zorlamış olmak değil kültürel projeleri umulandan daha az sonutlaştırabilmiş olmasıdır. Ayrıca Özbekistan ve Türkmenistan Latin alfabesini eğitim sistemine sokmak için 5-6 yıllık programlar yapmış, alfabeler yayınlanmış ve kitaplar yayın programlarına alınmıştır.

ABD strateji uzmanlarını ve akademisyenlerin soğuk savaş dönemi tahlillerinden kopamadıklarını haklı olarak eleştiren Robins sonuç olarak Orta Doğu'nun, Orta Asya ülkelerinin bir tabii uzantısı olmadığını, her türlü ilişkide diğer ülkelerin de en azından onlar kadar yakın olduğunun altını çizmektedir. Yazar, bir anlamda dil ve din ortaklıklarının gereğinden fazla öne sürüldüğü kanısındadır.

Orta Asya ülkelerinin Afganistan, Pakistan ve Hindistan ile ilişkilerini ele alan Anthony Hyman ise ayrıntılı bilgiler ışığında bu ülkelerin her birinin Orta Asya için ne anlam ifade ettiklerini açıklamaktadır. Gerek Hindistan'ın gerek Afganistan'ın coğrafi kültürel yakınlıklarına ve daha bağımsızlıktan önce bölge ülkelerinde kon-

solosluklar kurmuş olmalarına, ayrıca hatırı sayılır bir ekonomik yardım ve işbirliğine girmiş bulunmalarına işaret etmektedir. Hindistan'ın film endüstrisinde Pakistan'ın ise telekomünikasyon alanında yaygın bir etkinliği olduğunu belirtmektedir.

Bu arada Afganistan'daki iç sorunların, Hindistan'da batıdan aktarılmış olan kökdendincilik endişelerinin de gündeme getirildiği bu makalede her üç ülkenin de bölge için önemi hatırlatılmakta ve ikili ve bölgesel ilişkiler içindeki rollerine dikkat çekilmektedir. Hyman, bu ülkelerin özellikle ECO içindeki işlevlerine değinmekte ve somut projelerle neleri başarabildiklerine ve neler üzerinde durduklarına işaret etmektedir.

Son bölümde Peter Ferdinand, Orta Asya ülkelerinin Çin ile ilişkilerini ele almaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nde Doğu Türkistan bölgesinde büyük bir müslüman ve Türk nüfus vardır. -Tabii bu oran ÇHC'ne göre değil Orta Asya Türk nüfusu çerçevesinde büyüktür-. Ayrıca ÇHC, Kırgızistan ve Kazakistan ile uzun bir sınıra sahiptir. Geçmişte Sovyetler Birliği ile ÇHC arasında sorunlu siyasal ilişkiler yaşandı ve özellikle Sinkiang yöresinde halka baskıcı yöntemler uygulandı. Bütün bu konuları kısaca ele alan Ferdinand, farklı bir tarihsel ve siyasal yapıya sahip olan ÇHC'nden zaman zaman Uygurların, Kazakların Sovyetler Birliği'ne göç etmek zorunda kalmış olmalarına da dikkat çekerek bu yörenin koşullarının hem ekonomik hem de sosyal bakımdan zorluklarına işaret etmektedir.

Sonuç bölümünde yine aynı yazar, çeşitli ülkelerden çıkan dış politika değerlendirmelerinin genellikle şu noktalarda yoğunlaştığını belirtmektedir:

1. Bölgede Dağlık-Karabağ ve Oş bölgesi gibi çatışma alanları vardır, işadamları uzak durmalıdır.
2. Bu bölge potansiyel zengin bir iş yöresidir, herkes acele etmelidir.
3. Köktendincilik her an heryanı sarabilir ve İran devriminin yarattığı türden bir Batı düşmanlığı yaratabilir.
4. Bu ülkelerde son üç yılda çok az şey değişmiştir.

Ferdinand, bu tür harciâlem yorumlara karşın ekonomik, siyasal ve sosyal çehrenin gerçekten de değişmiş olduğunu belirtiyor. Kısacası liderliklerde de, dış politikada da bağımsızlık belirginleşmektedir, ya da başka bir deyişle "bağımsızlık, eşit düzeyde karşılıklı bağımlılık olarak gelişmektedir".

Bu 120 sayfalık ufak kitap son gelişmeleri İngiliz dış politika değerlendirmelerini yansıtmaları açısından ve ABD strateji yorumlarıyla farklılıkların altını çizmesi bakımından ilgi çekicidir.

İNDEKS Cilt I

Ahmet, Mutahir	Radikal İslam ve Orta Asya	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 55-61.
Aslan, Yasin	Elçibey, Aliyev ve Azerbaycan Fenomeni	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 57-65.
Aydın, Turan	Rusya'nın Petrol ve Doğal Gaz Politikası	Sayı: 4, Kış 1995, sf. 40-62.
Bekar, Olgan	Ukrayna Bağımsız Kalabilecek mi?	Sayı: 2, Yaz 1994, sf. 72-93.
Bilge, Prof. Suat	Bağımsız Devletler Topluluğu ve Türkiye	Sayı: 4, Kış 1995, sf. 63-100.
Brzezinski, Zbigniew	Büyük Transformasyon	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 41-56.
Budak, Dr. Mustafa	Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya	Sayı: 4, Kış 1995, sf. 101-128.
Chikvaidze, Alexander	Karadeniz Ekonomik İşbirliği	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 109-116.
Demirel, Süleyman	"Günümüzde Avrasya"	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 100-108.
Devlet, Prof. Nadir	Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin Sınırlarının Tarihi, Coğrafi ve Etnik Sorunları	Sayı: 4, Kış 1995, sf. 30-39.
Gumpel, Prof. Werner	Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Politik Gelişme	Sayı: 2, Yaz 1995, sf. 15-46.

Hayit, Dr. Baymirza	Tarihde ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 3-14.
Henze, Paul B.	Kafkasya'da Çatışma: Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek için Öngörüler	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 66-80.
Heyet, Dr. Cevat	Azerbaycan'ın Adı ve Sınırları	Sayı: 2, Yaz 1994, sf. 94-100.
Imam, Prof. Zafer	Taşkent'teki Al-Beruni Kütüphanesi	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 87-92.
Koichuyev, Turar	Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'nın Dünya Topluma Girişi	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 99-103.
Kuliyev, Prof. Ragıp	Azerbaycan'da İktisadi Reformların Uygulanmasının Genel Sorunları	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 46-55.
Öğütçü, Mehmet	Avrasya Enerji Kaynaklarına Bakış: Uzun Vadeli Bir Batı Stratejisi İhtiyacı	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 62-99.
Paksoy, H. Bülent	Pan Adli İki Kurgusal Yaratık	Sayı: 2, Yaz 1994, sf. 62-71.
Robbins, Gerald	Post-Sovyet Anayurdu Mackinder'in Yeniden Değerlendirilmesi	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 34-45.
Saray, Prof.Dr. Mehmet	Türkiye ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nde Ekonomik ve Politik Gelişme	Sayı: 2, Yaz 1994, sf. 47-52.
Saray, Prof.Dr. Mehmet	Çarlık ve Sovyet Döneminde Rusların Türkler Hakkındaki Görüşleri ve Siyasetleri	Sayı: 3, Sonbahar 1994, sf. 15-33.

Türkmen, Prof. Fikret	Türk Ortak Yazı Dili Problemi	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 81-86.
Wimbush, S. Enders	Rusya'dan Sonra Rusya	Sayı: 2, Yaz 1994, sf. 53-61.
Wohlstetter, Albert	Balkanlar'da Düşmanlar, Müttefikler ve Çokyönlülük	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 5-18.
Yalçın, Prof. Aydın	Tarih Perspektifinden Orta Asya'nın Geleceği	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 19-40.
Yalçın, Prof. Aydın	Türk Halklarında Milli Uyanış	Sayı: 4, Kış 1995, sf. 3-29.
Yaman, Ertuğrul	Özbekistan'da Bir Sempozyum ve Kaşkaderya Vilayeti	Sayı: 1, İlkbahar 1994, sf. 93-98.

Yazarlar İçin Not:

- Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle ilgi alanı Avrasya Bölgesi'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayınlar.
- Avrasya Etüdleri Türkçe, İngilizce, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence ve Kazakça dillerinde üç ayda bir yayınlanır.
- Dergi'de yayınlanacak yazıların özgün olması, beş bin kelimeyi geçmemesi ve analitik olması gerekmektedir.
- Yazılarla birlikte makalenin ve yazarın özgeçmişinin kısa bir özeti de gönderilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazıların çift aralıkla daktilo veya bilgisayarda yazılıp, dipnotların belli bir standartta olması gerekmektedir.
- Yazı ve çeviri sahiplerine uluslararası rayice uygun olarak bir telif ücreti derginin yayımından sonra ödenir.
- Avrasya Etüdleri kendisine gönderilen yazıları yayınlamama hakkına sahiptir.
- Yazılar şu adrese gönderilmelidir:

Avrasya Etüdleri Dergisi

TİKA, Kızılırmak Sokak No: 31

06640 Kocatepe / ANKARA / TÜRKİYE